

KEMÉNY ZSIGMOND

SORSOK ÉS VONZÁSOK

PORTRÉK

Szerkesztette:
Tóth Gyula

TARTALOM

A KÉT WESSELÉNYI MIKLÓS

SZÉCHENYI ISTVÁN

ELSŐ KORSZAK

MÁSODIK KORSZAK

HARMADIK KORSZAK

IDŐSB SZÁSZ KÁROLY

VÖRÖSMARTY EMLÉKEZETE

A KÉT WESSELÉNYI MIKLÓS

1

A Szamos-völgyben, közel Magyarország határaihoz s körülvéve Erdély álomszerűen kies tájképeivel, egy büszke kastély uralkodik a vidék fölött. Széles homlokcsarnoka, a fedelezet csillogó kúpjai, a messzevetett szárnybástyázatok, a domb, melyre az épület főrészei fektetve vannak, parancsoló és arisztokratikus tekintet adnak e kastélynak; ámbár az utas, ha közel jó, észre fogja venni, hogy a vár alakú fényes ház lassanként egy tág, de elosztásaiban kényelmetlen földesúri lakká változik, melynek alaprajza több fitogtatást, mint célszerűséget tanúsít.

Mennyi természetbáj, mennyi szeretet, mennyi iszony, mennyi férfibú és történeti gyász lebeg e kastély és széles parkja fölött, mely a szomszéd hegyek széléig nyúlik, s míg lankáján a legnemesebb gyümölcsök érnek, tetőiről a vadvizek és záporosók a megszaggatott földrepedések közül ágyúgolyót és tengericsigákat sodrának alá, a természeti és állami nagy küzdelmek emlékeit.

Mert a földalakulási óriás harcokon kívül két magyar forradalom megrendítő jelenetei találkoznak azon udvaron, melynek kastélyát említettem, és a mögötte fekvő vidéken.

A magas hegyet, mely oldalról néz az úrilakra, Rákóczi-hegynek nevezik, minthogy az alatta elnyúló völgyben körülkerített és megvert magyar vezér e hegyre menekült, hol végigtekintve a tábor-romokon és halottakon, könnyes szemmel vett búcsút Erdélytől, melyet többé nem látott, s midőn a bércél másik lankáján haladva a szomszéd falu határára érkezett, szintén búcsút kelle vennie egy szeretett lénytől, s a nép most is kegyelettel említi a kőasztalt, melynél Rákóczi és e nő rövid ebéd után elváltak egymástól, hogy többé ne találkozzanak.

Talán éppen a szívszagató búcsú perceiben, a Rákóczi-hegyről egy groteszk, egy féktelen szeszélyű igazságszolgáltatást lehetett látni, mely egyszersmind megfoghatatlan és népszerű volt.

Wesselényi, a Szolnok megyei főispán, ki a kurucokkal vitézül harcolt, az ütközet után magát kipihenni házához térvén, tornáca előtt találta a *rónai* oláh papot.

Ez hosszasan elbeszélé, hogy ő vezette a német sereg egy részét álutakon Rákóczi háta mögé, s a kurucok megveretése egyedül ennek tulajdonítható.

A főispán előbb kétkedett, de végre az előadás részleteiből a tény igazságáról meggyőződött. Arca komorrá lőn. Kezével jelt ad hajdúinak, és az oláh pap a kert egyik fájára fölakasztatik.

A törpe, tömör épület, hol ily csodálatos bíraskodás történt, most az általam említett kastély mellékházai közé tartozik, s olvasóim már észrevehették, hogy a tündérbájú és zord emlékü *Zsibó* regényes és vador körzetébe vezetem, hol a múlt forradalom alatt Erdélyben majdnem először ütött ki a polgárháború, s hol a világosvári események hírére az utolsó magyar sereg, mely még a harcmezőn állott, és az utolsó magyar vezér, ki Aradon halálra ítélteték, a közelgő oroszoknak átadák fegyvereiket.

Ah, *Zsibó* egy tartalomdús könyvhez hasonlít, melyben a szív legszendébb meséitől kezdve a bőszen indulatok vad történetéig és a honszeretet megszentelt álmáig annyi vonzó s idegfelesztő jelenetekre találunk, mint a regényes iskola költeményeiben.

De a Wesselényiek közt, kik a zsibói uradalmat bírták, a közelebb meghalt Miklós atyjának volt legviharosabb élete és lelkülete. Melléje az égtől őrangyalul vala rendelve egy zárdanő-

vendék, Cserey Heléna, a szeretet, türelem és szenvedés neje, s ha Wesselényi Miklós - értem az apát - féketlen szíve által nem sodortatott oly örvénybe, honnan az ő óriás erejű karjaival sem lehetett volna kimenekülni, és ha neve Erdély évlapjain fénnel van körülsugározva, ah, e fény Cserey Heléna könnyeiből ragyogott föl, és a menekülés a vad szenvedélyek örvényéből egy megsemmisített nőélet önáldozásainak árán eszközölteték.

Érzem, hogy észrevétlenül a tündérvidék emlékeinek varázshatalma alá estem, és Zsibón, mielőtt az ember történész lehetne, akaratlanul regényíróvá válik; mert nem lehet szólni Wesselényi Miklósról, a közelebb kimúlt nagy hazafiról, anélkül, hogy apja ne említették, a még melegebb keblű, kinek életpályája minden irányban a regényes felé sietett, sőt néha a hihetetlen határszéleig tévedt.

És ha adatok volnának kezeim közt, a szónokok könyvében az idősb Wesselényi Miklós külön helyet foglalna; de miután mostani viszonyaink mellett minden érintkezés Erdéllyel nevezetes akadályokra talál, az apa történeteiből csak annyit említhetek, mennyi a fiú jellemének, élményeinek és hibáinak ismeretére mintegy útmutatóul szolgál.

Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben Galícia egyik nagyobb városában a közfigyelmet egészen magára vonta egy fiatal kapitány, ki kellemes társalgási modorral vad szenvedélyeket, a szép és nemes iránti lelkesedéssel durvaságot, a XVIII. század bölcselő szellemével arisztokratikus gögöt kötött össze, s jellemében úgy fölolvasztotta az átmeneti korszak ellentéteit, hogy minden ismerősét a tisztelet és megbotráncozás, a szeretet és iszony ellentételei közt tartotta, s ki ma általa megbántva érezte magát, holnap megint ragaszkodott hozzá, ki ma előítéletein csodálkozék, holnap belátását bámulta.

E kapitány több csudálatos szeszélyek után fejébe vette, hogy a kerületi főispán által, ki gyermekkorában fodrász volt, gördíttesse fürtökbe és rizsporoztassa meg haját. Ily vállalat szelíd úton nem sikerülhetvén, kedvetlen következtetéseket idézett elő, és Wesselényi, a lovas kapitány a katonai szolgálattól búcsút volt kénytelen venni.

Ő a szebeni zárda védfalai közül elragadván egy növendéket, kit nőül vett, a zsibói magányba vonult. De e perc óta a csendes és álmodó vidéknek minden nyugalma megszűnt.

Szilaj lovak patkói verték föl a csendet. Vadászkiáltás harsog az erdőben. Fegyverzett cselédek jártak az udvaron föl és le. A rozsdás családágyúk előhozattak. Katonai lábra téteték az egész körezt. És a középidő arisztokratikus s durva erkölcei Voltaire munkáival együtt - melyet a férj - és a bibliával - melyet a nő szeretett - bevitettek a zsibói őslakba.

Vendégek tódultak Zsibóra barátkozni a házúrral, kinek szeszélyei, bőkezősége, vadászebei és főként lovai naponként ismeretesebbekké lőnek.

Néhány év alatt Wesselényi ménésének híre a birodalom határain is túlterjedt, s minden lord, márkis és magát nagy úrrá játszó turista, ha a Lajtán átjött, Erdélybe is elment, hogy a külön magyar mágnással találkozassék, bámulatos lóidomítási ügyességéről mesét és valót hallhasson, vagy ha kalandori viszketeg bántotta, vele versenyezzen, s nagy ösztönyt kockáztasson oly fogadásokra, melyeknek regényességök vagy jelentékenységek miatt a magas körök és lóismerő világ figyelmét nagy mértékben kellendett mozgásba hozni.

Zajos és zord volt a zsibói élet.

A házasszonnának sok könnybe, a cselédeknek sok lótasba, a vadászoknak egy-egy nyúlserétebbe és puskaagy-ütésbe, a helység lakóinak pedig sok határkárba és - ha zúgtak - kék foltokba került.

Magok a vendégek is érezték, hogy midőn a zsibói uradalom körébe léptek, inkább vannak a véletlen kezében, mint azelőtt voltak. A túlerőltetett vadászatokban, melyeknél oly kevés tekintet volt az időre, mint a gyomorra és kifáradásra, gyakran lettek betegek a gyöngék. De ez mit sem tett. Az egészségesek azért jól találták magokat a meggyújtott farakások előtt, ha erdői vigalom rekesztette be a napot, vagy a főterem gyors serlegei közt, ha egy *lukulluszi* ebéd gyönyörei vétettek igénybe. S valóban, minden borbarát és gourmand a legkellemesebb érzések közt lelte magát addig, míg egy madártoll vagy nyúlfark fölött a házúrral - ki különben is szesz italoktól irtózott, s csak vére által izgattaték - oly komoly természetű vita nem támadt, mely a becsületi kérdések terén vala eldöntendő. Ilyenkor, ha Heléna hideg ébersége s lélektani tapintata észrevétlenül nem tudott más lendületet adni a szenvedélyeknek, Wesselényi, bár Horácot könyv nélkül tudta, és jól emlékezék, hogy a római költő szerint ily alkalomkor harcolni csak a traxok szoktak, mégis jobbnak látta a barbárok szokását, mint a nagy lantos tanácsát követni. De még itt sem végződtek „a véletlen istenének” szentelt nap bonyodalmai, mert ha az álomidő vagy bágyadság békebíróként nem lépett a lakomázó vagy a kandallók mellett pipázó körbe, Wesselényi nyugtalan szelleme, mely, mint a viharadár a szélvészt, a nagy izgalmat áhította, mindig lelt foglalkozást, mely őt kielégíté, de vendégeit nem annyira. Majd kockáztató lovaglások, majd céllövés, hol az ügyetlenség bűnnek tartott, s néha díját is a hely színén elvette, majd kényes politikai és vallásos polémiák kerültek szőnyegre, noha előre látható vala, hogy az elvháborúk, ha Heléna egy *interimet*, mely a kérdéseket függőben tartsa, vagy egy *vesztfáli békét*, mely a közveszteségek után a rendet helyreállítsa, nem eszközölhet, rövid idő alatt a legnagyobb anarchiával fogják a zsibói társaságot fenyegetni.

A viharos élvezetek közt azonban semmi sem okozott kétértelműbb örömet, mint a nagy szekerezések.

Aki e mulatság alatt Wesselényinek kedvence volt, számíthatott arra, hogy a sorssal éppen ellenkező viszonyban áll.

A lovak nagy idomítója ti. a lehetségest és kivihetőt egészen más szempontból vette föl, mint a többi halandók. Nála a szekérigazítás több költségbe került, mint a szomszéd uraságoknak s ha járatlan utakon, hol addig gyalog volt szokás menni, egy kerék eltört, s mellékesen egy kar vagy egy láb kificamodott, lett legyen az akár az övé, akár a másé, nemigen vette tekintetbe.

Legnagyobb öröme volt pedig, ha - miután ő érc szívvel bírt - másnak arcán a rejtegetett félelem sápadásait látta.

Minő vad kéj rezgett át Wesselényi idegein, mihelyt nyugtalan és mesterséggel felizgatott lovaival kétségbeejtő vad pontokra ért, hol azonban fogatainak szabad mozgást engedett. Ekkor a lovak közé csapott, és szélvészgyorsan vágatott tovább s mindig tovább. Midőn pedig a veszély növekedett, kidobta kezéből a gyeplőt. A szilaj négyes villámként rohant a meredek szélére vagy a Szamos mély partjaihoz. Még néhány lépés, még egy mozzanat s mindennek vége. Az istenkéz sem segíthete többé. Ekkor Wesselényi éles hangja sivitott át a lódobajon s a vendég kiabálásain. Fogatai az ismert jelre rögtön megállottak, az erőlködés miatt reszkető térdekkel. A tajték foszlányban omlott rólok, a gazda könnyel szállott le megsimogatni táltosait, melyek barátságosan vihogtak, mintha vele egyetértettek volna a bőszt tréfa keresztülvitelében, és a vendég?... a félájult vendég, míg kénytelen volt a jó ötleten mosolygani, szilárdul eltökélé magában, hogy ha az ég és föld összeszakadna is, ő a házúr kiváló szívességére többé érdemessé nem fog válni.

Így teltek Zsibón a napok.

Csak Heléna, a nőhűség költészeti képe, az áldozó szeretet és eltitkolt aggályok martaléka járt mindig vidám és nyugodt arccal a háborgó jelenetek közt, egy virágszál a meghalt boldogság

sírfára ültetve, egy szent kereszt a tűzhányó hegy tetején, mely a vész óráiban a gondviselésre s az ég nyílt szemeire emlékeztet, oltárkép a szenvedélyek keresztutain, melyet a művész keze azért létesített, hogy a mélyen csendes vonalak istenerejével visszadöbbsse a vad indulatokat, s ha kitörtek, könnyekbe olvassza föl.

Helénánál a szelídség nem lehetett ugyan mindig az, mi a legendák szerint a Szent Agatha fátyola, melyet ha az igazhitű akkor lobogtat, midőn az Etna kitör, rögtön megszűnik az omló lávavár; de legalább sohasem történt, hogy a fátyol tiszta színe megszenyeytessék a föld-sarkok gőze s érintései által. Mindig tudta védeni a nyugodt kéz az ereklyét, melyet az égtől nyert ajándokul.

Wesselényi imádta és rettegte nejét, hódolt szellemének, s fölváltva követé saját természetét. A düh és megbánás közt két egyenlő részre darabolta az életet. S ki tudná megmondani: szíve volt-e nemesebb, vagy véralkata iszonyúbb?

Eddig még a Nemezis nem érte utol, hogy szenvedések által próbálhassa megtisztítani.

De ezen iskola sem maradt ki életpályájából, bár meg kell vallani, kevés sikerrel.

A zsibói kastélytól ti. egy rövid órai távolságra feküdt a gorbói kastély.

A két kastély régóta farkasszemet nézett egymással.

Gorbón egy kisdud termetű, rendszerető s aulikus gróf lakott. Éppen ellentéte a zsibói bárónak, ki köpcös férfi, zavargó szomszéd és szélső patrióta volt.

E tulajdonok miatt a két úr a legrosszabb véleményrel vala egymás iránt.

A neheztelésekből súrlódások fejlődtek, s így történt aztán, hogy egy szép reggel fegyveres hírnök jelent meg trombitával kezében Gorbó kapui előtt, s a csodálkozó cselédeknek nagy innepélyességgel értésül adta, hogy bárója többé nem tűrhethén a gróf sértegetéseit, ezennel hadat izen, s reméli, miként isten segítségével a gorbói várat ostrommal beveendi, s a földdel egyenlővé teheti.

A gróf ismervén szomszédját, miután katonaságért a hely távolsága miatt nem folyamodhatott, fölfegyverzé cselédeit és párthíveit; a kastély védelmét pedig egy ott mulató nyugalmazott kapitányra bízta.

Alig történtek illő intézkedések, már Wesselényi a családgyúkkal, számos vadászaival, lovászaival, gazdasági hivatalnokaival és derék lőszerekkel ellátott hűbéreseivel közeledett.

A grófnak szép nejével együtt, ki Bécsben nagy tekintéllyel bírt, alig vala ideje az ostrom s kihirdetett hadbírótság elől elillanni.

A nyugalmazott kapitány az úgynevezett *gorbói vár* becsületeért mindent megtett. Rendezte seregeit, ütközetre vitte, elől ment a harcba, de az ellenség ágyúival a vár szerény fegyverei nem vetélkedhettek.

Egy merész roham következtében a kapuk széttöretének. A kastély falain rések nyíltak, a nők kiabáltak és siráncokztak, a védsereg demoralizáltaték, a félénkek a pincékbe és ház-padlásokra kezdetek vonulni, s jelen volt a perc, midőn a falu lángba boruland, a vár földdel egyenlővé tétetik, a nők zsákmányul esnek, és minden kiprédáltatni fog.

Mit tehete a szegény kapitány? Békeköveteket küldött fehér lobogókkal a zsibói báróhoz, tisztességes kapituláció kieszközlése végett.

De Wesselényi föltétlen meghódolást kívánt.

Követelését teljesíteni kellett.

Az ostromló sereg egy része tehát zene közt vonult az elfoglalt várba; más része a hadifoglyokat, a további intézkedésekig, Zsibóra kísérte, hol börtönbe zárattak.

A gorbói fővezér leszámolás végett a nagyterembe vitetett. S itt gyanús komolysággal ültek az asztal mellett különböző férfiak, mint látszik, egy ítélőbíróság.

Kapitányunk maga előtt szemlélvén a végveszélyt, a báró nemeslelkűségére hivatkozott, mind a gorbói gróf birtokaira, mind saját személyére nézve. Heléna könnyei is megtették hatásukat.

Wesselényi hazabocsátá a hadifoglyokat, a fővezért megdicsérte vitézségeért, és a gorbói várban okozott károk teljes visszafizetését elhatározta.

De már késő volt a kibékülés.

Mert a gorbói grófné egyenesen Bécsbe sietett, a gróf pedig a főhadiparancsnokságnál jelentést tett.

Katonai erő rendelteték Wesselényi üldözésére.

Mit ő korán megtudván, a vadaskertbe vonult, mely széles erdőkkel vala kapcsolatban.

Hajtóvadászat intéztetett ellene, de siker nélkül.

Néhány napig vad helyeken bolyongott. Utóbb ismerőseinél kezdett lappangani, végre Dátosra menekült egy közel rokonához.

Itt följelenteték.

Korán reggel volt, midőn hálósobája ajtaján kopogtatnak, mert - mint jelenteték - valakinek sürgető beszéde van vele.

Ő nem gyanítván rosszat, hosszú reggeli öltözetében és egy karddal - melyet még éjjel sem szokott magától elhagyni - a küszöbön megáll, körülnéz, s minthogy senkit sem lát alant, szobájának külépcsőjén leszáll az alsóterembe, mely inkább pitvar, mint valóságos előszoba volt.

Ekkor a pitvarajtónál fegyveres alakok mutatkoznak, és egy tiszt belépven: „ön foglyom” - szól németül, míg katonái rögtön a pitvarba nyomulnak.

Wesselényi válasz helyett harcolni kezd, mindig visszavonulva, hogy szobájába érkezhessék, hol az asztalra valának letéve derékpisztolyai. De a lépcsőkön mindig hátrább tolulván, sarkával hosszú hálóköntösére tapodott s hanyatt esett.

A küzdés miatt dühbe jött katonák megragadták, az udvarra hurcolák, kezét hosszú kötélre fogták. Ekkor két lovas katona nyeregre ült, s őt, a két ügető ló közt, gyalog és fővegtelenül hurcolá a közelebbi állomásig, hol szekérre tétetett.

Midőn Kolozsváron átmentek, Heléna már ott volt, s két gyermeke halottágyon, körüle papok, kik veszekvének, hogy a kimúltak melyik vallás szertartásai szerint temettessenek el. A vegyes házosság kérdése hármass családgyász közt vitattaték; noha Wesselényiné, a régi üldözések miatt elkeserítve, már a protestáns hitre tért, s azon ábrándos buzgósággal csüggött új hitén, mint egész családja a rómain.

A világi és egyházi hatalom éppen a legindulatosabb harcot folytatta a halottak fölött, s a különböző egyház papjai minden követ megmozdítottak diadalmuk kivívására, midőn a fogoly apa kérlelhetetlenül továbbviteték, hogy az idegen föld börtönajtai zárják el a világtól és a viharos cselekvényességtől, mely szenvedélydús szívének életeleme volt.

József császár szigorúan akarta büntetni az új Götz von Berlichinget, ki az ököljog régi világát Szolnok megyében restaurálta.

A kufsteini várban egy sötét börtönszobába hurcoltatott, mely a léget és világot csak a kisdéd ajtóablaktól nyerte.

S Wesselényi, ki a szenvedés poharát szintoly makacssággal kívánta fenékgig üríteni, mint a szilaj örömeket, még azon enyhítéseket is megveté, melyek a legszorosabb bánásmód mellett is előkerülnek.

Büszke lelke irtózott a kegy és könyörület alamizsnájától.

Sőt a sanyar végleteiben, az elhagyatás és magány iszonyaiban gyönyört s vad álmainak táplálékot keresett.

Börtönét kisépretni sem engedte.

A szobapadlaton mindig magasabbra emelkedő por egy rémítő naptárrá vált, a szenvedés időmutatójává. S ah, e fővényóra hallgatott a napokról, csak a változatlan kínok hosszú havairól, éveiről adhatott jelt.

Egy történet még növelte a rendes szigort.

A börtönőr valami intézkedés miatt az ajtóhoz jön.

Wesselényi, ki éppen az ajtóablak előtt állott, kérdi: mi újság?

Ez vállvonítva mondá: most hoztak várfogságba egy kutya magyart.

Wesselényi kidugta karjait, s mellen ragadván a börtönört, iszonyúan megrázta, s óriás erővel hátralökvén, az a lépcsőkön gyorsan legördült.

Hogy ily visszatörlnak következményei ki nem maradtak, természetes volt, s a rabnak nem vala többé oka panaszkodni azon gyér kímélet iránt, mely minden börtönőr szívét - ha megkérgesedett is - néhanapján meg szokta hatni.

Míg Kufsteinban az egymáshoz hasonló napok így húzódtak el, s egyik év a másik után beköszöntött állandó unalmaival és *ürességével*, mely a szenvedéseknél nyomóbb, mert a lélek erejét, melyet a sors ereje meg nem törhet, mint az árbocot a szú, lassan emészti, míg Wesselényi tétlen rabéletét a fásultság nyoszolyája felé vonszolta, hol a kedély élőhalottként nyugszik a dermedés váncosain, hogy többnyire az örültség karjai közt ébredjen föl, addig Zsibón az elhagyott gyöngé nő férfierőt nyert a csapások által, zsarnokilag kezdett parancsolni a némbéri gyöngeségeknek, arcáról visszatiltá a fájdalom küljeleit, szívébe zárt minden kint, s nem egy újkori Penelopét találunk benne, ki amit nappal könnyek közt sző, éjjel szétbontja, de egy ótestamentumi nőt, egy magas jelenetet a sioni fényképek közül, kiket a hit elég erőssékké tőn, hogy egy tervbe szőjék föl szívök vágyának, lelkök gondolatainak fonalszárait.

Megmenteni Wesselényit és a visszatérőnek úgy *adni át mindent*, ahogy az *hagyott mindent*; ez vala a nőkedély legszellemibb költészetének gyönyörű, de nehéz föladata.

S Heléna teljesíti.

A férj szobáiban a régi helyen maradt a legkisebb tárgy.

A zsibói gazdaság a terhesebbek közé tartozott, mely a tapasztalt mezei gazda és számító háziúr munkásságát igényelte; és Wesselényiné, midőn férje fogságba esett, kevés ismerettel bírt e tárgyak körül, s helyzetét keserű gúny nélkül kicsinységekben is önállónak alig lehetett volna mondani.

A legcsekélyebb dolgokat is most kellett tehát megtanulni, most volt életében először magára visszautasítva; de erélye győzött az akadályokon. Még a földművelés is az ő személyes és közvetlen felügyelése alatt folytattaték, s az uradalom jövedelmei rövid idő alatt a régiek valának, míg adóssága - s ez az egyetlen változás - naponként apadt.

Sokkal több fáradságba került a világhírű ménes fönntartása. Azonban Heléna olvasott, tanult, gyakorlati ismereteket szerzett, férje tradicionális eljárásait a lótarás és idomítás körül pontosan végrehajtatá, a régi cselédeket tekintélye s kegyei által kettőzött szorgalomra buzdította, minden mozgásba hozatott, és az egész környék kénytelen lón elismerni, hogy Zsibón a gazdaság ezen ágában sem történt semmi hanyatlás.

Volt Wesselényi kedvelt ménei közt egy arabvér, melyhez kiválólag ragaszkodott, s mely keleti névvel nem bírt ugyan - mert Philosophnak hívták -, de annyi keleti hév és értelmesség jellemezte, mint az arab emírek leghíresebb lovait, melyek Mahomed hét ménei közül vették származásukat, s a néphit szerint gazdájok minden gondolatait előérezik.

Wesselényiné nem engedte, hogy Philosophra, melyen férje leginkább szeretett lovagolni, senki ráüljön, s maga a mén is oly szilaj volt az idegenek irányában, miként kétséges vala: ha túrni fogna-e valakit hátán? Négy évig volt az arabvér nyergeletlenül: mert eddig tartott Wesselényi fogsága, s mert ily hosszas idő alatt sem sikerült Helénának a kufsteini börtön lakatait fölnyitattni; ámbár esdeklései, ügyessége s ártatlan ravaszságai által még férje ellenségeinek is barátságát rendre megnyerte; ámbár minden udvari befolyást ismerni tanult, s főként a szívesebben kihallgatott nők útján a birodalom hatalmasabb embereinek közbenjárását is folytonosan igénybe vehette.

Végre ütött a szabadulás órája.

A távollevőt gyors lovai ragadták ősi kastélya felé. Amint közelített, föléledt lelke a régi idők változatlan képein. Minden tárgy: a rétek, a mezők, a gazdaság szelleme, a szigorú rend, az épületek alakjai kedélyét azzal látszottak hitegetni, hogy a szenvedés évei csak álmok valának; mert különben az idő miként vonulhatott volna el Zsibó fölött nyomdokok nélkül, nyomdokai nélkül a pusztulás- és elhagyatásnak?

Wesselényi az udvarba érkezvén, egyenesen az istállóhoz sietett. Midőn Philosoph a közelgőnek hangját hallá, hegyezni kezdé füleit, megfordítá nyakát, s előnyújtva szikár, csontos fejét, a belépőt nyelésével üdvözlötte. Ez örömtől lepetve sietett kedvelt állatjához, s végigsimítva kezét a dagadó erű nyakon s a széles és zárt csipőjű háton, megnyergelé Philosophot, s a másnak oly szilaj mén vazalli engedelmességgel és diadal-göggel ragadta a rég várt házurat a mindenfelől összetódult falunép, az ünnepi ruhába öltözött cselédek és a leáldozó nap sugárözönében fürdő fák sorai közt a szabadba, a hegyek oldalaira, a kedvelt vadaskerthez s mindenüvé, honnan Heléna gondjai által elégtetés és gyönyör áradhatott a hazatértnek keblébe.

Nem kívánok annak vizsgálatába elegyedni, s nincs is elég ismeretem eldöntésére, hogy a nemesebb állatok a tartós visszaemlékezésen kívül bírnak-e annyi fölfogással, mely majdnem *értelemnek*, s oly állandó hűséggel és szeretettel ápolóik iránt, mely majdnem *kedélynek* neveztetethetik? Mikor fog ama láncolat, mely a legtunyább és a legbárgyúbb érző lénytől kezdve az emberig mindent egy kapcsolatba szorít, és az ösztöntől a lélekig, a tárgyak megkülönböztetésétől az önismerésig alig elválasztható fokozatokon halad mindig magasabbra, s a titkos erők hierarchiáját alkotja: mikor fog az anyag világán, a mérleg, a bonckés és vegytani eszközök hatalmán kívül eső természet fölfedeztetni és átvizsgáltatni, hogy - mint a mohamedán mesékben Salamon király a madarak nyelvét ismerte - az új kor büszke tudósai a lélektan mellé sorozhassák az ösztöntant is, én e legnehezebb kérdéshez csak úgy vethetek hozzá, mint a vak a színek árnyolataihoz. De míg nincs valaki, ki önélégtellessel állíthassa magáról, hogy ő ismeri e titkokat, legyen szabad nem mosolyganom azok költészetén vagy sejtelmén, kik, mint a perzsa és beduin, megindulás nélkül alig tekinthetnek azon büszke s engedelmes ménre, mely csak nekik hódol, mely gondolataikat kitalálja, akaratukat értelmes pontossággal végrehajtja, és a közveszélyekben az ihletés bűverejével tudja a szabadulásnak eszközeit föllelni.

De tárgyamtól eltérően, talán egy állatbarát beteges érzelgéseibe merültem, mi nincs helyén, kivált oly korszakban, midőn az emberbarátok érzelgése is ki kezdenek menni divatból.

Pedig csak egy jellemvonást akarék közleni a hazatért börtönrab életéből.

Folytatom a félbeszakított rajzot.

Wesselényi legelső ismerősével, mellyel - a vele megérkező nőt szekerekben hagyva - Zsibón találkozék, tudniillik Philosophfal, benyargalván a vidéket, hosszas élvezet után, végtére megint az udvaron találta magát.

Ekkor leszállott a nyeregről, s a ló sörényére borulván, megcsókolta azt, s míg szeméből sűrű könnyek omlottak, mély illetődéssel kiáltott föl: Philosoph! *Te sorsommal kibékéltettél.*

Az érc szív meghajlott egy állat hűsége előtt!

A zajos élet megint elkezdődött a tévedésekkel együtt.

A nyugtalan vérmérsék folytatta uralkodását.

Wesselényi a régi maradt.

Sem nemes indulatát, sem vad természetét, sem a nyugalmas percekben kitűnőleg kellemes társalgási modorát nem hagyá a börtön szenvedései és magánya által megtöretni.

Vadászott, veszekedett, lovagolt, szerette és keseríté nejét.

Ezalatt nagy változások előjelei mutatkoztak Európában.

XVI. Lajos a királyságot már alig tudta összetartani.

II. József nagyszerű, de sikertelen reformjaiba beléfáradt.

Monarchiánk különböző részeiben, s főként Magyarországon tetőpontra hágott az elégyületlenség.

A függés, a régi törvények nevében, több megyéken megtagadtatott.

Erdély ege is borongani kezdett.

A kormány majd minden hivatalokban titkos ellenséget, majd minden nemes emberben elégyületlen polgárt számlált.

A reményekre gerjelt oláh köznép lázadása, azon kezek által, melyeknek pártfogása felől vala az izgatók által elhitetve, szigorúan büntetteték.

A közjövedelmek apadtak.

Senki sem bízott a jövőendőben.

S végre maga az új korszak kezdeményezője, a lángeszű uralkodó, kórágán s megtört szívvel vonta vissza, kettőn kívül, a magyar korona országaira vonatkozó minden rendeleteit.

József császár kimúlt.

A közoklevelek egy része, a cataster előkészületei, a népösszeírás, a földmérési adatok zajongó megyegyűléseken és azokon kívül nagy ünnepélyességgel megégettettek.

Összeomlott a tündérvár.

Tíz év virrasztásai egy lobbanással füstbe repültek.

Ekkor a ritkaságok tárába szánt szentkoronának ládái ismét megnyittattak.

Leopold fölkeneték, a koronát fejére, a palástot vállára tette, a dombra lovagolt, hogy a világ négy része felé vágjon kardjával, s éljenzések közt tegyen esküt az ősi alkotmányra.

Megint minden a régi.

És Erdélyországban is több évtizedek óta kinyitatték az első hongyülés, a francia forradalom hatásai és a százados institúciók melletti ragaszkodás nyomdokaival a vélemények- és kedélyekben.

Wesselényi az 1791-i diétára megjelent.

Elkezdődtek a tanácskozmányok oly emberek összege által, kik közül egyiknek sem volt parlamenti tapasztalata, sőt sejtelve is a pártok vezetése és a szőnyegre vont kérdések tapintatos kezelése iránt.

De hamar tanultak, s a 91-i országgyűlés Erdély évlapjain kitűnő helyet foglalt, az ért ész, a szónoklat és hazafiság tekintetéből.

A legkülönösebb körülmény által vonta magára Wesselényi mindjárt az első napokban a közfigyelmet.

A kinyitás ünnepélyességei után ti. csakhamar egy fiatal, alig húszéves írnok lépett a tanácskozó terembe, nyalábbal hónalja alatt és figyelő arccal. A vita már meg volt kezdve, s nem minden érdek nélkül szövődék valami közjogi tárgyon mindig tovább. Hogy a haza atyjai a szőnyegen levő kérdés által egészen igénybe vétettek, abból gyanítható, mert csak későn kezdék észrevenni, miként a belépett írnok - ki azalatt tárcáját fölbontotta, s helyet foglalt - ólommal kezében néz és jegyezget.

A kíváncsiak előnyújtják nyakaikat, hogy felvilágosítást szerezhessenek. A félénkek arca sápadt lön; a heves vérmérsékűek pedig agyarkodó állást foglalva, a jelenvolt kormánytagoktól magyarázatot látszottak követelni e különös eset iránt.

Minden zavarban volt.

Csak az írnok folytatta munkáját egyenlő szorgalommal, vagy nem sejtven, vagy nem rettegven a közfigyelmet, melyet támasztott.

Ily meg sem szakított jegyezgetés a zivatar kitörését előidézte.

Micsoda kém jött ide? Ki bátorodik leírni beszédeinket, hogy a szót a házból kivigye? Ezen interpellációk kezdék egymást felváltani, s már a megszeppent Nopcsa Elek - ki később udvari kancellár lön - összegyűjté papírait, hogy távozzék.

Ekkor fölállott Wesselényi, a még csak különcségeiről ismert férfi, és gyönyörű szűzszónoklatát tartá a nyilvánosság mellett.*

Eszméi győztek. Dörgő hangja megrázta a kedélyeket. Tapssal fogadtaték, mert ragyogó, bár néha túlhő előadásai modora kivételt tön azon száraz és törvénytudói értekezések alól, melyek már lábra kezdenek kapni. Példája másokat is buzdított, és az 1791-i országgyűlés fényesebb volt minden utódainál, egészen az 1834. évben tartottig.

Wesselényi a nyilván szükségéről a még gyakorlatlan többséget felvilágosítván, Nopcsa a teremben maradt, és háborítás nélkül folytatta vállalatát. Naplója, melyet Zsibón láttam, az egyedüli forrás, honnan az 1791-i szónokok szelleméről részletes ismeretet lehet meríteni, és

* Fia, szintén Miklós, majdnem félszázaddal utóbb a nyilvánosság védelmezéseért volt kénytelen Erdélyt odahagyni, hol személye többé nem volt bátorságban. De ekkor már nem az országgyűlés, hanem a kormány gátolta a beszédek följegyzését és közzétételét. (K. Zs.)

nagy veszteség a történeaszetre s parlamenti irodalomra nézve, hogy ezen kitűnő ügyességgel szerkesztett munka a legérdekesebb tárgyak szőnyegre vitele előtt, általam ismeretlen okok miatt, félbeszakadt.

Pedig 1791 határozott Erdély közjoga fölött.

Mária Terézia nem szerette az alkotmányokat; József gyűlölte a régi jogot. S így az elsőnek szelíd abszolutizmusa, a másodiknak meleg, de csak elméleti szabadságszeretete azon pontra juttatták Erdélyt, hogy midőn a *tetteges* új rendszerből - melyet nem tanult - kilépett, a *históriai* régi alkotmányt, melyet elfelejtett, nem tudta sem elég kitartással védni, sem elég ügyességgel továbbfejteni.

Igaz, hogy minden viszonyok összedúlva és egymáson heverték, mert előbb a törvénykivüli szokások és folytonos visszaélések, később a törvényhelyetti felsőrendeletek, VI. Károly és Mária Terézia kora után a Józsefé, annyira megváltoztattak mindent, hogy a Leopold köteleve, mely a nemzeti fejdelmek alatt kifejlett alkotmány maradványait a mostani uralkodóház védpajzsa alá helyeztette, többé egy pontot sem mutathatott föl, melynek ellenkezője nem volna gyakorlatban.

1791 tehát alkotásra hivatott meg a romok közt.

1791-nek kellett a visszaélésekből *azokat* eltörölni, melyeken a hatalom önként túladni kívánt, és a régi törvényekből *azokat* visszahozni, melyek komoly akadályokat nem gördíthetnek a bécsi kormány elébe.

1791-nek kellett magát alkotmányos évnak színlteni, hogy a törvényesség felügyelete alatt tábláztassanak be a kényuralom követeléseit.

Ez vala a felső akarat és a még erősebb viszonyok akarata.

S Erdély oly kis tartomány volt, hogy egy birodalmi abszolutisztikus kormány mellett az alkotmányos belélet kifejlesztése és új törvények általi támogatása költői ábrándnál több alig lehetett.

1834 megértette ezen eszmét; 1791 még nem fogta tisztán föl. Csak itt áll hátrább az első Wesselényi Miklós kora a második Wesselényi Miklós korától.

Az 1791-i országgyűlés tehát közjogi törvények szerkesztéséhez kezdett, s az ország régi szabadságait új vizsgálat alá vetette.

Nagyban üzeték az alkotmányozás.

A szónoklat védte a jogokat. Megdönté. Eltemettette. Sajnálta, midőn azok szőnyegre jöttek, sejtven, hogy áldozatoltárra vitetnek; később a tarka kötelet kezébe ragadta, s az áldozatot virágokkal hinté be, míg a bárd elébe vonszolá.

Mit tehetett?

A nagy többség vágyott kilépni a tíz évi sikertelen kísérletek által hátrahagyott zavarból, mint a csólnakból az, ki egy széles tenger minden zivatarait a csodák kegyelméből átélte, és az emberi természetnél fogva megutálta.

Az 1791-i országgyűlés rövid idő alatt a megyéket, a törvényhozást és a kormányzókat újra-rendezte, a történeaszeti jogok és a Leopolddali kötlevel alapján, de a legerősebb ékkövek kivétele s az egész épület térszínének megkeskenyítése mellett.

Midőn ily lényeges kérdések oldatának meg, vagy metszettek ketté, természetes volt, hogy a pártoknak nemcsak létezni, magokat eszmék és modor által jellemzeni, de egymással hevesen csatázni is kellett.

S az 1791-i pártok elég szenvedélyességgel küzdöttek a tárgyak felett, azonban sokkal kevesebb epével az egyének irányában, mint ahogy napjainkban divatozott. Mert Bánffy György kormányzósága alatt az arisztokrácia tekintélye csekélyebb volt ugyan, mint a Bruckenthal korában, midőn a főhivatalok néhány család közt oly óvatossággal osztatának ki, hogy egyik se kapjon többet vagy kevesebbet, mint a másik; de másfelől kétségtelen, hogy a bürokráciai rendszer Bánffy alatt erősödött meg, és még nem hozta magát ellentétbe a nagyobb családok érdekeivel, mint később történt. Ily körülmények közt önként érthető, hogy a tekintélyek létezése mérséklé a szenvedélyek kitörését, s annyi oka volt egy szónoknak az indulatok közt is a modorban óvatosnak lenni, hogy a rakoncátlanságok ritkán, a személyes bántalom esetei alig fordulhattak elő.

Csak Wesselényi nyilatkozatai bírtak a közelebbi évek parlamenti vitáinak élességével; csak tőle rettegték azon magas helyzetűek, kik ha utaztak, a megyetisztek által szolgáltatatták magokat, s ha otthon valának, a hízelgők csoportozata - mint ércfal - által voltak minden kellemetlen érintkezésektől különválasztva.

Wesselényi volt az aulikus párt ostroma.

Ő volt a patriótáknak - vagy hogy a mostani neveket használjam: - az ellenzéknek legbátrabb előharcosa, ki a megrohanást mindig merte kockáztatni, az ostromban ki nem fáradt, a visszavonulásról tudni sem akart.

Most, midőn hatvan év távolsága választ el Wesselényi ragyogó föllépéseitől, a többség alig emlékszik az ő nevére; a kevesek pedig, kik a történetészet embereit számon tartani szokták, a dicsőség fénysugaraiból, mely halántékait környezé, ítélvén, az ellenzék vezetőjének és a többiekben egy egész fővel felül álló egyéniségnek hiszik őt.

Pedig Wesselényi soha valódi vezérszerepet nem vitt.

Erre szenvedélyei, vakmerősége és gyermekies gaszkonádai miatt teljesen alkalmatlan volt.

Tury vala a párt élén.

S az ellenzék kétségkívül igen ritkán, vagy ha tette, igen rossz sikerrel indult el Wesselényi politikáján.

De ha az forog kérdésben, hogy ki volt 1791-nek legkitűnőbb szónoka, ekkor senki Wesselényitől az elsőség babérjait megtagadni nem fogja.

Dörgő hangja uralkodott a zajon. Arcainak parancsoló és villámló tekintete megdöbbsé a bátrt is. Támadásai érvvel, gyors fordulatokkal, a fölolvadt szív nemes ömledésével és a rajongásig fokozott meggyőződés varázsával bírtak. Ingerlékeny kedélyénél fogva Wesselényi gyakran sodortatott a pátosztól, mely nála részint csinált, részint belső hév volt, az indulatos előadásig s onnan a dühöngésig, melynek hatalmában már többé nem voltak a kifejezések, nem volt a kísérlet, nem az önérdek, de az eszmék logikai kapcsolata mindig. Az embernek bámulni kellett e különös jellemén, mely néha a gondolatok kerekeinek rendes forgása közt támadt súrlások miatt oly féktelen hévbe sodorta magát, mintha mérges skorpiók fullánkai által szurkáltatott volna, hogy őrvjongsbe hozassék; s mindamellett ezen hév, ezen zabolátlan kedély dacára is nem fordult elő eset, midőn a megtámadott, a parlamenti csaták közt felbőszített és többé semmi határt, semmi kíméletet nem ismerő Wesselényi ne vezette volna előadását a szoros logika zsinórvonalain végig. Az ő logikája, mint kiolthatlan Pharos, világított a szenvedélyek éjjelén és a megtámadások tajtékzó hullámain, még a legkisebb habra is csillámot vetvén. Az ő logikája, mint a szalamandra a tűzben, az indulatok olvasztó kohóiban is, melyekben a jellem aranya már elvesztette szilárdságát, bántatlanul maradt.

Az élet terén ez nem történt nála mindig így; de a rostrumon örökké.

Keressünk-e Wesselényinél politikai rendszert, tanokat, státusbölcssességet?

Mi volt ő?

Nehéz határozottan megmondani.

Leginkább arisztokrata és felvilágosodott férfi.

Arisztokrata nem úgy, hogy a kormányzási formák bevezetésükben állottak volna szembe elöl, mint annak, ki az ítélet lépcsőin emelkedik föl a szemlélet oly magasságára, honnan a tanok hatását a közjólét mezején, mint egy folyam ágazatait a sík rónán, végigkísérheti.

Ő inkább vala arisztokrata megszokásból, ízlésből és ősi példák szerint. A szabadságot szeretettel fölvilágosodott ragaszkodásával az átmeneti korszakok azon kétes embereinek, kik már *elvileg* meg tudják különböztetni a szabadságot a szabadostól, de *cselekvényileg* még nem; s kik szívesen elolvassák a francia enciklopédistákat, elmennek a szabadkőművesek páholyába, és hiszik, hogy nagy változások történhetnek a világon, azonban mint Heródes nem tudta a sok csecsemő közül a Messiást kitalálni, ők sem sejtik, hogy a megszületett eszmék közül - melyek előttök a porban játszanak - melyik van hivatva az emberiséget rendeltetése felé vezetni, a meggyőződés szelíd Jordán vize vagy az erőszakolás vérkeresztje által.

Wesselényi továbbá tetőtől talpig magyar volt. A nyelvművelésre sok gondot fordított. De ha a honunkban lakó népiségek egymáshoz viszonyát és e viszony veszélyeit egész terjedelmében nem értette, az inkább korának, mely az örökös jobbágyság eltörlésére is József császár által volt kényszerítve, mint neki felróható, ki Erdélynek csupán kitűnő férfja volt, nem pedig apostola.

E megjegyzésekkel nincs semmi levonva Wesselényi országgyűlési érdemeiből; mert 1791-ben nem lehetett az ügyvezérektől oly bevezetett műveltséget követelni, minő most sem volt nálunk, mint tapasztalhattuk.

Wesselényi főként sérelmi szónok vala, nem pedig organizáló státusférfi.

Aki beszédeit áttekintendi, látni fogja, hogy e mezőn dicsőség pályadíja fölött a később kor ünnepelt hőseivel a versenyt kiállja.

Ő a státusbölcsséget többnyire az óvilág történetének mintaképeiből vonta le.

A görög és római nagy írók, a klasszikus kor hőseinek és országglásainak tettei gyakran valának beszédében vagy a kiindulási pontok, vagy a lelkesítő, a képzelődést hevítő szerek. Néha hatni akart általok, máskor felvilágosítani.

Szónoklata e sajátságok által hasonlított a nemzeti fejedelmek alatt fénylő férfiaknak, egy Kendinek, Kovalaszkynak és Gesztinek modorához, azon különbséggel, hogy ezek az ótestamentumi példákat is szerették elmélkedéseikbe szőni; de hasonlított a francia forradalom tribunjainak is beszédeihez, kik a Trasybulok és Brutusok hazájából hurcolták át a szabadság eszményképeit a nemzeti gyűlésbe, a Tuileriák kertjébe és a municipalitás termébe, a klubokba és az utcákra.

Wesselényi 1791-től fogva 1809-ig minden országgyűlésen szerepet vitt.

Talentuma által sokat hatott a tárgyak keresztülvitelére, és indulatoskodása által majdnem annyit a tanácskozások megzavarására.

Néhány jellemző példa fordul az utóbbi esetre elő.

Fölhozok egypárt az érdekesebbekből, mert rá és korára világot vetnek.

Az erdélyi gyűlésekben, ha a tanácskozások alatti rakoncátlan kifejezések miatt *jel kéretett*, s az elnök a jelt megadta, az ajtók rögtön bezárattak, a közvádoló előállott, a gyűlés ítélőszékké

alakult, a pör megindított, és senkinek távozni nem lehetett mindaddig, míg az ítélet ki nem mondatott, és teljesedésbe nem vétették, vagy a pénzbírság lefizetése vagy a rögtön fizetni nem tudó egyén elfogatása által. Ekkor aztán az ajtók föltáratk.

A szólásszabadság ezen biztosítéka annyira népszerű vala, hogy számos törvénysértések dacára az utolsó időkig épen maradt.

Ezt előrebocsátván, Wesselényire visszatérek.

Ő egy alkalommal hévvel és sértőleg támadta meg a kormánypártot.

Személyeskedései ingerültséget gerjesztettek.

Tombolás, láрма keletkezett.

Többen felszökelltek padjaikról, és a ház méltóságának fenntartásáért sorompóba léptek.

Jel kéretett Wesselényi ellen.

Az ajtó bezáraték.

Minden ki volt ragadtatva rendes vérmérsékéből.

Ekkor fölállott Tury: „Wesselényiben megtámadtassék-e a szólásszabadság?” - kérde meghatott és átható hangon. „Ki védi meg utóbb e jogot? Ki fog biztosítva lenni e falak közt?”

Alta ruit cedrus, silvae trepidate minores!

Elnémult Tury.

Hallgatás lön.

Az ajtók mintegy magukban kinyíltak.

Ki-ki hódolt a szerencsés rövidségű szónoklatnak, mely egy felkiáltásban minden aggodalmat tolmácsolt, és a jól választott latin versnek, mely midőn a vád alatt levőnek parlamenti nagyságát kifejezte, egyszersmind azon körülménynél fogva is hatott, mert a Wesselényi pecsétgyűrűjére egy cédrus van metszve.

Az országgyűlési jegyzőkönyv illető számában pedig a következő naiv megjegyzés vala olvasható: „A tanácskozás Wesselényi Miklós atyánkfiának indulatoskodása miatt félbeszakadt, és holnapra halasztatik.”

Más alkalommal az ellenzék ünnepelt szónokának még a fennebbinél is botrányosabb összeütközése volt, de amelyből már nem Tury szónoklata, hanem saját lélekereje által és dicsőséggel menekült.

Ő ti. a kormány politikáját szokása szerint hevesen ostromolta.

Kifejezései nem voltak válogatva, s modora azon évek kíméletes, sőt gyakran szolgai hangjához mérve igen nyersnek látszott.

Az elnök tehát félbeszakítá, és rendre inté, oly megjegyzés mellett, hogy „talán Szolnok megye érdemes követe elfeledkezett a múlt időkről, melyek alatt távol kellett lennie.”

E célzás a kufsteini börtönre szertelen hatást tön Wesselényire, ki a ház távollevőbb padjairól a sebzett oroszlán dühével fölpattanván, kardjára csapott, s félrehárítva kezével az előtte állókat, korlátlan haraggal sietett az elnöki szék felé.

A megdöbbszent országgyűlési tagok közül senki nem merte mérsékletre figyelmeztetni.

Ki-ki lesüté fejét, várva a történendőket.

Sírcsend volt.

Amint fokonyként növekvő dühvel közelített, az elnök ösztönszerű tartózkodásánál fogva a szék másik oldalára kezd vonulni, úgyhogy midőn Wesselényi hozzá érkezék, már csak az elnöki szék szélén ült, alig érintve azt.

Wesselényi megáll.

Küzd magával.

Kinyújtja balját, s az elnök vállára tevén: „Értettem, mire célzott kegyelmességed - mondá fojtott hangon -, értettem. Azonban jegyezze meg: *engemet József császár szenvedni megtanított, de félni nem.*”

A végszavakat oly mennydörgő és mély hangon csapta az elnök fejéhez, hogy az elcsüggedt terhök alatt, míg a gyűlés fölviányoztaték, s kitörő helyeslésével adott elégtételt a gyöngéd-telenül megtámadott és magát rendkívüli szenvedélye mellett is a végpercben mérsékelni tudó képviselőnek.

Az 1809-i diéta legtöbb kellemetlenséggel halmozta Wesselényit.

A szellem naponként szolgálba vált.

Erdély tíz évi alkotmányos élet alatt, míg országgyűlései gyakran tartattak, annyit hullatott el a különben is árnyékalkotmányból, hogy ha még tíz évig rendesen lett volna országgyűlése, a végsőnek alig maradhat vala egyéb teendője, mint egy határozat által bezárni a terem ajtóját, s miután többé tanácskozásokra szükség nincs, mint a római színésznek, midőn a komédia bevégeztetett, a közönség előtt elkiáltani magát: „plaudite!”

E túlmérséklett gondolkozási modor miatt nem szerethették a haza atyjai 1809-ben Wesselényit, ámbár 1791-ben égis emelték.

De a törvényhozás irányának ily átalakulásán kívül, Wesselényi népszerűségének csökkentésére, gyógyíthatatlan hibája, a szenvedélyesség, szintén sokat folyt be. S természetes volt, hogy végtére bosszantani kívánták őt azok, akik általa gyakran fölingereltettek.

Erre hamar nyílt alkalom.

A Leopolddali kötlevél szerint ti. a főhivatalok közt vala a nemzeti hadak tábornoka, mely - mint az egész kormánytanács - az országgyűlés által volt választandó.

E tábornoki méltóság mindig csak az alapjogok közt maradt, és senki által nem plántáltatott az életbe át, hogy bár egy óráig díszlegjen.

De az 1789-i forradalom után támadt és gyorsan változó európai háborúk a nemesi fölkelés újraalakítására vonván az ország figyelmét, könnyen megfogható volt, hogy a törvényhozók a nemzeti hadak tábornokáról is a sérelmek hosszú lajstromában megemlékeztek, s ámbár egy hadügyminiszterre - mert ilyforma szerep vala a Leopolddali kötlevél keletkezésekor a nemzeti hadak generálisának szánva - a karoknak és rendeknek akkor nem nagy szükségök volt, mégis e hivatalra is a választás folytonosan sürgettetett.

1809-ben pedig napi kérdéssé vált.

Nem kell mondanom, mert olvasóim bizonyosan anélkül is kitalálták, hogy a daliás, a magát fitogató kentauroknál is ügyesebben lovaglő, a katonai ismeretek elemeivel bírő és a hadse-regben hosszabb ideig szolgált Wesselényi Miklós rendkívül megtiszteltetettnek érzé magát, ha a haza bizodalma által nemzeti tábornokká jelöltetik ki.

S kétségkívül, hogyha a fényes hivatal *sine cura*-ként létesül, Wesselényit illette e díszes megkülönböztetés; ha pedig - mint némelyek hitték - a nemzeti hadak tábornokából a nemzeti fölkelés vezénylője nőtte volna magát ki, még akkor is, minden hibái mellett, Wesselényi ily

hivatalban valószínűleg több szolgálatot tehete a hazának, mint az oly versenytársak, kiknek hibái kevesebbek ugyan, de honszerelmők és buzgóságuk is kisebb.

Ő érezve természetes előnyeit, midőn látta, hogy mellőztetik, nyíltan járt kijelöltetése után.

Hiúsága vagy önérzete megmutatá tehát az Achilles-sarkot, melyen halálosan vala sérthető.

Ellenségei fölolvasták az ívet, jól céloztak; a nyílvevő talált, a seb sajgott.

Wesselényi gyöngeségei, melyek a tábornokságra alkalmatlanná teszik, még nyilvános helyen is előhozták.

Ő elég szavazatot nem kapott.

S visszautasították a haza által, midőn először kért szolgálataiért díjt.

A büszke lélek, mely már azért megalázva hitte magát, hogy óhajta ki nem találtatik, elsötétült a nyílt mellőztetés miatt.

A zsidói magányban mindig komorabbá vált.

S bizalmatlanság fészkelte keblébe a többi gyöngeségek mellé.

1809-ben elvégződött Wesselényi politikai pályája, s néhány hónappal a közrehatás megszűnése után, kialvék élete is.

Ő a magyar színészet és irodalom előmozdítója, az első magyar színháznak - a kolozsvárinak - egyik alapítója, igazgatója és csaknem egyedüli főntartó szelleme levén, gyakori érintkezésbe jött a két haza tekintélyesebb íróival, s még nagyobb tiszteletben állott a tudomány, mint a politika fáklyavivői előtt.

A gondolkodó emberek szelíd és visszavonult köztársasága lefegyverzé a szilaj szellemet, s mint a királyi oroszán és a rengetegek büszkébb jellemű vadai, midőn ingerülve is vannak, nem bántják a játszó gyermeket, szintúgy Wesselényi kíméletes vala a tudomány körében, szelíd az ismeretek terjesztésével foglalkozó egyének iránt, és meleg barátja a költőknek. Ezek bámulták ragyogó és nagy tulajdonait. Hazafiságát az égig emelték, és a világ szeme elől gondosan befedték gyarlásáigait, mint az első patriarcháét a hú gyermekek.

Halálának híre megrázta a két országot, s a legszebb fájdalomhangokat szakasztá ki a költők kebléből.

Berzsenyi ezen gyönyörű és jellemző verssel örökíté meg az elhunyt emlékét:

Leomlom én is szent porodon, nemes!

A jókkal együtt könnyeket áldozok,

S hamvedredet bús cyprusággal

Illeti Melpomeném zokogva.

Nem úgy jelentél meg te hazád egén,

Mint egy szökőfőny, mely mosolyog s kivész,

Mint egy szívárvány, tarka párák

Kölcsönözött ragyogásaikkal:

Te, mint az orkán s mint az olympi láng,

Megráztad a gőztorlatok éjjelét;

S villámszavad megszegyeníté

A gonoszok s cudarok dagályát.

A jók csudáltak, mint az Egész javát
Titkon segítő mennyei tűneményt,
Neved, dicsőült Wesselényi,
Rettenetes vala és imádott.

Ritkán talál itt enyhelyet a derék,
A virtus útját szörnyetegek lesik:
Pályája küzdés; ámde végre
Talpa alá szegi a Chimaerát.

Mint hajdan a szép Aethra jeles fia,
Felbírtad ifjú karral az éktelen
Márványt; s atyáid pallosával
Győzedelem vezetett az égbe.

Tekints le hozzánk hős eleid közül!
Lebegj körülöttünk, légy szeretett hazád
Védlelke, s oh, add vissza fényes
Díszeidet deli magzatodban!

2

Amiért a költő esdeklett, megtörtént.

E kérés: „Oh, add vissza fényes
Díszeidet deli magzatodban!” - teljesült.

Wesselényi Miklós, az elhunyt fia, atyjának ragyogó tulajdonait öröklötte.

De hibáit is.

Midőn azonban az ifjabb Wesselényit az idősb erényeinek, fényes lelkitehetségeinek és gyarlóságainak örököseül kell tekintenem, szükséges, hogy előre kijelöljem a határokat, melyek közt e szavakat értelmezni kívánom.

Az öreg Wesselényiben talán eredetibb s elevenebb volt az ész; de a fiában szélesebb, alaposabb és gyümölcsözőbb kifejtést nyert. Az csupán szónok vala; ez státusférfi is.

Az apa hiúsága s fitogtatási vágya szintén átment a fiúba; de ennél a hiúság majdnem a becszomj számításával, kitartásával és nélkülözni tudásával volt ellátva; a fitogtatási vágy pedig oly nemes formában tűnt föl, hogy szögletességeinek nagy részét, a nevetségességet pedig egészen elvesztette.

Az ifjú Wesselényi - mint az idősb - óriás szenvedélyek által marcangoltaték. Indulatossága hamar támadt, terjedett és nagy erővel feszítette keblét. De az érc kebel érc akaratja vissza tudta fojtani a neheztelést, a haragot és a dühét egyaránt. Szenvédélyei többnyire csak akkor törtek ki, ha nem kívánt uralkodni rajtok, szándékból vagy önzésből.

Ő zsarnokságra hajló véralkattal bírván - itt a zsarnokságon nem kegyetlenséget értek - szeretett parancsolni, szeretett az egyenlők közt ő is fő lenni, szerette akaratját és az akarat teljesedésbe vitelét; e követelő modor, ezen leigázása a körülötte levő idegen sajátságoknak, legtermészetesebb összefüggésénél fogva az érdekeknek, gyakran vezette jó szíve mellett is gyöngédtelenségre, önmérséklése dacára is indulatoskodásra: de azt állítani teljességgel nem lehet, hogy ő - ha kívánta - kedélyének viharait nem tudta volna fékezni.

Wesselényi kétségkívül gyakran engedett heves jellemének szabad tét; de ellenben atyjával igen ritkán történt, hogy a heves jellem az eszély tanácsaiban fékezőre találjon.

Ez óriás különbség.

Az öreg Wesselényi tudván gyöngeségét, forró vérének mérséklésére külső eszközökhöz folyamodott. Így p.o. otthon állványra több tiszta ing volt téve, és néhány üveg jeges víz. Midőn indulata gyorsan hágott a felső fokokra, letépte ruháit, itta a hideg vizet, öntöztette fejét, s gyorsan cserélte változóit. E mechanikus csillapítás, bár célszerű lehetett, gyarló pótszere volt az akarat törhetlen és diadalmas erejének, mely az ifjabb Wesselényinél az embert sokszor bámulatra ragadta. Kik vele ismeretesek valánk, láttuk őt néha oly indulatban, hogy térdei reszkettek, míg arca változatlan maradt, és hangján a legkisebb rezgés sem árulta el a belső küzdelmeket.

Berzsenyi Wesselényit mint 18 éves ifjút látta először. Hihetőleg e találkozás benyomása után nem sokkal írta róla következő gyönyörű és jellemző verseit:

Mint az egekbe merült Aetnának az alja virányos
S a tetején örökös tűzörvény s aetheri fagy küzd:
Arcaidat derülő tavaszod szép hajnala festi,
Jég fedí homlokodat, s láng csap ki komoly szemeidből. -
Erdély: menyköveid forrnak bent, esküszöm, áldozz!

A nagy költő hasonlítása tökéletesen igaz.

Wesselényi keblében, mint az Etnában forrt a láng; de külsője tudott hideg lenni, mint a tűzhányó hegy tetejét hó takarja.

Minthogy nem szándékom életírást adni, de szintén nincs kedvem egy szónokban és státusférfinak a szónoki és státusférfiúi tulajdönt vegytanilag különválasztani, hogy csupán absztrakciókat közöljek, ez okból olvasóim most az életírat, majd az ítéset vidékein fognak vándorolni, most a kígyózó völgyben, hol lépésenként kell a tét és kilátást nyerni, járdalunk, majd fölmászunk a magas pontokra, honnan a hegyek és völgyek alakulásait, egy széles láthatár gazdag panorámáját áttekinteni lehet. Mert igyekeztem, hogy a szónokra az élet történetei vessenek világot, a státusférfiú terveit magyarázzák ki, a férfinak állása a társadalomban és viszont a politikai becsszomj és hatásvágy, a honszeretet és a pártöznés adják az ariadnéi fonalat a magánélet történeteinek tájékozására.

Munkám tehát, mint eddig, úgy ezentúl is az életírat és a politikai jellemrajz közt fog állani.

E megjegyzés után visszatérek Wesselényi Miklóstra.

A komoly, a gondolkodó, oly rendkívül erős alkatú gyermek még nem vala hatéves, midőn atyjával az udvaron sétált. Éppen egy szilaj mént hoztak ki a lovászok és a háziúr felé vezették. A horkoló és hányakodó mént, amint közelített, a gyermek növekedő gyönyörrel nézte. Ezt az apa észrevevén, mosolyogva mondá: nem ülnél-e rá föl? Miklós hallgatott. Az öreg feléje fordítá éles szemeit, és ismét kérdé: nos, nem ülsz föl? Nem, válaszolt a gyerek. Miért? Mert félek. A Wesselényieknek nem szabad félni, mennydörgé az apa, s földobta gyerekét a szilaj ménre, megcsapván ezt ostorával. A zaklatott állat elrohant. Heléna, ki történetesen a tornácon volt, sikoltva szaladt szobájába, s a kerevet vánkossai közé mélyeszté fejét, hogy zokogását elfojthassa, és lélekerőt gyűjthessen a halálhír meghallására; mert egyetlen még élő gyermekének vesztét bizonyosnak hitte. Telt az idő mindig egyenlő kínok közt. Az anya helyzetéből mozdulni sem mert; szívét a félelem iszonya úgy összeszorította. Egyszerre pajzán szava hangzik a gyermeknek, ki a szobába berobogva, nevetés közt beszél el az új

életet nyert anyának, hogy a mén igen rosszul viselte magát; de ő mégis a hátán maradt, és addig lovagolt, míg csak az kifáradt.

Ehhez hasonló jelenetek nem lévén Zsibón szokatlanok, természetes volt, hogy a fiú a testi ügyesség különböző nemeiben gyorsan haladott előre, és organizmusát korán szoktatta az idő viszontagságaitól kezdve minden alkalmatlanságok eltűrésére. Hamar lón edzetté s nekitörődötté.

A spártai nevelésen kívül, melynek szigora közé sokféle kényeztetés és elnézés vegyült, a többi, ti. a szellemi idomítást, egy értelmes tudor, Pataky vette át, ki miután a gyermeknek tanítója volt, az ifjúnak útmutatójává, a férfinak barátjává vált, s mint a szellemi viszonyoknál fogva a család tagja, a családi kriptába temetteték el az apa mellé; a nemrég kimúlt fiúnak is végakarata vala, hogy hamvai az apa és növelő közt nyugodjanak.

Miklós serdülő korában sokkal többet ígért, sokkal szebb reményekre jogosítja a hazafit és a tudomány emberét, mint amennyit férfi-évei, minden fényes eredmények mellett, teljesítettek.

Ő mint gyermek csoda, mint ifjú hasonlíthatlan, mint férfi csak kitűnő volt.

Midőn Kazinczy hosszas börtön után az irodalomnak visszaadatott, s újrakezdé reformatori nagy pályáját, a szolgálai szelleműek féltek vele közel érintkezésbe jőni, mert a mindennapi lények sokadalma megbélyegzettnek tartá azt, ki címere volt korának. Ily években látogató meg az öreg Wesselényit, ki a tőle távollakó vezéríró, mint egy érkező fejedelmet, ünnepi örömmel fogadta.

Kazinczy szerete naplót vinni, s gondosan följegyzett mindent, mi vele történt, vagy rá vonatkozott.

Az erdélyi híres szónokkali társalgásait is, kivel hétéves fia mindig együtt volt, leírta.

Fölhözza, hogy egész éjszaka beszélgettek. A gyermek Wesselényi pedig szintén az asztal előtt ült. Nagy figyelemmel hallgatta a komoly társalgást, míg ujjaival a viaszgyertya csepegéseiből lovakat alakított. Ahol a beszéd rá nézve érdekesebbé vált, közbeszólt, kérdéseket és észrevételeket tett, mindezt egy férfi komolyságával.

Hárman tehát társalgás közt üdvezlék a hajnal-szürkületet.

Kazinczy e gyermeknek különös viselete és érettsége által meglepetve, prófétai lelkesedéssel kiáltott föl: meglátja a két haza, hogy mekkora portentum fog Wesselényi Miklósból válni!

Széphalom költője soha nem szűnő figyelemmel kísérte a zsibói kis daliát, ki midőn mások még testi és szellemi tulajdonaiknak művelését alig kezdték meg, már kitűnőleg lovagolt, vívott, lőtt és úszott, s ki a testgyakorlati ügyességgel a tudományok iránti hajlamot párosítván, a vele egykorúakat szorgalomban felülhaladta, ismeretekben túlszárnyalá.

S Kazinczy különben is a dicsérést inkább szeretvén, mint a korholást, elemében volt, ha Wesselényire fordítá szemét, és a dús zsendülésnek példátlan nyomait vette kedvencén észre. E rokonszenvnek köszönhetjük, hogy midőn a tizenkét éves ifjú egy csapat fölkelő nemes-ségen, melynek kapitánya volt, Nagykárolyban, a nádor jelenlétében szemlét tartott, a költő a hadgyakorlatok pontossága, a gyermek-vezér főstvényi öltözete, deli modora és páratlan ügyessége által elragadtatván, hozzá egy igen kecses verset intézett, melynek lehetlen leg-alább kezdetét nem közlenem.

Még a praetexta lepdes válladon,
Ambróziát lehel szép üstököd,
S gyengéd orcádon s e kis száj körül
Rózsák virítnak, mint az Ámorén,
Legszebb, legbájosb Ámor önmagad:

S íme a gynaeceum csendes rejtekéből
Kiszökve, már a vérmezőre futsz,
Hogy ott azok közt léphess fel, kik az
Ádáz halálnak mennek ellenébe.
Gyermek, mi ez? S te azt hiszed talán,
Hogy itten oly harc vészi kezdetét,
Amelyet egykorúid, a tavasz
Virággal elhintett pázsitjain,
Öröme gyúladozva indítanak?
Te úgy hiszed talán, hogy itt elég lesz
Szeg csődörödnék hátán a szerint
Rengetni a földet, mint midőn az ifjabb
Caesart és Armidort, nemők fő díszzeit...
A stadionban addig fékezed,
Míg a kelő port a tajték eloltja,
Mely a kifáradt ló inán lefoly?
Oh élj korodhoz illő kényeidnek!
Amely dologra kelnek társaid,
Az férfilelket kíván s férfikart.

A nemesi fölkelés, mint tudjuk, komoly eredményre nem vezetett, de bármint fordult volna a kocka, kétségtelen, hogy a gyermek-kapitány azok közé tartozék, kik semmi körülmény közt nevökre és a hazára szennyet nem vonhatnak.

Miklós a politikai láthatáron 1818-ban tűnt először föl, midőn már huszonegy évet számlált.

Ekkor ő közgyűlésről közgyűlésre utazott, hogy minden megyében, hol szavazattal bírt, igazságon azon összeírások és úrbéri rendeletek ellen, melyek az országgyűlés mellőzésével és így törvénytelen úton szándékoltattak életbe léptetni.

A kormány terve végtére a nemesség ellenszenvén s az eljárási modor jogtalansága miatt megbukott. Az úrbéri munkálatok a levéltárakba szorultak.

Nyert az alkotmányosság, vesztt a nép.

Az emberbarát és jó honfi szíve vérzett a választásért, melyet a mostoha korszak elébe tűzött, midőn felszólítá, hogy vagy a haza szabadságain, vagy a tömeg érdekein ejtsen oly sebet, mely végtére is meg fog bosszultatni az események hatalmánál fogva.

Ha 1818-ban úrbért nyer - bár törvénytelen úton - a nép, úgy 1848-ban, minden tévedéseink mellett, kevesebb vér omlik Erdély völgyein és hegyszorosaiban; mert az érdekek kiegyenlítése harminc év óta folyamatban lettek volna.

De másrésről csodálkozzunk-e, ha a törvénytapodásra senki szívesen nem nyújt kezét, s legkevésbé az ifjú, ki tapasztalatai által nincs még oda kényszerítve, hogy örökös kialkuváshoz szokjék, s hogy ne azt remélje, hogy a jót eszközölheti, hanem hogy a hazára nézve hasznosan vegyítheti politikájába a törvényest, mely célszerű, és a célszerűt, ha szintén nem is volna szigorúan törvényes.

Lehet, hogy 1818-ban Wesselényi, ha a férfikor higgadtságával bír, nem gátolja Majláthot jogszerűtlen jótékony munkálkodásaiban; de hogy az a 21 éves ifjú több kegyelettel viseltetett az alkotmány iránt, mintsem azt bármi kecsegtetések árán megsérteni tudja, ez oly természetes, hogy az ellenkezője okvetlenül gyanúsna fogna látszani minden előtt, ki a fiatal évek eszményiségét ismeri.

Erdélyre 1811 óta komor és tevékeny idők borultak.

Lassankint elkopott az ősi intézmények gépe.

És megszűntek mozogni.

A kerekek akadoztak.

A törvényhozás tereme bezáratott.

A hivatalszobák lettek az állammá.

Kitűnt, hogy legnevetsegebb igény egy kicsiny és szakadozott országnak, hol a népiségek s kiváltságok érdekei majd semmi találkozási pontba össze nem folynak, független kormányzásról és szabadságról álmodozni csak azért, mert a papír-törvények a tanácsosok felelősségétől kezdve az országgyűlés széles jogköréig mindenről gondoskodtak.

Huszonhárom évig nem volt diéta.

1830-ig - kivéven az úrbéri epizódot - a megyegyűlésekre kíváncsiságból többnyire csak a gazdasági tisztek s a magukat unó szomszéd kisbirtokosok jártak. A hivatalnokok, kik választás alá már nem jöttek, igazítottak el minden tárgyat. A mívelt és vagyonos osztály átallá csekélységekkel foglalkozni, s a kormányzó fényes estélyein, a vidám társas körökben és a nők toalettasztalai mellett feledé dicsőségvágyát, kinevette a pedantokat, kik kötelességről, az ábrándozókat, kik hazáról és a májkórosokat, kik közerkölcsről és polgári erényről beszéltek.

Wesselényi maga is érezte a kor mákonyszerű hatását.

Ő még fényesebb testi, mint szellemi tulajdonokkal bírván, úgy látszik, hogy pezsgőbb éveiben kárpótlást vélt találni hiúságára vagy becsszomjára nézve, ha legdelibb lovaglónak, legügyesebb vívónak és céllövőnek tartatik, ha merészsége, kalandjai, óriás ereje, a nagy vadászatok s a nővilág kedélyében okozott forradalmak által a figyelmet magára vonja.

Hogy unatkozásai közt a tudományoknak is áldozott, s hogy adóssággal terhelt jószágait rendezni meg nem szűnt: ez mutatja, miként a divat és a puha kor dacára is keblében több érc, több nemes anyag volt, mint ifjú barátainak nagyobb részénél.

De a magyarországi felső vidékeken 1823-ban támadt mozgalmak véggyűrűzetei Erdély határszéléig is elhullámoztán, természetes vala, hogy a másoknál aránylag éberebb szellemű Wesselényire hatást gyakoroltak. Újra a hazai törvényekre vetette szemeit. Egy akkor tekintélyben álló jogtudóst vitt Zsibóra. Azzal és a szomszéd megyékben lakó befolyásosabb egyénnel összejöveteleket tartott, melynek célja a társas időtöltéseken kívül a haza állapota s érdekei feletti eszmecserék voltak.

A fiatal dandyknak eszményképe levén a frivolitásokban is kitűnő Wesselényi, csakhamar a komolyabb hangulat kezdett tőle a vendégekre átszállani.

Lassanként divatba jött az élvezetet foglalkozásokkal vegyíteni és a napi örömek közt a haza elhagyottságára is gondolni.

Ily előzmények után találkozék Wesselényi egy gazdag és főrangú katonatiszttel, ki nagyobb szerencséivel vadászott, mint ő, hasonló szép paripákon lovagolt, és a testgyakorlat sok nemeiben versenyzett vele, vagy megközelítve, vagy felülhaladva őt.

E katonatiszt még több elpazarlott év s még több szétfecsérlett szellemi erő tudalmának súlyát hordá lelkén.

Érdemjelek valának mellére tűzve. Táborozásokban vett részt. Alakja a világcsatákróli füst-vényekben, Krafft művészi ecsetje által díszelg, mint egyénisége által felöltő jelenet. Idegen udvarok kegyeivel volt elhalmozva. Beutazta Európát s kelet egy részét. Ismerte a különböző nemzetek szokásait, erkölceit. De tapasztalásaiból elégtelenséget és szakadozottságot hozott haza anélkül, hogy a gazdagok szerencsétlensége, az élvundor és a szibaritizmus nemezése, az unatkozás, megtörték volna erélyét.

E katonatiszt nagy vagyona, magas családviszonyai, elismertetést nyert személyes tulajdonai és a szerencse kegyeinek dacára nem volt boldog. Élcei fölvidámíták a körüle levőket, de egy zilált kedély színét hordák magukon. Iróniája s gunyorai hasonlítlanok valának; de néha látszék, hogy azok oly nyílveesszők, melyeknek élére a méregcsepp az önmagávali elégtelenség hullatta.

Mint a helvét, ha idegen földre távozik, az öröm karjai közt is szívének rejtekében bút táplál, mert hazája bérceit elhagyta, úgy érezte a honfájdalmat e magyar katonatiszt Debrecenben, a magyar nép közepett is, azért, mert hitte, hogy hazáját elhagyta, midőn tehetségeinek egész összegével nem szolgálá.

Wesselényinek találkozósa a Debrecenben állomásozó gróf Széchenyi Istvánnal mindkettőjük életpályájára határozott befolyással volt.

Barátokká lettek.

Rendszeresebben üzék tanulmányaikat.

A fiatal körnek, mely körülöttük mozgott, szívébe csepegtették a hazaszeretetet, a magyar nemzetiség becsülését és a munkássági vágyat.

A felsőházi szabadelvű pártnak magva e baráti szövetkezésekből támadt.

Széchenyi látván, hogy Wesselényi ragyogó talentuma mellett is kevés világismerettel bír, rávette, hogy őt Angliába és Franciaországba kísérje el, s mivel a megkezdett új gazdasági rendszer miatt Zsibó még eléggé jövedelmező nem volt, pénzét ifjú barátjának rendelkezése alá bocsátotta.

Legkellemesebb szaka Wesselényi életének - melyről, midőn Széchenyit Kossuth miatt gyűlölni tanulta, szintoly elragadtatással beszélt, mint barátságuk délpontján - ezen utazás volt.

Széchenyi a magasabb körökben, a talentumoknál, a művészeknél, az ipar és vállalatok tekintélyeinél s mindenek fölött a rókavadászaton s lóversenyen névvel bíró angol vidéki nemeségnél sok ismeretiséggel bírván, Wesselényit egyszerre oly világba ragadta, mely az ő szenvedélyeinek minden oldalról megfelelt, s hová neki magára bejutni alig vagy csak későre lehetett volna.

Ezenkívül Széchenyi szinte hajlammal bírt testi ügyességeivel, edzett természetével, sztoicizmusával és a nélkülözésekkel, melyeket kiállani tud, némi osztentációt üzni.

Wesselényi elemében volt, mert barátja oly emberre talált, ki a legszeszélyesebb vállalatokra is kész, s ki egy helóta vagy néger rab sanyarú életét akkora készséggel hordozta, mint Heliogabal és Sardanapal dőzsöléseit.

Versenyezhettek tehát együtt, s főként a fárasztóbb és öntagadást igénylő tervek kivitelében leltek gyönyört.

Franciaország déli vidékeit gyalog utazták be, naponként nagy távolságokat tűztek ki. Csak kenyeret és tejet volt szabad enniök, mindkettőt igen csekély s meghatározott mennyiségben. Mert föladatuk volt a fáradtság és éhség eltűrésében egymást legyőzni. Az eredmény vala, hogy Széchenyi gyalogolni, Wesselényi koplalni tudott jobban.

Barátságuk növekedett e versenyzések által, melyeket a tudomány és ismeretek mezején hasonló küzdelmek váltottak föl.

Mert mindketten elhatározták hazájukba visszatérésökkal megkezdeni a reformátori szerepet és életöket kizárólag a nemzet fölébresztésére, kifejezésére, emelésére fordítani, a társas-körök, a közélet és az irodalom útján.

Reményök volt örökké egy pályán haladhatni, nekik volt e reményök, kik politikai nézetekben lényegileg különböztek, s kik alig tíz évvel utóbb kétkedni kezdenek éppen abban, mi kétség fölött állott, ti. egymásnak jószándékában és honszerelmében.

Hihető, hogy még akkor, midőn mindketten politikai múlt nélkül s csak a haza felvirágzásáért összpontosítandó munkásságuk nagy szándékával folytatták a tapasztalásgyűjtés „vándor-éveit”, hihető, hogy az előkészületek korszakában alig sejdítették ama távolságot, mely az elvben egyezöket a részletek és az alkalmazás által gyakran élesebb meghasonlásba hozza, mint a szembetett vélemények képviselői szoktak egymás irányában állani. Különböben vagy Széchenyinek vagy Wesselényinek sok áldozatra kellett késznek lennie, s valamelyik, ha komolyan hitték a politikai pálya közösségét, már előre eltökölte egyéniségét megtagadni. Másként az együtt haladás sikerülése majdnem a csodával határos lett volna.

De ámbár szép álomnál egyéb alig volt e terv, a két álmodozó örök hálával tartozik a végzet-nek, hogy sokáig csalódásokban hagyá élni, mert barátságuk éveit alatt kölcsönösen nagy változást idéztek elő egyéniségökbön, kifejtették tehetségeiket, ismereteik láthatárát szélesítették, és a közéletre hatás eszközeivel testvérileg ellátták egymást, ki-ki megosztván, amivel bírt, hogy viszont gazdagíttassék a másik fél szerzeményei által.

Később, miután ti. Széchenyi Wesselényivel ellenségeskedésbe jött, a különböző pártok hálátlanságot vetettek mindkettő szemére. Wesselényi tette Széchenyit nagy hazafivá, míg a Széchenyi ismerősei adatokat hoztak föl annak bebizonyítására, hogy Wesselényit a falusi betyárból civilizált férfivá egyedül a Széchenyi barátsága avatta föl.

Ily végletben igazság nem lehet.

Senki sem oly elfogult, legalább most, midőn szenvedélyeink kihűltek, hogy a két politikai jellem közöl az egyiknek eredetiségét és hivatását a másiknak kedvéért kétségbe vonja.

De az mindig különösnek marad, hogy határozott fogalmat akármiről inkább lehet szerezni, mint a hatásról, melyet e férfiak egymásra gyakoroltak.

Ök magok is - bár őszinteségöket kétség alá vonni nem lehetett - ellenkezőleg adák elő régi viszonyaikat.

Úgy látszik, ismeretségek első éveiben illúzióban éltek vagy saját maguk vagy egymás iránt.

Széchenyi nekem többször beszélte el Wesselényivel szövetségét, utazásait, közremunkálását és meghasonlását.

Az ő eredeti modora szerint előadva e viszony egy kevéssé önösnek tűnik föl, s több számítás, mint vonzalommal járt.

„Én - mondá a többek közt - nagy szemöldű, barnássárga színű, komor kinézésű ember vagyok. Élceim találak, s az eszméim közé vegyített szatirikus ötletek által sértve érezhetik magokat néha azok is, kiket bántani távolról sem volt szándékom. Én az asztal mellett ki tudom egy bonyodalmas terv részleteit főzni, de midőn rögtönzésre kerül a dolog, nem mindig találom magamat föl. Már ezekből is kisé, hogy vezetőnek való nem vagyok. Tőlem sokan idegenednének el, s akadnának tán olyak is, kik miattam magától az ügytől vonulnának félre. De ha egy párt fejének alkalmas is volnék, kolomposnak, vezérszónoknak, a magyarnál, mint keleti fajnál, mely a külsőségeken kap leginkább, mostanság csak oly ember való, ki széles,

köpcös termetű, erős, mint a bika, dörgő hangja megrezgetteti az ablakokat, elég dagállyal tud beszélni, s akkora tekintéllyel bír, hogy aki messze vidékről eljő, és szemébe néz, akaratlanul kénytelen fölkiáltani: ez ám a hatalmas, a méltóságos, a királyi tekintetű magyar. Bennem e tulajdonok nincsenek meg. Hosszasan tanakodtam: ki lehetne körülményeink közt arra alkalmas, hogy a kolomppal elől indulhasson? Végre Wesselényire akadtam. Látni való, hogy ő nagymértékben van e tulajdonokkal fölruházva, és én reméltem, hogy mi meg fogjuk érteni egymást, reméltem, hogy ő, ki szép eszét sokáig hevertette parlagon, az utazás, tapasztalás és tanulmányok által leráozván magáról, ami betyáros s közszerű, a hazának óriás szolgálatot tehet; reméltem, hogy éppen azon tulajdonokat fogja fényesen képviselni, melyek nálam hiányzanak. Csalódtam! Pedig mit nem tehattünk volna, ha egymást megértjük? De Wesselényi hiúsága után indult. Tapsok által részegítette le magát. A faltörő politikába szerelmes. Mindig a víz ellenében úszik. Mindig csak szítja a gőzkatlant anélkül, hogy a ventillt alkalmazni akarná a gépre. Ő inkább vágyik ragyogni, mint használni.”

Lényegileg így nyilatkozott Széchenyi Wesselényi felől, miből következtetni lehetett, hogy ifjabb barátját ezerek közül választotta, mint reformatori terveinek eszközét, de a túlzás, melyre nagy hajlam fekvék Wesselényi jellemében, végtére tehetetlenné tette azon viszony folytatását, mely mint egy drámai szerep, a történezet számára előre volt elkészítve.

Hogy Széchenyinek ily utógondolatai lehettek, az ő számító természetéből önként következett; de viszont természetes, miképp Wesselényi szellemi tulajdonai igen alábecsültettek általa, midőn hitte, hogy ennek nem voltak szintén saját céljai, melyeket a barátság megkötése- és folytatásakor számítás alá vett.

Én egy alkalomkor Wesselényitől is hallám a Széchenyiveli szövetség taglaltatását.

S ő lényegileg másként fogta föl egymáshoz helyzetüket.

Előadásának minden részleteire jól emlékezem, csak egyes szavaira nem.

„Széchenyi - mondá ő - fiatal korát a szalonokban, a hadmezőn és utazásokban tölté. Rendkívül kellemes társalgási modorral, de kevés ismeretekkel bírt. A bécsi francia követ, ki vele Metternich herceg valamelyik estélyén sokáig beszélgetett, a hozzájuk közel álló miniszternek Széchenyi távozásakor ezt súgta: *én érette szerelmes lettem a tudatlanságba!* Később az európai béke levén megkötve, Széchenyi ritkán mulatott ezredénél, s idejét többnyire vándorlásban tölté. Hogy világtapasztalásokat szerzett: természetes vala. Azonban a gazdasági és státuszgazdászati rapszodisztikus ismeretekon kívül csak a szépirodalomban bírt jártassággal. Az igaz, hogy esztétikai ítélete finom és kimívelt volt. Sohasem találtam emberre, ki ha e mezőre ment a beszélgetés át, több élvezetet és több fölvilágosítást tudott volna nekem nyújtani. De a politikáról Széchenyi keveset gondolkodott. Hite nem volt a magyar nemzet jövődjéről, s a hazai nyelvet, midőn vele megismerkedtem, csak tördelte. Egyedül én tudom: mennyi fáradságba került őt rábírnai, hogy az ország sorsa felőli sötét nézeteiről lemondjon. Midőn munkásságra, együttműködésre ösztönöztem, sóhajtván mondá: jobb föl nem ébreszteni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait, ne hordja az elkorcsosodás büntudatát, s csendesen múlt ki, a végpercig nem gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfedél és koporsó! Nehéz elhatározni: apátia vagy könnyelműség volt-e ezen sivár nézet alapja? Menteni akarta-e magát gondatlan életeért egy sötét eszme által, vagy azért volt gondatlan, mert amit mondott, komolyan hitte? Sejdíteni is alig lehet. De az kétségtelen, hogy még útrairandulásunkkor nem vetkezte le különbségét, s ritkán szeretett a magyar ügyekről beszélni. Én neki sok kellemes órákkal vagyok adós. Ő tanított a többiek közt angolul meg, s mondhatom, praktikusabb nyelvmestert kívánni sem lehet. Byron *Manfréd*-ját, midőn majd semmi nyelvtani előismerettel nem bírtam, kezembe adta, s míg e gyönyörű míven átmentünk, eszméinek annyi kincseit közlé velem, annyi elragadtatással szólt e nagy költő ragyogó sajátosságairól, annyi titkos szépségeit leplezte föl a brit lángésznek, hogy az esztétikai gyönyörökért,

melyekkel megajándékozott, szívesen elengedem a három unalmas napot, melyet a „nagy pusztaságon” a karthauziak kolostorában töltünk, mikor ő szüntelen böjtölt, imádkozék, kétségbeesett és apja vakbuzgóságával csókolta a feszületet. Az én protestáns szkepticizmusom föllázadott e csudálatos jeleneten; de legyen neki Manfrédért megbocsátva. Egyébiránt valamint én a gazdaszat, az ipar s főként a lótarás és növelés körül szereztem tőle ismereteket, valamint a szépirodalomban mesterem volt, úgy talán büszkeség nélkül mondhatom el, hogy a hazaszeretet lángját én tápláltam keblében, s hogy az ország állapotáról több felvilágosítást nyújtottam neki, mint amennyit tőle nyertem.”

Wesselényi nyilatkozata a főkérdésre nézve - mint olvasóim láthatják - nincs összhangzásban a Széchenyiével, ki Wesselényiben politikai tanítványt keresett; míg ez a házra vonatkozó tárgyakban Széchenyit képzelte az ő befolyása alá helyezettnek.

Gondolom, mindkettő tévedésben volt, s valamint a gyémántot csak gyémánt által lehet pallérozni, szintúgy ők kölcsönösen s majdnem egyenlően hatottak egymásra a politikai pálya előkészületei körül.

Egyik sem vala a másiknak teremtménye.

És én csupán illedelmi bóknak tekintem, hogy Wesselényi, midőn később Széchenyi eljárásait hibáztatta, magánleveleiben, melyeket hozzá intézett, őt mindig „mesterének”, magát pedig „tanítványnak” nevezte. Ámbár még az utolsó időkben is, midőn neheztelésök a legmagasabb fokra hágott, és a zsidói vak Széchenyit szellemileg vaknak vagy még rosszabbnak képzelte, olvastam Wesselényitől oly levelet a *Kelet Népe* halhatatlan írójához, melyben az aggodalmak és vádak közt e hízelgő sor is előfordul: „büszke vagyok, hogy tégedet mesteremnek nevezhetlek.”

Reméltem, miként ezen életleírasi részlet nem leend minden érdek nélkül olyakra nézve, kik ismerni akarják a forradalom előtti évek fő embereit, azon korszakét, mely már a szigorúan és részrehajlatlanul bíráló történethez tartozik egyéneivel és törekvéseivel együtt. Különben is a szobákból már a köztermekbe kell lépnünk, hol az emberek valamint testökön, úgy gondolataikon és kedélyükön is ünnepesebb öltözetet hordanak.

E század harmadik tizedének kezdete nagy fényt árasztott a felsőházra.

Két hatalmas egyéniség foglalta el a politikai láthatárt, s körülragyogá pályájának dicsőségével.

Az egyiknek neve mint státusférfiúé, hibái és gyöngeségei mellett is, az egymást fölvaltó nemzedékek által emlegettetni fog; mert bármit mondjanak a csüggedezők, a magyar nem halt meg. Az előítéletek és pártszenvédelek pedig, melyek egykor kiabálták: *kövezzük meg őt, minthogy próféta!* ó, e szenvedélyek, melyek eredetökben a legnemesebb buzgóság félreértéseiből támadtak, a komor való által már szét vannak oszlatva, s most sok, egykor kárhoztató ajak összhangzik azon nyilatkozatban, hogy e férfiú, hogy Széchenyi István vala, ki ügyeink mélyébe és jövőnk szürkületei közé legélesebb szemmel nézett.

Széchenyi nem félhet az enyészettől. Neve, emléke csak tisztulhat, bemocskoltatni többé nem fog.

A másik nem oly tartós, de korára nagyszerűen ható név a Wesselényié, a felsőházi ellenzék vezérszónokáé, ki az 1830- és 1831-i országgyűlési vitatkozások alatt kevesektől megközelítve, senkitől utól nem érve, a parlamentáris ékesszólás és népszerűség oly magas fokára emelkedett, hová azelőtt talán senki sem.

Mindjárt első fellépésekor, mely ha emlékezetem nem csal, a nyelv ügyében történt, rendkívüli figyelmet vont magára. Tekintélye meg lőn alapítva. Híre villámgyorsan terjedt a két hazában szét. Nézetei valának a politikai divat szabályozói. Az ifjúság utána igyekezett magát képezni. És Kossuthig, ki őt népszerűségben végre messze hátrahagyta, nem vala szónokunk, ki annyi tapsban részesült volna; ámbár időnként tűntek föl egyének, kik nála művészebb előadással, és viszont egyének, kik mélyebb belátással bírtak. Nincs miért itt az egyik tekintetből Kölcseyt és Szemerét, a másiktól Deákot és Széchenyit említenem.

Ha Wesselényinek 1830- és 1831-i beszédeit későbbi szónoklataival összehasonlítjuk, helyekre találunk, hol ő sokkal inkább ragyog, mint utóbb. A nyelv ügyében, a vallás körüli kérdésekben, az előleges sérelmek tárgyában s a lengyel forradalom apoteózisára tartott beszédekben - melyek félig készítettek, félig rögtönzöttek valának - több tűz, több elevenség és szócsillám van, mint az 1833-i magyarhoni s az 1834-i erdélyi országgyűlésen mondottakban.

Ő mint szónok rögtön emelkedett a tetőpontra, hol egyes visszalépések dacára is fenn tudta tartani magát, de a forma tisztasága, az eszmék szabadsága, az előadási modor eleganciája körül semmi új hódításokat nem tett.

Ha azonban beszédeit politikai érettség tekintetéből vizsgáljuk, örvendetesebb eredményekre fogunk találni.

Mert parlamentáris szűz- és első szónoklataiban, vagy a hatásszomj vagy az eszmék tisztatlansága miatt, oly helyek fordulnak elő, sőt néha az egész tárgyaláson oly felfogás uralkodik, melyet meg lehet engedni az utcai rögtönzőnek, ki egy asztalról, egy deszkaállványról vagy hordóról harangírozza a népet, de az országgyűlési nagy pártok tekintélyeinél megrovás nélkül hagyni nem szabad.

Példákat idézek.

Midőn az újoncozásról és katonai kihágásokról két különböző alkalommal szónoklatokat tartott, lelkesedésre ragadó előadásának villámain az állandó katonaság ellen intézte, s mondhatni, hogy többnyire e tengely körül forgottak okoskodásai. De nem tudja-e mindenki, s nem tudta-e ő is a többiekkel egyaránt, miként szép verseket lehet ugyan az arkádiai boldogság éveiről írni, melyekben az ágyúgolyó a ritkaságok tárában fog mutogatni, azonban míg internacionális viszonyok léteznek, míg nagyhatalmasságokról, második és harmadik rangú státusokról, míg az európai súlyegyenről, míg az államok kölcsönös féltékenységéről, terjeszkedési vágyáról s ezer ily dolgokról szó leend, addig egy státusnak sem fog eszébe jutni, hogy az állandó katonaságot az orátorok kedvéért megsemmisítse. Ha az angol és francia nagy pártoknak vezérei akár a katonajánlásnál, akár a seregben mutatkozó kicsapongási hajlam miatt ostromolnák a kormányt, nem jöhetne eset elő, hogy ily térre vigyék a megtámadást, mert senki sem igyekeznék oly nézeteket terjeszteni, amelyeknek életbeléptetésére kormány és kormánypárt nem akadna. Wesselényi az állami eszély s ellenzéki taktika ily rudimentáit sem látszott figyelemre méltatni.

Ő továbbá a vallási sérelmekben az 1830-i országgyűlés alatt a magas papság reakciója ellen a „Jupiter tonans” fellegrázó szerepét nagy sikerrel vitte, és a lelkiismeret szabadságának érdemekkel halmozott bajnokává lőn. Ez kétségtelen. De mit mondjon az ember, midőn legfényesebb beszédének kiindulási pontját azon világnézetben találja föl, hogy a kázmza hozott legnagyobb átkot az emberiségre, a hitesszéki ámtások süllyesztették a népeket a szolgaság járma alá, s addig az országok boldogok nem leendenek, míg a papság mint kaszt fog létezni? Kérdje-e, hogy a párt, melynek vezérszónoka így nyilatkozik, szándékozik-e, ha kormányra lép, intézkedéseket tenni a hierarchia megszüntetésére, s kiterjeszti-e a papi kaszt eltörlésére vonatkozó reformjait egy quacker imádkozási rendszernek létesítéséig? Valóban a lelkiismeret szabadsága annyi oldalról védhető, hogy az európai parlamentek szónokai

közül kevésnek jutott volna eszébe a vallásos sérelmeket ily távolról összeszedett okoskodásokkal támadni meg.

Még kiáltóbb példa arra, hogy Wesselényi, midőn szónoklati erejének tetőpontjára emelkedett, eléggé kiforrott politikai nézetekkel és státusférfiúi tapintattal nem bírt - a lengyel kérdés volt. Ő ti. egy szép és magasztos hangú beszédben Kosciuszko hazájának véráztatott mezejére vezette a hallgatóságot, s midőn a szerencsétlenség számára a részvét és köszönet gyöngycseppeit igénybe vette, az ausztriai kormányt a semlegesség sáncaiból kilépni és a lengyel forradalomnak segítójévé válni azon okból sürgette: mert *a lelkes lengyel nemzet, ámbár az orosz cár által érdekei kíméltettek*, ámbár anyagi jólétben naponként előre haladott, ámbár alkotmánnyal bírt, ámbár a *Romanov-ház kegyeiben felötlőleg részesült*, mégis fegyvert ragadott, minthogy *függetlenségét* előbbre becsülte a mulékony világi jólétnél; ily nemes lelkesedés tehát jutalmat érdemel.

Olvassa el akárki nagy szónokunknak a lengyel ügyben tartott különben gyönyörű beszédét, s látni fogja, hogy az osztrák intervenció sürgetése ezen okoskodásra van építve.

De volt a világon uralkodóház és kormány, mely ily regényes indokból a forradalomnak pártolására sergelyt küldjön?

A lengyel kérdés felett Európa minden parlamenteiben hatalmas szónoklatok tartatának az időben. Ezeknek egy része szépség tekintetéből bizonyosan a Wesselényiénél hátrább állott. Azonban alig hihető, hogy oly ügy, mely mellett a legfontosabb állami érdekek hozattak föl, valahol azért ajánlatot volt a kormány figyelmébe, mert a forradalom annál inkább pártolandó, minél kevésbé van a körülmények által motiválva.

Wesselényi későbbi éveiben hasonló hibákat nem követett el. S én óvakodtam volna egy hajdan bálványozott név tévedéseit érinteni, ha tanulságosabbnak nem hinném a politikai jellemeket fejlődéseikben kísérni, mint kifejettségeik délpontjáról fölmutatni.

Az 1832. évben kezdődött hosszú országgyűlés, mely a nép érdekeire vonatkozó reformok sorát megnyitotta, a követek tábláján eleinte nem talált egyéniségre, ki az ellenzék vezérletét átvehesse. Nagy Pál hanyatlani kezdett hatékonyságában és közhitében. Majdnem gyanúsak tartaték. Ragályi dachból a kormánypárthoz szegődött. Kölcsey művészi és bámult szónok volt, gyermekkedéllyel, szent akarattal, tapasztalás nélkül. Ő versek helyett a követségi évek alatt ékes beszédek készített az irodalom számára. Deák Ferenc nem választaték meg, s csak meggyében vala ismeretes. Bernáth, az idősb Pázmándy és a többi másodrangú tekintélyek, kik kétségtelen érdemekkel bírtak, sem talentumaikkal a koreszmék színvonalán felül, sem befolyásukkal egymás fölött nem állottak.

Ily körülmények közt azon szokatlan jelenet került elő, hogy egy felsőházi tag volt a két táblán létező ellenzéki elem vezére. Wesselényi vezette a baráti konferenciákból, melyekben a tekintélyesebb képviselők vettek részt, a követi kart; a felsőházban pedig szónoklatának erejével annyira túlszárnyalta többi vetélytársait, hogy az ellenzéket ott, egy következő töredékecskét kivéve, melynek Széchenyi volt egyedüli talentuma, nemcsak vezényletté, de a szó szoros értelmében, diktátori hatalommal kormányozá.

Alsóházi befolyása által az úrbérnek a többi rendszeres munkálatok fölötti elsőségét vívta ki.

E kérdés határozott az országgyűlés szelleme felől, s tette lehetségessé a nép és arisztokrácia közti bizodalmatlanság lerontását. Mert ha az úrbér helyett a kereskedelmi munkálat vétetett volna előbb föl, azon okból, melyért sürgették, hogy ti. amit a földesúri viszonyok szabályozása által veszíteni fog a nemesség, nyerje vissza a vámok eltörlésén: látható, miként az akkori körülmények és előítéletek közt, az első kérdés megoldható nem lévén, a második elmarad.

Wesselényi idézte föl a *részek ügyét* is, mely különben az erdélyi unió kérdéséről soha külön nem választatott volna. A szónoklatok, melyek e tárgyban hatást gerjesztettek, az általa gyűjtött félig igaz, félig csalfa és gyakran rosszul magyarázott adatokkal voltak fölcifrázva; sőt Kölcsénynek az *Athenaeum*-ban közlött híres cikke is, a feldolgozáson kívül, a Wesselényi szellemi tulajdonának mondható.

Az 1833-i országgyűlés még az első stádiumokban vala, midőn Széchenyi meggyőződve, hogy valamint Wesselényivel oly értelemben, mint óhajtotta, egy pályán sohasem haladhat, szintúgy az ellenzék eljárásától is nagy korlátok választják el: helyesebbnek tartotta inkább visszavonulni, mint szakadást eszközteni oly pártban, melynek elveit magáéinak vallá; de parlamenti taktikáját követni saját egyéniségének fölládozása nélkül nem tudta. Örömmel ragadá tehát meg a mutatkozó alkalmat, s mint királyi biztos ment az aldunai vidékre, hogy a vaskapui munkálatokat, melyek az elemeken nyert diadalainak és az anyagi haladás tartományaiban szerzett hódításainak kitűnő trófeumai közé tartoznak, személyesen vezethesse.

Míg a siker embere Pozsonytól messze távozott, az elvek szónokát is hazahívták Erdély viszonyai.

Wesselényi Kolozsvárra sietett, hol minden a legnagyobb zavarban volt.

Helyét egy magasabb politikai talentum, Deák Ferenc foglalta el.

Tekintsünk a Királyhágón túli mozgalmakra, kerülvén minden részletet.

II. Leopold trónralépte után húsz évig - mint az idősb Wesselényi Miklós életvázlatában említve volt - néha hirdettetének országgyűlések, melyek az ősi alkotmányos törvényeket magyarázták és kiegészítették oly törvénycikkek által, mikben minden pont kevesebb biztosítékot nyújtott, kevesebb határozottsággal szólt, mint a régi törvény.

1811-től egy századnegyed alatt nem gyűltek össze a karok és rendek.

Ezen hosszú korszak jelleme volt az 1791 óta hozott törvényeknek erejét venni ki, szokások, felső rendeletek s jegyzőkönyvi magyarázatok által.

Végképe a kétféle, ti. a diétai és a diétán kívüli eljárás eredménye volt, hogy a bürokrácián kívül még állami hatalom nem létezett Erdélyben.

A dolgoknak ily kifejlődése, az egyének hibáin kívül, a viszonyok természetében feküdt.

A pártok szenvedélyei azonban mindent csak az egyének hanyagságának vagy bűneinek tulajdonítottak, mi egyébiránt más országok történeteiben és hasonló körülmények közt elő szokott kerülni, s a harc, mely később a szabadelvűeknek a konzervatívok elleni küzdelmévé változott, egyes személyek népszerűtlenné tételével kezdődék; de már 1830 körül politikai szint vett magára föl, s bár tárgyainál fogva kizárólag a sérelmi téren folyt, eszméi által, az újabb kor pártmozgalmaival naponként szorosabb rokonságba jött.

Ez természetes vala, mert a megpendített erdélyi sérelmek még szorosabban vonatkoztak a státushatalmak jogkörére, mint a Magyarországon szőnyegen levők.

Erdély alkotmánya ti. a három nemzet és négy bevett vallás jogegyenlőségén és hivatalokbani osztozásán kívül abban különbözött a Magyarországtól, hogy Magyarországon a megyerendszer erős volt, és minden megyei tisztviselő szabad választás által foglalta el hivatalhelyét, míg Erdélyben a megyei hivatalokra csak kijelölés történt a megye részéről, de a megerősítési jog a fejedelmet illette. Az igaz, hogy kárpótlásul e megszorításért az erdélyiek felmutathatták még azon jogot, miszerint a kormányzónak *elvileg felelősséggel bíró tagját* az országgyűlés választotta fejedelmi megerősítés mellett.

Ezek voltak közjogunk sarkkövei a betűk értelme szerint.

De az évenként tartatni rendelt országgyűlések 1811 óta megszűntek; miből következett, hogy a kormányzéseknek csak egy tagja vala, ki a rendek által választván, törvényesen ült helyén.

Továbbá a megyegyűlésekből az idők nyomasztó befolyása közt kifogyván minden erély, utoljára a tisztújítások divatból kikoptak, s a kormány által nevezett vagy helyettesített hivatalnokok folytatták állandólag és bürokráciai függésben a felsőségtől a közlekedést és a megye kormányzását.

Tettleg tehát a választási elem szétpárolgott.

Az alkotmányos élet a tradíciók közé tartozott, melyben senki sem akart hinni, mindaddig, míg a vagyonosabb és tekintélyesebb családok magokat, miután a közügyekre hatást elvesztették, a hivatali állásokból is csaknem egészen kiszorítva látták.

Ily hátrátétel többeknél párosulva a hazaszeretettel, némelyeknél a hatalom polcán levők iránti gyűlölettel, nagy mértékben segítette elő az ellenzék alakulását s oly gyors terjedését, hogy igen rövid idő alatt a kormány, bár rendkívüli eszközökkel s majdnem mindentevősséggel bírt, teljesleg elhagyatva maradt.

A megyék és egyéb törvényhatóságok országgyűlést követeltek, hogy az alkotmányos élet folyama újra megindíttassék.

A kormányzékot - mert tagjai választáson kívül vannak hivatalukban - törvénytelennek nyilatkoztatták ki, s az engedelmisséget megtagadták egészen azon határpontig, hol különben az adminisztráció fölakadna. Némely megye a kormányzék leveleire nem válaszolt; más a jegyzőkönyvnek fölterjesztését sem találta szükségesnek; a megyék többsége azonban elküldötte a kormányzékhoz a határozatokat, de csak mint egy postahivatalhoz az őfelsége színe elébe juttatás végett.

Hasonló keserűséggel folyt a megye hivatalnokai ellen a harc. A választási jog visszaköveteltetett, s kik a helyettesítés útján követeltek állást, el- vagy kiléptek, vagy engedelmisségre nem találtak, vagy a közvélemény ostorozása miatt erélyöket megtörve érezték.

A kormánypárt és kormány látván e szellem terjedését és összemérhetetlen túlsúlyát, a követelések igazságát elvileg elismerte ugyan, de míg az országgyűlés kinyitathatnék, a létező hatalom és hatósági orgánusok iránt teljes engedelmisséget kívánt.

Továbbá megvallá ugyan, hogy jogilag a kormánytanács tagjai csak választásnál fogva ülhetnek volna székeikben; megvallá, hogy szinte jogilag a megyei tisztviselők sem köszönhetik helyzetüket egyedül felső kinevezésnek, de tagadá, miképp a választás modoráról - akár a megerősítés végett az egyes állomásokra fölküldendő egyének számát, akár magát az állomásokat tekintve - az írott törvények szavai világosak volnának.

A kormánypárt tehát sürgette, hogy a homályos törvények újak által pótoltassanak ki az országgyűlésen, s míg ez megtörténhetnék, hagyjanak föl a megyék a törvénymagyarázattal, mert erre nincs joguk.

Az ellenzék világosoknak tartván azon cikkeket, melyeken a választások kérdése megfordult, nem látta szükségesnek új törvényhozás vagy törvénymagyarázatok által gyengíteni a haza szabadságát. A választások végrehajtásaért, nem pedig a *kétségtelen értelmű* szabályok vitatás alá vételéért sürgette a diéta rögtön kinyitását.

Hogy ily jelszavai közt a pártküzdelmeknek nem lehetett rendezett közkezelésre és a hivatali tekintély megóvására számítani: ez természetes.

Azonban valóságos zavargások mégsem történtek, s az önfenntartás ösztönénél fogva a megyékben többnyire eltalálva volt a határvonal, melynek körén belül nagy felakadások nélkül lehetett a jogokat is oltalmazni, az állami kapcsok kötelékeit is a szétszakadástól védeni.

Ily politika nem kevés ügyességet kívánt, s még több betudással és erkölcsi felelősséggel járt.

Vége a kormány szokatlan módokhoz nyúlni tartá szükségesnek.

Teljes polgári és katonai hatalommal küldték a horvátországi bán Erdélybe. Az alkotmány fölfüggesztetett. Megyei gyűlések csak engedelem mellett és egyszerre hirdettetének, akkor is kizárólag a választások kérdésében tett határozatok visszavonása végett.

Ez nem sikerült, vagy gyér kivétellel és a körülményeket elősoroló óvások mellett.

Wlassics, a bán, gyöngédséget sőt hajlamot mutatott az ellenzék iránt, s a minisztériumhoz intézett irataiban az érdekkeli kibékülést és az országgyűlés mielőbbi összehívását sürgette.

De mielőtt célt érhetett volna, helyzetéről visszavonult, és Esterházy Ferdinánd főherceg által váltatték fel, ki rövid idő alatt a diétát kihirdette.

Wesselényi e fontos pillanatok előtt már Erdélyben volt, s több megye közgyűlésein támadta meg a kormányeljárást.

Szónoklatai a Pozsonyban tartott legjelesebb beszédeivel diadalmasan versenyeztek. A tömeg Zilahról Székelyudvarhelyig és Enyedig, mindenütt, hol megfordult, nagy elragadtatással hallgatta, kísérte szemeivel, részvételével, egész szellemével.

S mégis a napi tapsok és szokatlan lelkesedés dacára sem látszott szülőföldén teljesen otthonosnak.

Bámultattott, de tanácsai gyakran el nem fogadtattak.

Midőn beszélt, övé volt a gyűlés szelleme; midőn határozni kellett, mérsékletesebb árnyalatokhoz lebbent.

Mert az ellenzék hozzászólt régi vezetőihez, egy Bethlen Jánoshoz, Kemény Déneshez, Szászhoz és Weérhez, kik évek óta küzdöttek, soha nem távozva helyeikről, osztva a rózsát nem termő, a dicsőségben meddő, de szenvedésekben gazdag s nem egészen veszély nélküli pálya fáradalmaiban.

És meg kell vallani, hogy e férfiak, bár aránylag kisebb körben és csekélyebb eredményekért vívtak, mégis az innepelt szónok felett azon elsőséggel bírtak, melyet a részleték és térítum teljesebb ismerete nyújt.

Aztán Erdély szelleme mind a pártok vezényletére, mind a pártfőnökök modorára nézve lényegesen különbözött a magyarországitól.

Erdélyben a terület csekélyisége miatt nem volt nehéz a magyar és székely megyék minden mozgalmait, az alkotmányos törekvések minden sugárát egy gyűlpontba vonni. Kolozsvárról igazgattatott - kevés kivétellel - az ellenzék. A megyei föllépések határai ki voltak mérve. A kérdések tárgyalási modora előre megszabva. A rögtönzés és pártportyázatok esetei sokkal gyérebbek valának, s az összetartás szilárdabb alapokon és szigorúbb fegyelmen nyugvók, mint Magyarországon. Ide járult, hogy a Királyhágón túl alig létezett megye, melyben a fiatalság erkölcsi terrorizmust gyakorolhatta a kedélyekre nagy száma, heve és rivalgásai által.

Ezekből eléggé kimagyarázható, hogy Wesselényi, ki többnyire távol volt, a már rég megalapított irányok körül nagy változást hamar nem idézhetett elő.

Erdély Széchenyit csodálta. A *Hitel* szerzőjének modora, ki hogy célt érjen, több kapukon kopogtatott, és minden becsületes eszközöket megpróbált, egyezett is e kicsiny ország

tradicionális politikájával és azon ravaszsággal, mely a nemzeti fejedelmek korában két nagy hatalmasság közt másfél századig lebegteté Erdélyt, anélkül, hogy valamelyiknek karjába vetné.

Valamint a színészek, hol állandó temploma van Thaliának, egy szerep fölfogását több nemzedékeken át tudják hagyományként leszállítani, és Shakespeare hőseit, amint Garrick kiképezte, úgy adta vissza Kean az újabb korban; szintúgy megtörténik, sőt még inkább, hogy a státusférfiak és a nagyobb politika kezelői egy tradicionális modor zsinórján, mint járszalongon, vezetik embernyomokon keresztül vágyaikat, eszméiket és eljárásukat.

Nem mondom, miként Erdélyben így történt, mert a politikai színpad kicsiny s néptelen levén, alkalmatlan volt egy rendszer következetes folytatására.

Bethlen Gábor ravaszsága az 1834-i pártfőnököknél Herkules-buzogány leendett volna gyermekkezekben, melyet fölemelni és forgathatni maga az elkényeztetett hiúság sem remélhette.

De annyi csakugyan bizonyos, hogy az ellenzék is, bármennyire volt a szenvedélyek által elragadtatva, óvatosabb és tapogatóbb modort keresett vezéreinél, mint a magyarországi szabadelvűek.

Bölcsességből vagy a gyöngesség érzetéből, mi szintén bölcsesség, folyt-e ez, nem akarom vizsgálni.

Elég említenem, hogy a „szuronyszegezés” nem volt az erdélyiek kedvelt taktikája.

Wesselényi pedig a heves megrohanásokat kedvelte.

Az ő napja tehát az országgyűlés kinyitása előtt nem derült föl.

Az előkészületek alatt Bethlen János szelídebb modora győzött, anélkül azonban, hogy amiatt éles súrlódás támadt volna.

A kolozsvári utasítások mentek a megyékre ki, s fogadtatának többnyire pontról pontra el.

Kilátás vala érélyes, de nem túlcsapongó határozatokra.

Wesselényit Udvarhelyszék választotta követté.

Ütött végtére a rég várt országgyűlés kezdetének órája.

A tagok megjelentek.

Az előleges tanácskozásokhoz hozzá kellett fogni. Annál is inkább, mert azon főhivatalnok, kit a kormány elnöknek tekintett, a törvények szigorú értelmében nem vala elnök; az pedig, kit ideiglenesen vagy kora miatt a rendek az elnöki székbe ültettek volna, a kormány által nem ismertetheték el.

Hogy ily kelepceből a pártok kivergődhessenek, egyezkedésre volt szükség, mert a huszonhárom év óta várt országgyűlést senki sem óhajtotta mindjárt a megnyitáskor szétosztalni.

Természetes vala tehát összegyűlni és a kiegyenlítés módjáról gondolkodni.

De ez is lehetetlen volt pártcsata nélkül.

Mert Erdély három nemzetből állott, mely egyenetlenül vala az országgyűlésen képviselve. A szászok a tagok számára nézve alig tették a magyarok negyed részét; a székelyek alig felét.

Kérdés vala tehát: minő gyűlésben történjék az elnöki ügy fölött az előleges vitatkozás.

Volt ti. minden nemzetnek *nemzeti gyűlése*, s volt egy *közös nemzeti gyűlés*.

Az egyik az előleges tanácskozásban a curiatum votum eszméjét, a másik a szám szerinti többségét foglalta magában.

A nemzetek külön tartandó gyűlései - miután az országos ülésben a szavazás személyi és nem kúriai volt - nevetségesek valának, s legfőlebb arra vezethettek, hogy az előleges tanácskozmányokban örökké egyéb állapotadás hozassék, mint ami az országos ülésekben elfogadtatik.

Az ellenzék tehát öszves nemzeti gyűlést akart.

A kormánypártnak sem látszott ez ellenére lenni.

Csak a szászok voltak elégületlenek.

A kitűzött órára a követek és királyi hivatalosok a kormányszék udvarára siettek, hol a háttérben az első emeletben volt az országos terem, melynek lépcsőzeteihez egy nagy ajtó vezetett.

Néhány perc alatt az udvar néppel és törvényhozókkal telve lőn.

Ekkor a tömeg az ajtó felé nyomul.

Az zárva volt.

A kirekedt karok és rendek eleinte ezt a kormányszolgák részéről elkövetett hanyagságnak gondolták.

Küldözének a fölnyittatás végett.

De az ablakokból és ajtókból egy arc sem mutatkozott.

A mellékszemélyzet eltűnt.

Kihaltnak látszék az udvar.

Wesselényi öklével döngetni kezdé az ajtót. Minden ütésre visszafordult a tömeghez, s vagy egy élcet mondott a kormány ellen, vagy egy törvényt olvasott föl az álnok tanácsosokról és azok feleletre vonása iránt.

A kormányszék udvara népgyűléssé vált, melyben a tömeget az ajtók erőszakos széttörésétől alig lehetett visszatartóztatni.

A botrány növekedvén, végre a tartományi korlátnok egy küldött által tudtul adta az összegyűlteknél, hogy az országos terem a nemzeti gyűlés számára, melyet diplomatikus gyűlésnek tekinteni nem lehet, felsőbb intézkedések következtében kinyitítani nem fog.

Ily céltalan megaláztatás rossz előjel volt.

Wesselényi az udvaron a korlátnok tettét rövid bírálat alá vetette.

A hangulat ingerültté vált.

S miután a reformáltak templomában nemzeti gyűlés tartatott, ki-ki oly sejtelemmel távozék haza, hogy a mérséklett ellenzék sokat veszített a terrénumból, Wesselényi sokat nyert, és ha még a kormányszék által több botlás követtetik el, akkor csakugyan Wesselényi fog az országgyűlési nagy többség vezetője lenni.

Meg kell vallani, a kormánypárt semmit el nem mulasztott e sejtelem létesítésére.

Gyakorlatlanabb öszveget alig képzelhetni.

A talentum, a vagyon, az erély rendre elpártolt az erdélyi igazgatástól, s egypár összekopott 1811-i tekintélyen kívül oly emberek állottak a résre, kikről a világ azelőtt igen keveset vagy nem kedvezőt tudott.

E pártnak csak vezére volt kitűnő; katonasága mit sem ért.

De az keveset használt, hogy a kormánypárt feje mint szónok senkinél hátrább nem állott, mint politikus tekintéllyel bírt, s mint lovagias jellem, még az ingerült szenvedélyek közt is, közbecsültetést vívott ki.

Követői örökké kompromittálták őt.

Neki mindenekelőtt arra kellett törekedni, hogy párthívei ne vitatkozzanak, és őt szónoklatokkal ne ótalmazzák.

Így győzni alig volt lehetséges. S csupán a tisztességes megveretésről lehetett szó.

De a bécsi minisztérium kevéssé volt engedélyekre hajló: a kolozsvári kormányszék megszokván uralkodni, nem óhajtott oly kiegyenlítést, mely a hivatalban levő személyek nagy részének fölládozásába került volna; a parlamenti kormánypárt pedig semmi szerepet fölfogni s keresztülvinni nem vala hivatva.

Minden részről tehát növekedett az ingerültség, mi viszont a Wesselényi zászlóját emelte, mert a mérsékleti *közép* nem fejthet ott hatást ki, hol a jobboldal gyöngé, és nem érti a pártfegyver forgatását.

Az ügyes jobboldal teremti az erős közepet; az erős közép pedig egyedül gátolhatja meg a baloldal győzedelmét.

Erdélyben ezen tengely körül mozgott az 1834-i országgyűlés sorsa.

Amily mértékben hiúsultak meg az eleinte táplált remények, amily mértékben látszott a minisztérium az engedékenységre teréről visszavonulni, amily mértékben járta le magát gondatlan nyilatkozatai által a jobboldal, azon arányban apadt a mérséklettek befolyása. Szász nem hallgattaték szívesen ki, Bethlen elnémult, és a szabadelvű árnyalatok Wesselényi zászlója alatt kezdtek összeolvadni egy tömör hadtestté, mely előretört, nem aggódván többé a visszavonulás ösvényeinek fedezéséről.

S havak folytak le oly tusában, melyben a szónoklatok, mint az árvíz, elborították az egész láttért, anélkül, hogy a siker reményének legkisebb zöldje, anélkül, hogy az özönből egy magasabb part emelkedett volna föl, melyen az elmék megnyugodni, a kedélyek kipihenni, a kívánságok horgonyt vetni tudtak volna.

A kormány nem engedett; az ellenzék nem hátrált.

Még az sem vala eszközölhető, hogy ezen országgyűlés szellemének nyomai a történezszt számára föntartassanak.

A vitatkozások kinyomatását *Napló* cím alatt a rendek elhatározták, a kormány megtiltá; s midőn az országgyűlés ily önkény ellen szabadkozott, Wesselényi a *Napló*-t mint magánvállalatot kezdé saját könyomdáján adni ki, állítván, hogy jogilag nincs cenzúra, s állítván - de ez mátszofizmának is különös volt -, hogyha a *nyomdákrol* volna is rendelet, a *könyomda* felől semmi tilalom elő nem mutatható.

Alig készült el a beszédek tárából tizennyolc ív, midőn hivatalnokok jelentek meg Wesselényi műhelyében, és a könyomdát zár alá vetették.

A közönségben nagy ingerültség támadt.

A szenvedélyek óránként emelkedének.

Az elnöktől, Nopcsa Elek őnagyméltóságától, ki mint írnok 1791-ben a naplóvitel miatt a teremből majdnem kiűzeték, most országos ülés hirdetését kérte Wesselényi Miklós, azon Wesselényinek fia, ki egy igénytelen írnok személyében a megtámadott nyilvánosságot hősi- leg védelmezé.

De az elnök vonakodott.

Az ülés megtartása különböző színek alatt hátráltatva volt.

A keserűség semmi kiömlést nem nyerhetett, hogy csillapulhasson.

Kétségtelen, hogy ez eljárás megalázó vala.

De ha igazságosak akarunk lenni, szintén tekintetbe kell vennünk, hogy maguk az országgyűlés tagjai is nagy zavarba hozattak Wesselényi Miklós által; mert a sajtószabadság, a könyomdának tetszés szerinti használata mind oly kérdések valának, melyek a napló ügyével mesterségesen összebonyolítottak, s alig voltak többé különválaszthatók.

A mérséklett véleményűek jól látták, miként a sajtószabadságot lehetetlen egy sérelmi kérdés által dekretálni. Ábrándnak tarták az osztrák birodalom egyik zugocskájában a régi törvényekhez ragaszkodva megbuktatni a cenzúrát, és úgy buktatni meg, hogy a korlátlanság fékezésére még sajtótörvények se létezzenek.

Nagy zavarban voltak tehát.

Válaszolniok kellett, vagy Wesselényi pártolása által az országgyűlést bezáratni vagy Wesselényi fölhagyásával az ellenzéket két pártra szakítani, s magukat a hőbb vérűek előtt, kik mindent, mi igaznak látszik, rögtön létesíthetőnek hisznek, teljesen népszerűtlenné, sőt gyanússá tenni.

Az utolsóra határozták el magukat.

Szász konferenciákat tartott a módokról, melyek által ily visszavonulás dacára is a törvényhozótest tekintélye megóvassék.

Wesselényinél a szélsőbaloldal szintén összegyűlt.

A meg hasonlítás kikerülhetetlen vala.

A mérsékleti ellenzék többségre számított, de a kormánypárttal - melytől a régi torzsalkodások szintén távol tartották - a *Napló* kérdésére nézve sem hozta magát érintkezésbe.

Három párt tanácskozáék külön, alig sejtve egymás taktikáját.

Bábéli zavar volt a célok és eljárás iránt.

Az ingatagság és a végletek közti hullámozás e pillanataiban szokatlan mozgás támad az utcán.

A főherceg palotája előtt, bár korán reggel van, hintók állanak.

A szárnysegédek és a melléje rendelt polgári tanácsadók titokteljes gyorsasággal járnak föl és le.

Néha katonacsoportok vonulnak a főtéren és a nagyobb utcákon el.

A nép beszél, hogy egész töltés-öszlet osztaték ki a legénység közt.

A célt nem gyaníták.

Csak az látszott, hogy e nap különbözni fog a többiektől. Nyolc óra körül az útszögletekre fölragasztva volt, hogy 10 órakor országos ülés fog tartatni.

Tömegben gyűlt a nép a kormányshék udvarára, s elfoglala a terem tornácát, lépcsőit, bejáratait.

A királyi hivatalosoknak és képviselőknek alig lehetett ülhelyeikhez érkezni.

Egy harsány „éljen” Wesselényi jövetelét jelentette, ki az előlegesen tartott nemzeti gyűlés alatt szállására távozott volt.

Kevéssel utána megérkezett az elnök is, s látható zavarral arcán a gyűlést kinyitotta.

Ekkor kezdtek különböző és csodálatos hírek terjedni egy Bécsből jött leirat felől.

Wesselényi szót kért.

A könyomda elzárását, a nemzet ebből támadt sérelmét, az országgyűlés megaláztatását rajzoló.

Beszéde, a személye iránt nyilvánult nagy rokonszenv mellett is, figyelmet nem gerjesztett.

Minden elme a közelgő eseményekkel vala foglalatoss.

A kedélyizgalmak közt jelenteték a főherceg érkezése.

Wesselényi félbe lőn szakítva.

Katonaság állíttatott föl az országgyűléshez közeleső utcákra.

A nép sora megnyílt.

A tanácskozási terem szárnyajtóit föltárták.

A főherceg, kísértetve a kormányzó, a mellé rendelt hivatalnokok és katonai segédek által, megjelenik, s a trónra lépven, elolvastatja öfelsége leiratát, melyben az országgyűlés szelleme szigorúan kárhoztatva van, az alkotmány felfüggesztetik, minden polgári és katonai hatalom a főherceg kezébe összpontosíttatik, és az országgyűlés feloszlottnak nyilvánítván, a törvényhozás tagjai komolyan intetnek, hogy tüstént hazatávozva minden rendzavarástól óvakodjanak.

Így végződék az 1834-i diéta.

Wesselényi, kinek elfogatásáról van szó, délután az utcákon végigment, hogy a közönség láthassa, miként az események által nincs megzavarva, estve néhány barátaitól elbúcsúzott, és lóra ülven Magyarhonba sietett, Pozsonyban mint felsőházi tag a *salvus conductus* védelme alá szándékozván magát helyezni.

Rövid idő múlva két közkereset indították ellene: egyik a nyilvánosság, másik a szólásszabadság körüli visszaélésekért.

Az erdélyi királyi táblára ti. a könyomdáért idéztetett pörbe, s mellékesen oly csomag botrány hozatott szőnyegre, melyről egy politikai keresetben nem kellett volna említést tenni.

A magyarországi királyi táblán pedig a szatmári közgyűlésen az örökválság fölött tartott beszéde miatt mint lázító notapörbe fogatott.

Vásárhelyre a magyarországi kereset következtében meg nem jelenhetvén, ott a királyi tábla által „in contumaciam” elmarasztaltott. De minthogy a főügyvéd ellene „példás testi büntetést kért”, senki sem tudta, hogy az ítélet értelme miként fog alkalmaztatni.

A magyarhoni kúria börtönre ítélte, és a budai várba záraték; de mielőtt büntetése kihirdette-tett, a pesti árvíz alatt csodákat mívelt, s bátorsága, áldozati készsége s ezerek megmentett élete a főváros „jó nemtőjévé” magasztották.

Soha híre nagyobb fényben nem tündöklött, mint midőn személye a börtönőrnek átadaték.

A kormány érezvén, hogy három népszerű kérdés: a nyilvánosság, a szólásszabadság s az örökválság, és egy népszerű tett: a szegényeknek s elhagyottaknak örvény és romok közöli megmentése van Wesselényi nevéhez a közlekedés által kapcsolva, nem akarta ugyan a bírói ítéletet kompromittálni, de rövid börtönzés után értesül adata, hogy fogsága idejét különben is terhes betegsége miatt Gräfenbergben töltheti.

Wesselényi hazájából eltávozott, és csak az 1839-i országgyűlésen kihirdetett általános amnesztia után évek múlva tért Erdélybe vissza.

Szemei akkor már látásukat majdnem elvesztették, egészsége összerongáltatott.

Polgári halottnak hirdeté magát.

S valósággal, nem annyira szándékánál, mint az eszmék alakulásánál fogva, azzá vált.

Wesselényi élete a börtön, a hazatöli hosszas távollét és az arra gyorsan következő vakság által önként oszlik két, bár nem egyenlő fontosságú, de a történész- és lélekismerőre nézve egyaránt érdekes korszakra.

Az egyiknek végére érkeztünk, azonban mielőtt a másodikat néhány körvonalban rajzolnám, ideje, hogy Wesselényit mint szónokot és politikust jellemezzem.

Vannak egyének, kiket, ha egyszer láttunk, többé senkivel összetéveszteni nem tudunk, s kik a végzet által nem azért jelettetének félreismerhetlenül az ezerek és százezerek közül ki, hogy lelki tehetségeik meghasonlásban álljanak a külalakkal, s amely benyomást okozott reánk az organizmus rendkívülisége, azt a szellemerők és szívtulajdonok sajátosságai megcáfolják.

Wesselényi is ama kevesek sorába tartozék, kiknek külsejük mintegy fölmutatja a belső képességek természetét és korlátait.

A rajongók a politikai ábrándok játékszerei és az örökös lelkesedés martalékai, minthogy vagy isteníteni vagy ledönteni szokták bálványait, Wesselényit előbb a fellegeken felül emelék, utóbb a porba vonni igyekeztek; előbb a haza nemtőjének és lángésznek, a februári idők után pedig kétséges honbarátnak s közepszerű talentumnak hirdették.

Az ily, mindég ifjú agyúakon kívül, kik sohasem az előttök álló lényt, hanem annak vagy eszményképét vagy torzalakját látják, alig maradhatott valaki hosszason kétségben Wesselényi iránt.

Ő szokatlanul felöltő, de nem rendkívül nagyszerű jelenet volt.

Mint szónok és státusférfiú a történelemben díszes helyet vívott ki magának, anélkül, hogy egy nagy eszmét képviselt, egy nagy törekvést személyesített volna.

Nyomdokait a tömeg követte; de szellemének nyoma nem maradt állandólag a nemzetben, nem hagyott kitörölhetlen jegyet a nemzedék gondolkozásán és tettirányán, nem véste be a néptudalom fenekéig magát, nem állított óriás változásokat elő sem az intézményekben, sem az erkölcsökben.

Élete nem új korszakot kezdett, mint a Széchenyié és Kossuthé; de hatalmasan folyt be egy párt alakítására, tömörítésére s kifejtésére.

A régi ellenzék doktrínája és parlamentáris modora Wesselényi nélkül is hihetőleg ugyanazon alapvonásokkal bírt volna; de ezen alapvonalak kevesebb határozottsággal és hatással nyilvánultak vala.

Ha Wesselényi nem fog a még rögzös ösvényen úttörő lenni, azon szellem, mely a kifáradatlan, makacs és sokszor apróságokig terjedő ellenzés által a felső hivatalnokok helyzetét előbb kényelmetlenné, utóbb a nemzet érdekeivel összeférhetlenné tette, nem idézte volna oly gyorsan elő a kancellárok bukását s azon gyakori változásokat a bürokrácia magasabb személyzetében, melyek a képviseleti rendszernek, a többség szellemébeni uralkodásnak, előjelei valának.

Nélküle a kiegyenlítés könnyebb, az alkudozás eszméje népszerűbb maradván, az állami formák újraalakítása iránti vágy talán még hosszason szendergett volna, és kevesebb törekvés ébresztetik föl oly reformátorok iránt, melyeket Wesselényi nem annyira akart, mint politikája által visszaidézhetlenekké tett.

De a hozzávetések, a történhetőségek tartománya végtére is oly széles, oly borongó, hogy benne ki lehet fáradni; de látni és okulni alig.

Hagyjuk el e régiót.

Térjünk oda, hol nem egy homályos csillám, a találgatások lámpafénye, hanem a tények tiszta napsugára világít.

Mi volt Wesselényi mint szónok? Ezt vizsgáljuk.

Ő nem tartozott azon költői, regényes és szakadozott szellemek közé, kik, vagy - mint az Osszián árnyalakjai - ködben jelennek meg, és a miszticizmus szürke palástját öltik világnézeteikre; vagy pedig a szócsillámokból és a szikrázó ötletekből oly fényes dicssugárt vonnak gondolataikra, oly ragyogókká teszik eszméiket, hogy a szem a világítás miatt elvakított, s a tárgyig, melyet látni, az igazságig, mely által meggyőződtenni kívánt, áthatni nem tud.

Wesselényi nem tartozott azon döbleri ügyességgel bíró szónokok közé, kik az antitézisekkel utánzóhatlan gyorsasággal játszanak, a párhuzamokat mesteri kézzel vonják, észrevétlenül tudnak a gondolat helyére egy képet vagy hasonlatosságot csempészni, és az állekesezés, a csinált meghatottság fattyúgyémántjait foglalják az arany szavak s emailírozott kifejezések boglárjába, hogy a valóságos érzések ékkövei gyanánt adhassák el.

Ő nem tartozott azon kétségkívül nagyszerű szónokok társaságába sem, kik a tárgyakat egészen ki nem merítik, s mégis föllépéseik által elhatározzák; kik röstellik az oratória szabályai szerint beszédök részeit, a részek arányát, az indokok részletes elosztását, a hatás progresszív emelkedését kiszámítani; kik unják arra törekedni, hogy az ellenfél minden nézeteit ostrommal bevegék, minden ágyúit leszegezzék, minden álláspontjait elfoglalják, és az elveknek, melyeket képviselnek, széles hadtestét, a centrumot, a jobb- és balszárnyat folytonos tűz között tartásák. Hanem ahelyett a státusférfiú sasszemével, a hadvezér hideg számításával és a lángész inspirációjával rögtön észreveszik a másik párt leggyöngébb pozícióját s a támadásnak egyetlen alkalmas pillanatát. Ekkor bámulatos gyorsasággal vonják össze egy nagy eszmébe és egy nagy megtámadásra szellemerejük súlyát. Megrohanják, szétszórják, tönkre teszik, megsemmisítik az ellenséget a kijelölt oldalon. S az kénytelen haditervéről lemondani, a győzedelmet, a dicsőséget és az egész helyzet előnyeit odahagyni. Szerencsés, ha háboríthatlanul visszavonulhat, s ha nem kénytelen, hogy ellene ne használtassanak, beszegezni éppen azon ágyútelepeket, melyekhez több bizodalma volt.

Ily diadalt - melyre a parlamentek évkönyveiben elég példa van - Wesselényi sohasem nyert, és boncolgató, részletekbe merülő, sujtásos, sőt nehézkes dialektikájával lehetetlen volt nyernie.

Egyáltalában a mi paszomántos szavakban gyönyörködő s hangnyomatokra sokat adó szónokaink az egyszerű, a méltóságteljes és koncentrált eszmeirány iránt semmi érzékkel nem bírnak. S mi hallottuk az álomkórságból fölrázó trombitarivalgást; hallottuk, midőn a szenvedélyek erőt vettek, a mérsékletre intő csengést; hallottuk a jövőre vonatkozó prófétai szavakat; hallottuk a honszerelem, a remény, a fájdalom, a kétségbeesés ditirambjait és elégiáit; hallottuk mindezt a szószékről és irodalom lapjairól; de miért ne vallanók be, mi az egyszerűsége által meglepő, a tiszta igazság kristályvilága miatt ellenállhatatlan szónoklatnak egy, de csak egy mintáját sem tudjuk fölhozni.

A sérelmi tér gyönyörű védhelyzetei, a szenvedőleges ellenállás szívrendítő magasztossága, a csendes reformok nagy látköre, a forradalom Eol-barlangja, mely a szenvedélyek tengerét fölkorbácsolta, s a hullámok, a part romjai és a düledékek közt bőszt látványait a fölfokozott elemi erőnek tüntette föl; mindezek együtt, s huszonöt év tapasztalásokban és szenvedésekben dús eseményei, nálunk híres deklamátorokat állítottak elő, és állítottak elő alapos vitakozókat; azonban oly nagyhatású szónokaink még nem voltak, kik a felségest az egyszerűben keresték volna, s kevés eszközökkel nagy eredményeket tudandottak előállítani.

Wesselényi elsőrangú tekintélyeink közt fénylik. Országgyűlési beszédei hírért Magyarország határain túl terjesztették; de még Kossuthnál is kevésbé volt alkalmas rövid, szabatos, komprimált és művészileg egyszerű eszmék által hatni.

Ha a távolságot, mely Wesselényi oratóriáját a szónoklat fennemlített nemétől elválasztja, megmérjük, még tán csekélyebbnek fogjuk találni, mint azon távolságot, mely őt a szószerk beszélgető, társalgó, elménc, epigrammai élű, kedélyes és fantasztikus kegyenceitől messzeveti. Oly szerencsés talentumokat értek itt, kiknek lelkük, mint a prizma, minden színt nagy változatossággal ragyogtat; kik a pátosz magas saruit, a színpadi feszes jelmezét (kosztümöt), a hangzatos kifejezések és szó-arabeszkék cirádait magoktól eloldván, a köztetszést azáltal aratják, mert a hallgatók meggyőződését nem ostrommal bevinni, hanem észrevétlenül leigézni, megnyerni, a tárgyhoz csatolni, kitisztítani, fölvilágosítani, meleggé, állhatatossá és egy-szersmind engedelmessé tenni a legtermészetesebb eszközökkel tudják.

Az ily szónoklat nincs oly gondosan kidolgozva, mint az Iszokratész tíz évig gyalult beszéde vagy mint a kínai olajfestvény, melyen közlőrlől nézve semmi sem tűnik föl, egy durva vonás és hanyagul tartott részecske; de aztán minden világításban s bármi távolságról a lángész jegyei szintoly fölfedezhetlenek.

Az ily szónoklatokból az iskolagyerekek számára nem lehet az antológiába mutatványokat közlani, melyek próbatételekkor a tanítványok szép előmenetelével együtt megbámultassák a közönséget. Mert csak a pátosznak van szabadalma arra, hogy a Harlequinoktól kezdve az Orbiliusokig, a bohóctól a pedantig, mindenki által utolérhetlennek, nagynak, felségesnek tartassék. A társalgó szónoklat, minthogy színpadi készüléket nem használ, és úgyszólván semmibe sem kerül, könnyűnek tetszik. S a tömeg, midőn hatása alatt áll, akkor sem tudja e hatás okát képzelni. És ki magyarázhatná meg neki, hogy azon élénk, kecses, folyékony, elmés, szűrös, bugyborékolás nélkül ömlengő, világos és gyors szónoklat, mint a havasi patak, mely zöld medrét fölveti, csak azért nem látszik mélynek, mert kristálytiszt, és tükrét semmi iszap nem zavarhatja. Thiers beszéde sohasem fog a közönség véleménye szerint annyi mélységgel bírni, mint a Lamartine úré, és Széchenyi, midőn szónoklataiban a társalgási modort megközelítette, akkor tartatott a karzat által legtriviálisabbnak.

Wesselényi sohasem szállhatott le, még a nők budoárjaiban is, a valóságos konverzációig, annál kevésbé az országterem méltóságos falai közt. Ezt dörgő, leppedő orgánja s azon szokása, melynél fogva egyes szavakra különös hangsúlyt vetett, lehetlenné tették.

Sőt testalkotása maga és arcának kinyomata is első tekintetre kimutatók szónoklatának határait; megmutatók a tért, melyben dicsőséggel mozoghat, s melyen túl számára nem nőhet babér.

Wesselényi nem rendkívül magas, de mégis herkulesi alak volt.

Apja a középidő lovagai közé illett volna leginkább be; ő pedig a régi görög világba: midőn Thészeusz a sziklát fölemelte, hogy alóla kivegye az ősi kardot, megküzdendő a hidrával, midőn Augiasz aklát kellett egy éj alatt kitisztítani; midőn a kalandoknak kevésbé volt regényes, mint erőfeszítő természete.

Az „erőfeszítés” vala Wesselényi jelleme az anyagi és szellemi munkásságban.

Testalkata megmutatá, hogy nála ez nem oszttentáció, hanem létegi szükség, vérmérséki igény volt.

Képzeltének olvasóim egy magas termetet oly széles vállakkal és oly emelkedett erős és kidülő mellel, hogy emiatt a test maga csak közép nagyságúnak látszik, és hossza az átmérő miatt aránytalanul sokat veszít. Képzelték a legtömörebb, rövid és izmuktól dagadó nyakat, mely a csend és szenvedélyek percében egyaránt hátraszegezve van, mintha a világot szüntelenül fenyegetni, megrohanni, ledönteni készülne. E három kitűnő rész, ti. a szirterős váll, mell és a visszazegzett bikanyak teszik Wesselényi *torzóján* a jellemzőt. Izmos karjai a nagy és nem arisztokratikus kezekkel, továbbá az örökös lovaglás miatt befelé görbedt, úgynevezett karika lábai, kiegészítik a *torzó* kinyomatát, anélkül, hogy emelnék. Alig lehet meglepőbb és jelentékenyebb arc a Wesselényiéénél; de ott is minden vonal, minden izom, minden szín- és érzésárny a parancsoló, a követelő, a küzdeni vágyó lélek bélyegét hordja magán, s az arc kifejezés öszvegen a dac látszik uralkodó hajlamnak.

Csak az antik szobrokon, csak a görög művészet félisteni maradványain találhatni gyakran oly homlokokra, melyek azonkívül, hogy szélesek és jól boltozottak, igen kitűnnek annál fogva, mert a homlok első része föl van emelkedve, és a szemüregeket mélyen veti be.

Ily érdekes s a régi világban különösen szépnek tartott sajátsággal bírt Wesselényi homloka, melyen az alsó párkány a vakszemektől kezdve a szemöldöknek összetalálkozásáig oly magas volt, hogy hozzá hasonlót még sohasem láttam.

A figyelő tehetségnek organjai vannak-e azon helyeken, mint a koponyatan hősei állítják? Ez nem tartozik reám.

De annyi bizonyos, hogy Wesselényi Miklós a vad népek kimeríthetlen ügyességével tudott figyelni, és tüzes, barna, jelentékeny szemei a tigris-szemek erélyével mélyedtek a tárgyakra, melyeket gyűlött, keresett vagy megtalált.

Orra erős tövű és szokatlanul tág nyílású volt. Midőn indulatba jött, orrlyukai kifeszültek, mozgottak, s mint a nemes vérű lovaké, mélyen, gyorsan és teljesen lélegzettek.

Álla csak kevéssel volt keskenyebb, mint Széchenyié, s erős akaratot árult el, valamint lángoló szeme, lihegő orra és nagy redőkbe vont homloka erős szenvedélyeket.

Arcszíne verhenyeg, haja és szakálla sötét gesztenye, pördült bajusza sárga volt.

Bizonyos keresettség látszott öltözetén a színekben, melyek nem mindig valának egyszerűek és összhangzók. Haját égette és gondosan göndörgeté. Később, midőn öszülni kezdett, egyenként tépette a fehér hajszálakat ki, s komornyikjára nem kevés rendreutasítást vontak azon apró hiúságok, melyek Wesselényinél az emberi kor minden szakában nagy számmal mutatkoztak.

Az oroszlánhangon kívül alig van dörgőbb és mélyebb, mint az övé volt, de aránylag igen kevés fokig változott, s inkább sivár és velőkig ható erővel, mint kellemmel bírt. Beszéde gyakran oly lepegő vala, hogy egyes szótagok külön hullámokban gyűrűztek föl, s a szenvedélyek leghevesebb kitörései közt is nem vált annyira gyorsá, hogy nagy és hosszú intonációk ne jussanak azon kedvelt vagy erélyes szavak számára, melyek által hatni vagy rémíteni akart.

Wesselényi külsejét lerajzolván, szellemének léteget is ismerik olvasóim.

Szónoklatában a *méltóság*, a *nehézkesség* és az *üres pipere* voltak vegyítve. Sokszor ugyanazon beszédének egy része gránit darab, melyet a Titánok hajgálhatnának egymásra; míg a többi rész a közönséges eszmék hosszadalmas kiszélesítéséből és fejtegetésekből, melyek cse-

kély érdekekkel bírnak, vagy orientális szódagályból és melegség nélküli pátoszból áll. Vannak ragyogó kivételek, melyek e megjegyzésemet cáfolják, de véleményem szerint Wesselényi soha oly beszédet nem mondott, hol a fényes tulajdonok közül legalább a *nehézkesség* ki ne kacsintson; mint viszont nem szállott soha annyira alá, hogy szónoklatában a *méltóság* hiányozzék. Sőt éppen e méltóság, e törökileg komoly előadás tette rá nézve lehetetlenné a kecses és elevenebb formák használatát.

Vannak sokan, kik őt O' Connellel, a híres izgatóval hasonlítják össze.

Némely tekintetben igazuk van.

Wesselényinek nem kevésbé parancsoló külsője s még óriásibb és a tömeget inkább átrezgető hangja volt, mint Erin elfeledhetetlen népemberének.

Mindkettő hivatva látszik élén állani egy inkább míveletlen és rajongó, mint polgárisodott és eléggült sokaságnak.

Az írlandi izgató a kunyhók százezereit kapta kezei közé; a magyar tribun a dísztermekben és a táblabíráknál akart izgatni, vagy fölváltva, jogtani leckéket tartani.

Helyzetök különböző volt s a Wesselényi a rosszabb.

Ezenkívül még nagy előnyei voltak O' Connelnek.

Ő a jezsuitáktól nyert növelést. Az elnyomott vallásnak volt hű gyermeke. A megalázott, a szegény, a jogokból kizárt egyháztól kért rögzös ösvényére áldást és szellemi gyámot. Aki benne a politikai zavargót nem követte volna, áhítatosan kíséré a hit fegyvernökét és előharcosát. Milliók szeme csüggött rajta, mint olyanon, ki ha a *repealt* nem is létesíthetné, legalább a kitagadott, az örökségétől megfosztott testvérlányt, a római keresztyén hitvallást, rangban és jövedelemben a büszke anglikána mellé emelheti. És O' Connel mély vallásos érzéssel bírt. Szíve a milliók szívével együtt dobogott, midőn az egyház szent boltívei felé emelkedett a töményfüst, az áldozópap fölmutatá a megváltás könyvét, és a térdelő s buzgón imádkozó nép fölött kiterjeszté kezeit. Egy elnyomott valláshoz tartozni nagy előny a nagy ambíció számára, s kétszeresen az, ha maga is a becsszomjas milliókkal együtt, élő hittel keblében, küzd és szenved. Ilyenkor a siker könnyű. Mert az izgatók sohasem válhatnak csupán talentumaik által nevezetessé. Nekik vagy egy vallásos mély meggyőződésre vagy egy nagy politikai eszmére van szükségök, ha a tömeg vérével és nyugalmaival akarnak rendelkezni.

O' Connel egyik talizmánnak, ti. a vallásos *meggyőződésnek*, birtokában vala. A másik talizmánt, a másik varázspálcát, mely miként a Mesmer vesszője a föld üregébe rejtett aranyhoz vezet, a megkérgesedett szívekben is kimutatja a rokonszenv eldugott kincseit, nem bírta ugyan egészen; mert a *repeal nagy politikai eszme* nem volt: de meg kell vallani, hogy csakugyan közel járt egy nagy eszméhez, vagy legalább nagy elszánások és nagy egyéni veszélyek nélkül aligha vala kivihető.

Mit mutathat föl ily emeltyűkkel szemben a Wesselényi pályája? Azon Wesselényi, ki a viszonyoknál fogva igen hasznos, de többnyire alárendelt kérdések fölött harcolt; azon Wesselényi, ki meleg honbarát, de hideg racionalista volt, s boncolgató és magában bizakodó elméje miatt semmi hajlamot magában nem is fejthetett volna ki akárminő miszticizmus iránt? Hogyan emelkedjék föl O' Connelig, a magas piederstálok emberéig, hogyan közelítsen hozzá Wesselényi, ő, ki a földön állott, és semmi prestigium által nem tartaték.

Amiket mondék, többnyire a helyzet különbségei. De afelől, hogy a talentumos és jellemmel bíró férfiak közül kik legyenek nagyok, mindig a helyzet határoz. A nagyság a sorsé; csak a tehetség az emberé.

Ha Wesselényi beszédeit - elvonatkoztatva minden egyébtől - tesszük párhuzamba O' Connelével, akkor is fölöttlő hasonlatosságok mellett oly különbségekre találunk, melyek az írlandi népvezérnek kedveznek.

Mindkettő össze tudta kötni a parancsoló külsővel a méltóságos és magas előadást. Mindkettőnek gondolatai tömörek, teljes súlyúak és nemesek valának, de néha nehézkesek is.

Mindkettőnek beszéde a rögtönzött és készült közt közepén állott: a vázlat ti. megvolt, egyes részek kidolgozva valának, de az egész sikere a pillanat hatásaira bízoték. S ha a nagyobb benyomásokat tekintjük, úgy Wesselényinél és O' Connelnél egyaránt a hevenyészett rész aratta a kiáltóbb gondolatokat; ámbár mindkettőnek szokása volt gondolatával a már egyszer megtört úton maradni, és az eszméket azon köntösben mutatni be a közönségnek, amelyben először jelentek meg. Kivált O' Connel oly gyakran ismételte magát, hogy aki a népgyűléseket szorgalmasan járta, egész láncolatait az okoskodásoknak majdnem szóról szóra előre elmondhatta volna. Wesselényi valamivel takarékosabb volt az ismételt kicséplésekben.

Az írlandi pártvezér sokáig levén ügyész, a parkettek modorát a parlamenti szónoklattal összevegyítette. Némely kérdés fölött törvényhozó és prókátor, az általános felfogás és a kis-szerű hátulsó kapuk embere, az igazság szónoka és a betűk elfacsarója volt. Orált és allegált. A mi sérelmi terünk is mellőzhetlenné tette a szerepek ezen apró összezavarását, s Wesselényiben annál inkább meg vala e hiba, mert ő ismereteinél fogva inkább volt törvénytudó, mint jogfilozóf; hajlamainál fogva pedig inkább volt boncolgató, mint általánosító, és inkább volt szofista, a hétköznapi igazságok igénytelen védje.

O' Connel fölségesen viselte magát, midőn beszéde megszakították, midőn közbekiabáltak; midőn egy jó ötlettel vagy gyűlöletes váddal akarták szónoklatának útját föltartóztatni; midőn a népben oly hangulatot gyaníta, mely a vitorlák gyors felcserélését tette szükségessé. Ilyenkor rövid megjegyzései bámulatosok, visszatörései leverők, gúnya égető, haragja oroszláni, és a mutatkozó szellem gyors áttekintéséből vont új tervei mesterművek valának. Mint a villámlás alatt megszakított zápor, egy dörgésre nagyobb erővel zuhan alá, úgy borított el mindent és sodort magával O' Connel szónoklata, ha a feltartóztatás által fölvillanyoztaték, és újra kitört.

Wesselényi közéletében is azok valának a legmagasztosabb szónoki percek, mikor a tömeg nem akart szellemi felsőségének hódolni, mikor a merészebb ellennézetűek beszéde közé csapkodtak, a zaj örvényleni kezdett, és a tekintély megszűnt. Ilyenkor ő kevesebb gyors fordulatokat használt, mint O' Connel; de sújtani, összetörni egy arckifejezés, egy félisteni nyugalom, egy merész ötlet által mindent leverni és a földre hullott testeken szilaj szónoklatának nehézlovasságával végigügetni: ehhez senki nálánál jobban nem értett.

O' Connel szónoklatának sajátságaihoz tartozott, hogy a szilárd, a férfias, az izmos és komoly gondolatok közé néha angol humort vegyített; de leginkább nyers, ép, egészségtől pezsgő, goromba s a boxírozók szájából kivett szavakba takart ötletei, megjegyzései és anekdotái tették az ő beszédmodorát bizarrá, népiessé és vonzóvá. Wesselényi patetikus előadásában szintén mint mellék-elem megjelent néha a durva, a nyers és népies. Ő is rajzolt vastag színekkel. Használt velős, magvas, de szalonokba való kifejezéseket. Mesélt el furcsa történeteket, sajátságos visszaadásával a magyar népszellemnek. De e mezőn csakugyan az írlandi volt mind az eredetiség érdeme, mind a tökély magasabb foka. Volt még egy tér, a költészet legmagasabb legében, hová sohasem szárnyalt Wesselényi; míg Dániel király, a népszónokok fejedelme otthon volt. Ha ti. O' Connel kifáradott Peel Robert és az orangisták ostromában, ha eléggé volt goromba és eléggé volt magasztos, ha a hallgatók föllelkesedtek, de kimerülhettek is, ekkor egy gyors fordulatot odahagyta „a toryt”, „az idegent”, „a zsarnok százsz fajt”, odahagyta a minisztériumot igazságtalan szabályaival, arisztokratikus törvényeivel és pápista-gyűlölő politikájával együtt. Megszüntette az ostromot. Mindent felejtett, barátot és ellen-

séget, jó ügyet és rossz eljárást egyaránt. Csak a lant és a kékszemű hölgyek hazája, csak a „zöld Erin”, a „smaragd sziget” tűnt fel lelkében, ködeivel a bánatnak és tündérvarázsával a természetszépségnek. Ekkor szellemivé, meghatóvá, kedélyesen mélyvé, szellőlággyá, fuvola-édessé és hárfadallamként andalítóvá lőn. A százezrek - mert a képzelődés hatalma nagy - látták a változatos vidék keceit, a tölgyerdők sötétzöldjét, a dombok kies borulatait, az izgató őslakát, a széles parkot, a part festvényies kőszikláit, hallák a tengerzúgást, a habcsapkodást, a halászdalt, az epedő melódiákat - melyek a leigázott népek sajátjai, és a homályos fájdalmat ivadékról ivadéokra szállítják át, hogy a kedély ködös lege alatt a nagy elszánások kicsírázzanak -, hallák a százezrek, hallák és láták képzelődéseikben, míg O' Connel szavait lelkökbe szívták be, Írland minden bűbájit, s midőn az izgató elbágyadva, meghatva, kifáradva fölsóhajtott: *szép vagy, ó, Erin... de szerencsétlen*, ekkor minden szem könnyeket hullatott, mint a babiloni vizek mellett a vándor izrael nép, midőn a Szent Sionra gondolt, s nem vala csoda, ha azok, kik annyit szenvedtek, a nagy izgatóban Írland megváltóját hitték elérkezettnek.

A diadal ezen nemét Wesselényi nem tudta kivívni.

Itt egyedül és utolérhetlenül állott O' Connel, ki mindent összevéve korának legnagyobb szónoka volt; míg Wesselényi, noha sokban hasonlított hozzá, sőt versenyzett vele, csak Magyarország orátorai közt áll az elsők sorában.

Távozzunk a virágos mezőkről a termékenyekre, s vizsgáljuk Wesselényit, mint státusférfiút.

Igyekszem rövidbe vonni az ő rendszerét s eljárását.

Eszméinek körét, amint olvasóim itt fogják látni, ő nem egyszerre bírta, hanem lassanként és vaskövetkezetességgel fejtette ki, de úgy, hogy a körvonalak mindig éltek, lerajzolva voltak agyában, s bizonyosan nem jött oly vád alá, miszerint doktrináit, mint a köntöst, gyorsan viselte el és cserélte ki. Az igaz, hogy midőn ő tényező volt, az idő keze és a viszonyok villámai nem rongálták percek alatt szét, mit századok építettek; nem sodortatott a rohanó eszmék árja által el lábuk alól minden terrén, hátunk megől minden támasz, fejünk felett minden remény. Könnyen lehetett következetes az, ki állandót talált alatta, mögötte és körüle, s ki a kemény földre lépvén szilárdul küzdhetett. De a Tarpeia és Capitolium közt egy vékony pallón sétálni, a földingás süppedékei közt zsinóregyenesen járni, ha a láva égeti az ember talpát, azt föl nem kapni, ha a múlt összedült, a jövő fel nem épült, az út és a cél nem tudatik, tétozás nélkül keresni fel a déli, esteli és éjjeli állomásokat, szóval, forradalomban s a mindent kergető s összeforgató idők fergetege közt pontosan ütni, mint az óra, következetesnek lenni a tettben és irányban, a részletekben és öszvegben, ez félisteni szerencse s annál több: bölcsesség volna.

Wesselényi két országnak levén törvényhozója, ha politikájáról világos képet akarunk magunknak formálni, Erdélyben és Magyarhonban követett irányát egyaránt szemünk előtt kell tartanunk; különben őt félreértjük vagy csak félig fogjuk föl.

Vezessük tehát tekintetünket előbb Erdélyre, mert itt rövidebb és kerekítettebb rajzot nyújthatok olvasóimnak Wesselényi alapeszméiről.

Ő a diétai jegyzőkönyvet s az alkotmányos süllyedés krónikáit többnyire legapróbb részletekig ismerte, Mária Terézia korától kezdve egészen azon évekig, melyekben pártvezér volt.

Ami e vastag, poros és aránylag kevesektől búvárlott munkákban tüstént fölöttlött, azon elvitathatlan tény volt, hogy Erdély a XVIII. és XIX. században nem hozott oly törvényt, mely ha az alkotmányra vonatkozott, ne áldozott volna fel valamit a régi jogokból s a haza szabadságából, ha pedig a polgári magánjogot s különösen a pörfolyamot tárgyalta, ne támasztott

volna több zavart, mint eddig vala, a birtokot és személyt folytonosan mindinkább a politikai hatalom szabad kénye alá vetvén.

Honnan e különös jelenet? Miből ered e kétségtelen hanyatlás? Ily kérdéseket sokszor kellett maga elébe megoldás végett föltenni oly egyénnek, ki mint Wesselényi, főként taglaló, boncolgató, szétszedő ésszel bírt.

A kor volt-e gyáva és bárgyú, vagy talán az 1791-i diéta magasztalt talentumainál már anarchizmusra vált a haza neve, s az újabb ivadék keblében rég kialudt a polgári hűség tűzhelye?

Wesselényi az általános elhidegedés mellett is, még az 1811. év utáni idők tekintélyeiről sem tehetett fel ekkora sülyyedést.

Miért nincs tehát áldás semmi törekvésen, mely a törvényhozásba vág?

Talán a megizmosodott bürokráciának tagjai Mefisztók, kiknek eszköz egyében sem jár, mint a jogok legyilkolásán, a közszellem megfertőztetésén és a szolgaság rendezésén?

Ezt Wesselényi, minden ellenzéki izgatásainak dacára, komolyan nem hitte; mert a Bánffy György kormánya becsülteté, és a későbbi időkben is a hivatalnokok magánjelleme ellen több méltó panasz nem foroghatott fenn, mint más országokban.

Egyebütt kellett tehát a baj kútfejének lenni.

Wesselényi annak alapját, hogy Erdélyben minden új törvény apasztja a közszabadságot és az alkotmányos lét tőkéjét, e kisdied ország helyzetében kereste.

Ő ti. így okoskodott.

Erdély alkotmánya *a)* a három törvényes nemzet jogegyenlőségén nyugszik, és nyugszik szintén *b)* négy törvényesen bevett vallás jogegyenlőségén, továbbá *c)* a különböző rendek jogos igényeinek súlyegyenén.

Összesen tehát tíz tömbje (gruppja) van a különváló érdekeknek.

E tömbök közül *hét* (ti. a négy vallás és a három nemzet) számszerinti egyenlőséget kíván - s a törvények szavai szerint méltán - még a hivatalok betöltésében is, és országos sérelemnek tekinti - s viszont méltán - a numerikus mellőztetés legkisebb eseteit is. Nincs-e e hét grupp tehát az egymás elleni irigykedésre, torzsalkodásra s kölcsönös gyengítésre az alkotmány által és a legszentebb szavak ürügye alatt felszólítva?

Kétségkívül.

A más három grupp, ti. a politikai osztályok, szintén összeütköznek fontos érdekekben, ámbár ezek befolyása nem levén számeqyenlőséghez szabva, több analógiát nem is idéz elő, mint más országokban.

De mindent együttvéve, mégis el lehet mondani, miként sehol a világon oly bonyodalmas, egymást mérlegelő és kölcsönös erővel alásüllyesztő érdeköszegek nem kerekítettének ki az alapszerződések és a törtóriai jog útján, mint Erdélyben, azon kisdied tartományocskában, mely a legnagyobb összhangzás mellett is erősnek nem tarthatná magát.

Ide kell még ráadásul tenni, hogy az erdélyi alkotmány az érdekek mind a három fő kategóriájából egy gruppot ignorál, és a befolyásból teljesen kizár.

Ugyanis *a)* a törvényes nemzetek közé nem sorolja az oláh népet, melyről kimondatik, hogy csak eltűretni fog „usque ad beneplacitum principis et regnicolarum”, ámbár az oláhság a legtöbb számmal bír; *b)* a törvényesen bevett vallások közé nem sorolja a görög egyház tagjait, ámbár ezen hitűek száma szintén a legtöbb; *c)* a polgári osztályok közül - szintűgy

mint Magyarország - a *misera plebset*, mely ismét a lakosok többségét tette, a befolyásból kihagyta.

Ily fontszámra megmért és egyensúlyozott érdekek *egyfelől*, ily mérlegre sem vont és mellőzött érdekek *másfelől*, egy okos embernél sem költhették föl azon meggyőződést, hogy Erdély alkotmánya kösziklára van építve, és erős vélemények s hatalmas rokonszenvek által támogathatják.

Annál kevésbé képzelhette Wesselényi, a boncolgató talentum, szilárdnak azon állást, melyet a dolgok természeténél fogva magoknak az érdekletteknek kell folytonos iparral, naponként át meg át lyuggatni.

Az átluggatás, az írott alkotmány minden izmainak és kötelékeinek szétrágása meg is történt. A nemzetek egymást nagy ügyességgel gyöngítették, az „Alvincziana resolútiótól” kezdve, mely a leopoldi kötlevelt magyarázza, a Bethlenianum szisztémán keresztül, mely az adót rendezi, a mádэфalvi véres demonstrációig, mely a székelyek állandó fegyverviselését elhatározza. Az alkotmány átluggatását a féltékeny jogegyenlőség és a vallásos versengések, Keresztesi kancellárságától b. Miske nyugalmazásáig, a XVIII. század elejétől Wesselényi Miklós föllépéséig, már annyira bevégezték, hogy Wesselényi az erdélyi közjog és közigazgatás gépét oly rossznak hitte, hogy lehetetlen e közjog mellett az országgyűlési tagoknak nem hozni abszolutisztikus irányú törvényeket, és lehetetlen e közigazgatás mellett a kormány férfiainak nem rombolni össze azt is, mi még a szabadságból létezik.

A fönnebbi szemponthoz még oda kell tenni, miként Erdély a birodalmi kormánytól szorosabban és közvetlenebbül függött, mint Magyarország; tehát a birodalmi abszolutisztikus irány, ha az intécióknak már említett gyöngeségei nem is léteztek volna, könnyebben és nagyobb mértékben hatott Erdély sorsára és alkotandó törvényeinek szellemére.

Ekként konstátározta Wesselényi a királyhágotúli helyzeteket.

Szerinte Erdély közjoga semmi étellet, önállósággal és alakító erővel többé nem bírt.

Erdélyben - az ő véleménye szerint - Erdély által törvényhozásilag segíteni nem lehetett.

Ez volt erős és ingatlan hite.

Mihely pedig Wesselényi ide jutott, az ő matematikus esze nagy szigorral vonta ki a megoldott probléma minden corollariumait, s egy egész politikai eljárást állított fel, melyhez az erdélyi viszonyok mérlegelésekor szoros következetességgel ragaszkodott.

Az erdélyi dolgokra nézve ő magával soha ellentmondásba nem jött.

Elvei valónak a papíron levő, de az életből eltűnt és törvénytelenül kítaszított jogokat macacsul visszakövetelni; izgatni e visszakövetelés mellett és örökké izgatni, akár van remény a sikerre, akár nincs; mert egyedül a kedélyekbe vetett fermentacionális anyag fejthet a gyöngé Erdélyben némi közszellemet; s mert, ha csakugyan Bécsben engedékenységről lehet szó, könnyebb egy régi és tiszta követelést megnyerni, mint egy új kívánságot, melynek megtagadása semmi lelkiismereti váddal nem jár.

Elve volt, ha remény nyújtatnék is arra nézve, hogy egy régi jog új törvényalkotás által visszaszerezhető, nem indulni meg a csábszavak után, nem mozdulni ki a visszakövetelés sáncaiból, a sérelmi térről le nem szállani; mert csalatkozni fog az ország, ha egyébben nem, önmagában, és a sérelmi kérdést, midőn törvényhozási tárggyá teszi, okvetlenül el fogja temetni.

Az új kérdésekben is - Wesselényi szerint - rettegni kell a törvényhozataltól. Nem kell a korigény, a kifejlett szükség, a civilizáció követelése s más ily szép mondásokra sokat hajtani, mert Erdély, létegénél fogva, csak beteg terményeket állíthat elő, s új törvényei olyak

leendenek, mint a mesében a tündérmóniának aranyalmái, melybe aki harapott, annak szája édes nedv helyett hamuval tölt meg; kívül a civilizáció és a korigény fényes máza, benn a rothadás.

E szabály alól ő csak egy kivételt tett, ti. a köznép sorsának javítására vonatkozó ügyeket, az úrbértől az örökváltságig. Ily tárgyakban kész volt a törvényalkotásra; mert hitte, hogy a kormány e mezőn reakcionárius irányt nem pártolhat, anélkül, hogy természet elleni helyzetbe ne essék, miután századok óta a népvédelmező szerepét mondá magáénak.

Vége Wesselényi elve volt ostromolni a bürokráciát még akkor is, ha elkövetett hibái menthetők; gyanúsak lenni a hivatalviselők iránt, még akkor is, ha jó polgároknak tartatnak; nem örvideni, ha a választások miatt ellenzéki tekintélyek lépnek a magas polcokra, mert az ily kitüntetések által vesztett a párt munkás erőket, és nem nyert a haza ügyeinek közkezelése majd semmit, miután Erdély mechanizmusa oly rossz, az erdélyi kormánytagok szerepe oly függő és alárendelt, a közigazgatás kerekai pedig úgy forgattatnak, hogy az egyén okvetlenül elviseltetik, s a leghűbb hazafi is szintén azt kénytelen tenni, amit a legrosszabb.

Sivár nézetek valának ezek; de Wesselényinek meggyőződését tükrözték vissza, s meg kell vallani, hogy tekintélyeink közül kevés van, ki hasonló vaskövetkezetességgel haladott volna pályáján, mint Erdélyben ő.

Sem a feje fölött tornyosodó vihar, sem barátainak kérései, sem az ellenzék meghasonlása, sem a kialakulási mulékony percek nem csábíthatták következetlenségre.

Miért?

Mert minden okoskodások s jelenségek dacára hinni nem akarta, nem tudta, hogy Erdély mechanizmusa, ha forgattatik, rossznál egyebet örölhessen.

Miként kívánt tehát segíteni a végpusztuláson?

Egy mentőszert látott, ti. a magyarhonnali egyesülést.

E cél eléréseért ő szívesen lett volna igazságtalan, jogtapodó és alkotmányértő.

A magasabb következményért itt az alkotmányos polgár és a hazafi nevéből sem csinált semmit.

Adatokat facsart el, törvényes eszméket dúlt szét, sőt a magyar korona területének sérthetlenségét sem oltalmazta.

Midőn a szászok az unió ellen zajongtak, javaslá, hogy a szász territórium szakasztassék el a magyar koronától, változzék osztrák örökös tartománnyá.

Midőn a pozsonyi országgyűlésnek figyelme Erdélyre vonult, legott előlépett Wesselényi, s látván, hogy az unió akkor nem létesíthető, elhiteté a képviselő urakkal, kik éppen semmit sem tudtak az erdélyi dolgokról, hogy a pozsonyi diétának egy aviticitasi pört kell politikai úton Erdély ellen megnyerni, s kötelessége négy igazságtalanul bírt megyét (Krasznát, Középszolnokot, Zarándot és Kővárvidékét) visszaszerezni. Az adatok, melyeket Wesselényi a Partium ügyében egybegyűjtött, egyoldalúak, hiányosak, csonkák valának; a következtetések, melyeket a poros okiratokból vont, a diplomáciai elveket és az igazságérzetet megtámadták; maga is belátta okoskodásainak roppant hézagait, s hogy segítsen magán, hogy logikaibb tegye követeléseit, kész volt a leopoldi kötlevel törvényességét is tagadni, s e tény által egy tollvonással megsemmisíteni Erdély alapjogait és megsemmisíteni saját politikai pályájának babérjait, melyeket éppen a Leopolddali kötlevel megsértett pontjainak védelmében nyert. De mindezen tekintetek őt föl nem tartóztatták; mert látta, hogy a Partium visszacsatlása mellé többséget szerezhet, s mert hivé, hogy Reviczky gróf a visszacsatlási törvények megerősítésének kieszközlése által keresend népszerűséget.

Nem szándékom a botrányokat festeni, melyek a visszacsatlási törvény végrehajtása körül fölmerültek.

A pozsonyi országgyűlés rendelkezett oly kérdésben, mely iránt, az erdélyi országgyűlés nézete szerint, nem volt joga semmit egyoldalúlag tenni.

A magyarországi kormány a hozott törvényt teljességbe akarta venni.

Az erdélyi kormány ellentállott.

Mindkettőnek eljárása a birodalmi központban helyeseltetik, s utasítások vagy elnézés által gyámolított.

S valóban a XXI. törvénycikk miatt előidézett állásból a világ legbölcsebb igazgatása sem tudott volna nagy kompromisszió nélkül menekülni.

E zavart leginkább Wesselényinek tulajdoníthatni; mert ő vonta a pozsonyi országgyűlést az egyoldalú határozatok meghozatalába.

Hibáztatni lehet őt, ha tetszik.

De kétségtelen, hogy szigorúan következetes volt mind az unió, mind az azzal kapcsolatban levő Partium-kérdés körül.

Mert ha Erdély közjogát produktív erő nélkülinek, önállóságát veszélyesnek hitte, természetes vala az uniót minden áron akarni.

Ha továbbá akár az unió eszméjével a szászokat kibékültetni, akár a szászok ellenére az uniót kivívni nem tartá lehetségesnek, viszont megfogható volt, hogy inkább a szász földet akarja a magyar korona territóriumától elszakítani, mint Erdély jövődjét a Magyarországtól különvált helyzet miatt megsemmisítve látni.

Ha végre, a birodalmi kormányt számításból, az erdélyi országgyűlést az önállóságróli fonák nézetekből az unióra komolyan hajlandóknak nem képzelte, míg ellenben alkalom nyílt legalább Erdély egy részének Magyarországra olvasztására, ekkor ismét nem volt csoda, hogy megragadta a kínálkozó alkalmat; mert noha az egész tartományt nem, legalább annak egy töredékét így ki lehetett szabadítani; s mert remélhető vala, hogy a veszteség miatt okozott elgyöngülés a többi részt az önállóságróli álmokból kijózanítandja.

Midőn az unió és a Partium fölötti kérdés legszenvedélyesebb időközei lefolytak, midőn a szebeni és kolozsvári országgyűlések valóságos rokonszenvet kezdtek mutatni a Magyarhonnali szorosabb viszony megkezdésére, s némely főpontokban remélhetőnek látszott az egyesülés, Wesselényi, a gräfenbergi beteg, már ekkor nem vehetett a pártvitatásokban részt; de éppen ezen távolállás miatt nyert a messze- és előrelátásban.

Ő a gyógyintézetben több főrangú szlávokkal és havasalföldi bojárokkal jött szorosabb ismeretségbe; mert hozzá és körüle, mint a szabadeszmék kikiáltott hőséhez és mártírjához, az idegenek nagy figyelemmel s részvétellel gyülekeztek össze.

Ezen érintkezések a szomszéd szláv és román tartományok tekintélyeivel naponként komorabbá tévék őt.

Rettegni kezdett a keleti eszmemozgalmaktól.

Hívé, hogy a dákoromán propaganda már Erdélyre is kiterjesztette izgatásainak hálózatát, és a fiatal oláh papok- s néptanítóknál már többé nemcsak azon szellem van, melyet Petersburg iránti kegyeletek növeltek, de hatalmasan terjed egy erős és veszélyes rokonszenv oly felfogások iránt, miknek következésében minden oláh ajkú népek összeolvadnának a szabad és ifjú

Dákóromániába, a még ezentúl teremendő országba, mely határait Besszarábia széleitől terjesztené felénk, Erdélyt átölelné, és ha lehet, a Tiszáig vinné foglalásait.

Wesselényi akkora aggodalommal tölt el a gyanított szláv és román irányok miatt, hogy már Erdély unióját Magyarországgal nem csupán az alkotmányos erők növekedéseért, nem csupán Erdély folytonos süllyedésének gátlása végett óhajtotta, de az egész osztrák birodalom sorsa és magasabb érdekei kezdének szeme előtt lebegni, nyugtalaníták lelkét s az uniót, több intézkedésekkel együtt, azért is kívánta mielőbb létesíteni, mert félt, hogy különben szabadabb tér nyílik a keleti népek konföderációjára s oly mozgalmakra, melyek az osztrák monarchiát és a nyugati polgárosodást fenyegetnék.

Szavai nem találtak elég hitelre.

Az erdélyi ellenzék, szintűgy mint az erdélyi kormánypárt, többnyire rémlátásnak tartá Wesselényinek az oláhokra vonatkozó nézeteit.

A politika a rendes kerékvágásokban haladott tovább és tovább.

Volt szó az erdélyi országgyűléseken néha az unióról is, néha az úrbérről is; de kétségtelen, miként sem a kedélyek kiengesztelésére, sem oly nagyobb szabályokra nézve, melyek villámhárítói lehetnek volna a vihar gyűlékony elemeinek, intézkedések nem tétettek. És előttem igen hihetőnek látszik, hogy ha Wesselényi minden országgyűlési tanácskozmányokban részt veendett volna, akkor sem nyertek volna a dolgok más alakulást, mert Erdélyben nem az egyének belátásában vagy akaratában volt hiba, hanem az intézmények tették a közszellemet törpévé, az egyének belátását majdnem feleslegessé, az egyének akaratját majdnem ájulttá.

Olvasóimnak szeme előtt áll Wesselényi *erdélyi* politikája.

Lássuk már: minő nézetei voltak a *magyar ügyek vezetése körül*?

Lássuk: minő arányban állottak eszméi korának eszméihez és törekvéseihez?

Lássuk Wesselényit pártjában és pártjától elhagyatva, együtt és izoláltan.

Még az 1823. év fájdalmainak, még az 1825-i szenvedélyes vitáknak, még a megkeserített nemzet és fölingerült ellenzék panaszos előterjesztésének első benyomásai a kedélyekből egészen ki sem töröltettek; még a sérelmi politika csak zsenge diadalait ünneplé, és bátor, de szerény követeléseivel az állam legmagasabb köreiben kevés tanítványokat számlált; még minden alakulóban volt és változhaték, midőn Wesselényi Miklós a pozsonyi országgyűlésen föllépett, s a párt vezérletét rövid idő alatt kezére kerítette, és bár nem hosszason, magánál tartá.

Ő ezalatt oly sokat tett a párt kiképzése s megszilárdítása körül, hogy miután Erdélybe távozék, még több éven át az ellenzék emblémája a Wesselényi név volt.

Wesselényi durva s bizonyos pontokig kihívó egyéniség lévén, az ő szellemi befolyása közt a sérelmi párt modora nyersebb, politikája kihívóbb, sőt néha kockáztató kezdett lenni.

Wesselényi mint kombináló elme, csakhamar rendszerezte a taktikát, mely által örökös gerillaharc folytathatik a kancellárok ellen, s mely által jót-rosszat téve, pihenni lehetetlen volt annak, kit balsorsa személynökké tett.

Egy párt, mely kormányra jutni nem remél, szemben oly párttal, mely mindig a kormányon ül, okvetlenül népszerűvé válik. Mert a kormányzás már magában sem népszerű tény; mert továbbá a ragyogó eszmék, a kedves lehetetlenségek és a hízogó kegyvadászat egész összege fölött rendelkezik az, ki nem fél, hogy valaha szaván fogják, s felszólítják elméleteinek életbeléptetésére.

Ily viszonyban állott az ellenzék a konzervatív párthoz.

S Wesselényi nem álmodta, hogy hamar következnek oly idők, midőn saját pártjának még más feladata is lehet, mint gátolni a Lajtán túlról benyomuló abszolutisztikus irányokat azáltal, hol minden gyanú alá hozatik, ki a kormányrúdhhoz közel áll, s az emberekkel együtt az igazgatás eszméje népszerűtlenné tétetik.

Ő tehát majdnem ugyanazon szigorral ostromlá Magyarországon a kormányt, mint Erdélyben, de nem ugyanazon indokokból.

Mert azt mégsem hitte, hogy Magyarhonban annyira lehetetlen új törvényeket hozni, mint Erdélyben; azt mégsem képzelte, miként a közigazgatás úgy nem fejthet ki erélyt és önállóságot, mint a Királyhágón túl; azt nem állította soha, hogy Magyarhonban sem kell a nagyobb átmérőjű reformok kezdeményezéséhez nyúlni. De az engedékenységre rávenni azért nem lehetett, mert a magyar kormánypártban örökké csak az osztrák politikát vélte képviseltetve, s mert hitte, hogy a magyarnak mindaddig harcban kell állani saját kormányával, míg az örökös tartományokban is meg nem szűnik az abszolutizmus.

Wesselényi az izgatás erélyének és befolyásának gyöngítésére *elvből* törekedvén, a megyei rendszert mentől nagyobb rugalmassággal s mentől határozatlanabb cselekvényi körrel kívánta fölruházni. Rendre egész tan készült a megyéken nyugvó teljesítő hatalom és a megyék által gyakorolt *vis inertiae* természetéről. A pártvezér nyomát követve, az ellenzék megannyi védvárakat, megannyi cserkesztanyát akart a megyerendszerből építeni, honnan a Samilbejek sikeres lerohanásokat tehessenek, és az abszolutizmust minden hadi állásából rendre kiszoríthassák. Kétségtelen, hogy ha Wesselényi elméletei az életbe teljesen átmennek, a municipál rendszer majdnem svájci kantonok tulajdonaival bírt volna. De kik vele közelebbi viszonyban voltak, tudják, hogy mint a magyar alkotmány sajátságát és mint a szabadság erős garanciáját örökké fönntartani kívánta ugyan a megyerendszert, azonban hatáskörének végleteit kész volt körülnyírni, és kész volt belőle a féketlenebb erőket feláldozni, mihelyt oly idők fogtak volna előkerülni, melyekben a korlátlanyságot lehet fékezni anélkül, hogy a szabadság vele együtt elnyomassák. Azonban míg a birodalmi igazgatás szelleme a *régi marad*, kívánta Magyarországon is a *régi amabilis confusiót* megtartani, és addig a megyei autonómiának nem csökkentésére, de egyenesen tágítására munkálkodott.

Általában Magyarország közjogában több oly pont volt, amelynek érintését az idők szerint helytelennek tartá. Így p. o. a felsőház rendezését, a képviselők táblájáról a megavult vagy csak figuráns elemek kivetését, a ház szabályainak írásba foglalását mind az éretlen és körülményeket nem ismerő újítási roham követeléseinek hitte; mert nem képzelt a létező akadályok miatt a fönnebbi kérdések körül oly változtatást, mely javítás lehessen.

A magánjogi reformok mezején Wesselényi eszméinek mérséklett demokratikus színeze volt. Nem látszott sem a politikai tanok, sem a nemzetiségi érdekek tekintetéből a fekvő birtok osztálya és elidegenítése körül oly korlátokat megengedni, melyek a hitbizományok vagy majorátusok szabályozása és megtartása felé vezethetnének; sőt nem is akarta képzelni, hogy a *fekvő birtok* más belső törvényeket követhet, s más különtézkedéseket igényelhet, mint az *ingó vagyon*. Az ily nézeteket reakcionáriusoknak tartá. Csak a *saját eszméinek szigorú és következetes kímélete*: ez volt jelszava. E ponton kívül kevésbé érdekeltetett a magánjog filozófiája iránt, s kevés fogalma volt a hatásról, melyet a magánjogi reformok az alkotmányos formák változtatására okvetlenül gyakorolni szoktak. Hasonló állásban volt a törvényeségi, a pörfolyam s különösen a büntetőjogi reformokkal is. Mint magyar jogtudós ismerte a jelen helyzetet, mint szabadelvű publicista tudta az újabb polgáriasodás követeléseit, mint ellenzéki pártvezér egyszerűsíteni és térszíníteni akart e mezőn. Kívánta az ügyek rövid ellátását, a bírói függetlenséget, s ahol az elmélet szerint lehetséges és hasznos volt, a nyilvánosságot, a szóbeli eljárást és az esküdtszéket. De e kérdések összekötését az állami intézményekkel, e kérdések hatását az állam újraalakítására és a magánbirtok fogékonyságára nézve,

úgyszintén e kérdések némelyikének a különböző ajkú népeiségek miatt fölmerülő nehézségeit, szóval a praktikabilitás szempontjait soha kellőleg nem mérlegelte. Arra türelme, tapasztalása vagy érzéke elég nem volt.

A fennebbieken kívül még a magyar nyelv és nemzetiség ügye volt doktrínájának kedvenc pontja. Legszébb beszédei e tárgyra vonatkoztak. De eljárása és eszmeköre itt az ellenzéki hagyományos kerékvágásban gördült tovább és tovább anélkül, hogy akár kiengesztelőbb, akár magához ragadóbb, akár az érdekekkel fölolvastóbb fogalmakkal gazdagította volna pártját és a hazát.

Wesselényinek mint státusférfiúnak az élet fölmerülő igényei és a napi politika körül ezen tengelyeken mozgott eljárása, mindaddig ti. míg az események vezénylete körül tevékeny és szakadatlan szerepe volt.

De bekövetkezének a kinteljes, a testi fájdalmakban és politikai szenvedésekben gazdag évek, midőn a csodálatosan erős organizmus szintoly óriási, szintoly makacs betegségek által ostromoztaték; midőn büszke szellemét prométheuszi bilincsek láncolták a tevéketlenség pusztasírjaihoz; midőn a kor, az ellene indított közkereset, a börtön, a gräfenbergi hosszasan távollét a nyilvános élet küzdterétől hosszasan ideig távol tarták őt; midőn a nép megszoká más szavakra hallgatni; midőn nevét, mint a holt Szolimán testét, a harcban csak azért hordoztaták szét a többi vezérek, hogy egy illúzió által lelkesítse a tömeget.

Helye mások által lön Magyarországon betöltve, kik még a gräfenbergi száműzött tanítványainak látszottak, a viszonyok igényei szerint adták a politikában az új lendületeket, s rendre az eszmék egészen különböző régióiba vezették a kérdéseket.

Míg a hon keblében naponként élénkebb és változatosabb színt öltöttek a dolgok, míg a reformok előtérre és a sérelmek hátra vonultak, míg Deák szolid és óvatos politikája egy zsumnaliszta szenvedélyes és ragyogó dialektikája által váltott föl, addig Wesselényi is legalább némileg felüdülni kezdett testi szenvedéseiből, és ismét áhítani kezdte a cselekvényességet, a hatás, az eszmék irányának kijelelésére munkálást. Mert aki egyszer a közélet cirkuszában veritékezett és vérzett, aki bámultaték, tett és elismerve lön, ritkán tudja magát állandó nyugalomra rábírn.

Saucius ejurat pugnam gladiator, et ipse
Immemor antiqui vulneris arma capit.

És én részemről csak szerencsétetni tudom Wesselényit elhatározásáért, mellyel ismét a politika pályaterére lépett.

S megvallom, nem Gräfenbergből küldött vezércikkei miatt örvendek, mert azokból egyes jó gondolatokon kívül csak azt tanultam, hogy a közvetlen napi kérdések fölött a távolból igen nehéz kielégítő bírálatot írni.

Mi különösen kedves előttem, az a közönség által soha eléggé nem méltányolt *Szózat*, mely mint irodalmi mű nem bír ugyan azon tulajdonnal, mint Jean Paul szerint a lángész terménye és az angol kert, hogy ti. minél régiebb, annál zöldebb: de kétségtelen hiányai mellett is tekintélyes helyet foglal irodalmunkban, és még azért is különösen érdekes, mert nélküle Wesselényi politikai képét összeállítani s nézeteiben a magasabb összhangzást, a következetesség szoros logikai láncolatát föllelni és visszaadni lehetetlen.

A gräfenbergi száműzött, vagy mint magát nevezni szerette, a „polgári halott”, ki „lelki s testi csapások által hatásköréből kivette, a cselekvéstől elzárva nincs többé mint élő tag nemzete családjában, és csak képe létezik már honfiai közt” aggódni kezd Nyugat-Európa jövődjén, aggódni a keleti ügyek bonyodalmain, fél az osztrák birodalom fölött összevonuló felhők miatt, és rettegve tekint Magyarországra, azon térre, hol képzelete szerint előbb-utóbb a civi-

záció sorsa fog nagy világcsaták és népmozgalmak közt eldöntetni. A szabadság és az imádott hon szeretete mindig sötétebb sejtelmekkel ostromolják, leveretve van annak kintelmes érzete miatt, hogy a közelgő veszély elhárítására mit sem tehet, s hogy ő már csak egy emlék, egy kép a múltból. De regék beszélnek, miszerint ősképek is megszólamlottak, midőn balsors fenyegette szeretett családjukat; bár az ily képnek nem lehet megszólamlása oly gyors, szava oly erős, mint az élőké, mert az életrőlküliség elleni kínos küzdés után vívja ki magának a szólhatást, azt, mi őt már többé nem illeti.

Wesselényi a brandenburgi fejérnőről szárnyaló népmondákból vett szép hasonlatosság után a sorstól hivatva érzi magát, hogy családját, a magyar nemzetet figyelmeztesse; „mert - jaj és fájdalom! - a fenyegető veszély már csaknem elkövetkezett és bajosan kikerülhető.”

Ekkor részletesen előadja a forradalmi szláv propaganda terveit és az orosz hatalom fenyegető növekedését.

Megmutatja az érintkezési pontokat, melyekben a petersburgi kabinet érdekeivel összetalálkoznak a déli szlávok és török birodalomban lakó grékó-szláv népfajok irányai, sőt általában a lengyel és cseh pánszlávisztikus törekvések is.

Kitünteti, hogy Ausztria sorsát a keleti ügyek megoldása dönti el, s hogy az orosz hatalommal összeütközés kikerülhetetlen, s ezen összeütközésben a bukás bizonyos, mihelyt az osztrák birodalom nem tud erősebb érdekeket teremteni a keblében lakó népiségek összetartására, mint amily erős érdekek vonják ezeket a birodalom határán túl fekvő testvéreikkel egyesülésre vagy az orosz hatalommal rokonszenvre.

Ezen nézpontra emelkedve szemlét tart a teendőknél, s végre a fő óvszert az alkotmányosságban találja, melynek zászlóját kell Ausztriának és mindazon státusoknak megragadni, melyeket az orosz túlnövő felelőség vagy a forradalmi szláv propaganda veszélye fenyeget.

Ausztria, így szól ő, nem tisztán korlátlan hatalom, s az nem is lehet. Mint magyar király korlátolt s csak mint olyan lehet magyar király. Ezen korlátoltsága és a többi országokbani korlátlan hatalma egymás ellen gúny s kölcsönös szállka egymás szemében. Egy helyt követnie kell oly elveket, melyeket másutt tagad és kerül. Ily kettős szerepben sokáig többé nem díszelgethet. De ha teljesen korlátlan hatalom volna is, mint ilyen nem gyakorolhatna nagy befolyást. A korlátlanságnak feje, vezére s képviselője az orosz hatalom. Minden más, ha az abszolutizmus zászlóját tűzte ki, okvetlenül annak vezérsége s felelőssége alatt áll. Ausztria is e téren csak alárendelt helyzetben lehet, mint szolgálja s utóbb zsákmánya a petersburgi autokráciának. Ellenben, ha alkotmányosságot tűz ki jelszól, oly elsőségre kap, hogy Németországon szava eldöntő leend, és egyszersmind keleten a civilizációnak követőjévé válhatik. S Ausztriának különösen vigyázni kell, nehogy Poroszország lépjen előbb a haladás élére, mert ha ez történnék, akkor Németországon a hegemoniát okvetlenül kezébe fogja ragadni, s ily természetelleni viszony Ausztriát vagy arra kényszerítené, hogy legnagyobb ellenségének, az oroszoknak vesse magát karjai közé, vagy pedig, ha másodrendű, sem egészen korlátlan, sem valóban alkotmányos, sem német, sem szláv, sem olasz, sem magyar, hanem mint mindezek közt ingadozó hatalom tengetné még darabig sínylődő létét.

Meg kell vallani, a monarchia helyzetét jól tudta Wesselényi konstatírozni.

A kérdés már csak az, hogy minő alkotmányosságot óhajtott Ausztriában?

A föderációt.

Az ő nézete szerint öt tagból állott volna a monarchia.

E tagok:

1. A német birtokok, ti. Ausztria, Stájerország, Tirol, a földészetiileg elszakított, de nagyobbára germán nyelvű Szilézia, Karintia és Karniolia. De a két utóbbi tartomány csak oly föltétel mellett, hogy a bennök létező és nem szétszórva lakó szláv nemzetiségek külön autonómiával bírjanak, mint Erdélyben a szászok.
2. Csehország és Morva, egészen szláv alapon.
3. Galícia mint tisztán lengyel állam.
4. A lombard-velencei királyság Isztriának olaszlakta részével.
5. A magyar korona birtokai. Azonban oly kikötéssel, hogy Horvát- és Tótországgal Dalmácia egyesítetvén, s ha a népiségek érdekéből szükséges, Isztriának szláv vidéki Dalmáciával összecsatoltatván, ezen tartományok a magyar korona alatt ugyan, de egészen különvált és szláv ajkú beligazgatással legyenek ellátva.

Az öt ország közt osztassanak aránylag el a státusadósságok, és határoztassanak meg azon kapcsolatok, melyek az egész monarchiát, mint egy nagy szövetségű államot, összetartják.

„Ha - így szól Wesselényi - Ausztria ezen saját nemzetiségeken alapult országokból álló s a rokon érdekek és közös trón iránti buzgóság által anyagilag és szellemileg összeforrott alkotmányos hatalom lenne, azon keblében sok idegen elem, mely most egymással s vele ellenségesen áll szemben, s mely közt van, mi veszéllyel fenyegeti, biztos frigyessévé s ereje mindannyi tényezőjévé válnék. Az orosz befolyás a szláv népiségekre megszűnnék; mert attól nem volna többé mit remélniök, s alkotmányos állásukban oly előnyt bírnának, mit azon korlátlan hatalomtól nem várhatnak. A forradalmi törekvések mérge sem működhetnék, mert bírnák a nemzetek azt, s bírnák békés úton, és jó fejedelmök nevét áldnák érte, miért forradalmi vészterhes merénnyre lettek volna képesek vetemedni: ti. a nemzetiségekön alapult alkotmányos létet.”

Ez volt ezelőtt majdnem nyolc évvel Wesselényi véleménye közjogi átalakulásunk felől.

Mindent kitelhetőleg ellenzeni, míg a birodalmi kormány abszolutisztikus iránya az alkotmányos Magyarország ügyeire, bár magyar orgánusok által, saját szelleme szerint befoly; s hogy az ellenzés sikeres lehessen, csekély előnyökért nem hagyni föl a történelmi közjogot és nem dobni el azon intézményeket, melyek ámbár a haladásnak nem célszerű eszközei, de az ellenzés mezején, rugalmas és visszapattantó természetöknél fogva, nagy szolgálatot tehetnek: *ez volt Wesselényi politikai doktrínájának első része.*

Teljes erővel odamunkálni, hogy az egész monarchia alkotmányos formákat öltöfön fel, de nem egy általános, nem a történelmi alapokat és a nemzetiségi nagyobb igényeket mellőző centralizáció árán, hanem a föderalizmus oly kellékei szerint, melyek a szükséges birodalmi egységet nem teszik lehetlenné; továbbá ezen magas célért nem lenni fukárnak sem a vagyoni, sem a történelmi jogok körüli eszélyes áldozatokban: *ebből állott Wesselényi politikai doktrínájának második része.*

A jövőre ítélni fog, hogy olykori gaszkonádai, apró hiúságai, gögje, nagy szavai és makacssága mellett is: valódi státusférfiú volt-e ő, vagy ábrándok barátja s az idő jeleinek félreismerője? *Opiniones commenta delect dies, justitiae argumenta confirmat:* e remény szokott vigasztalása lenni azoknak, kik félreértetnek, vagy meggyőződéseik teljes erélyével sem eszközölhetnek a közfigyelem szentélyébe bejáratot oly eszmék részére, melyeket szívök és eszköz minden kincseivel - mint nevök örökösait és fönttartóit - kívántak volna gazdagítani.

Wesselényit bámulta a magyar világ, midőn Reviczky, Pálfi és Majláth ellen mennydörgött; de részvétre alig méltatta, midőn a tagadás teréről az alkotásira tért át. Pedig nálánál aligha volt az ellenzéknek következetesebb férfja.

Szózat-ából nyolcszáz példány sem költ el.

A „polgári halottal”, kinek, mint bevallá, nem lehet „megszólalása oly gyors, szava oly erős, mint az élőnek,” keveset gondoltak azok, kik éltek és erős tüdővel bírtak.

A szláv forradalmi propaganda agyrémnek tartaték.

Custine munkája kellemes olvasmány lévén, mindent meggyőzött arról, hogy az orosz birodalom egy nagy kolosszus, mely agyaglábbon nyugszik, s annál fogva oly könnyen feldönthető, oly szerencsétlen óriás, miszerint csak a blazírozottak, kik a mesterkélt emóciókat szeretik, és a tudatlanok, kik külszín által akarják magokat elvakíttatni, lehetnek miatta félelemben.

Hogy az osztrák örökös tartományok alkotmányossá váljanak-e vagy ne, ez nem tekintetett azon kérdések közé iktathatónak, melyet a magyar, kinek országa „regnum unum et independens”, világpolgári és szabadságbaráti érdekeken kívül más szempontból foglalkozzék. Különben is annyi a teendő, hogy két kézzel kell saját ügyeink intézéséhez fogni, s mégsem győzzük a napi-rendre tűzöttet lejártni, Kossuth maga oly sok életkérdéseket, melyek nélkül a magyarnak okvetlenül vége van, jelölt ki, hogy lehetetlen az örökös tartományok sorsát is nyakunkra venni. Ily nézetek - bár nem ezen szavakkal - valának uralkodók. És kétségtelen, miként Széchenyi sokat írt „az Ausztriávali vegyes házasságról”, melynek tekintetbe vételével kell a magyar viszonyokat a napi teendők sorozatára és modorára nézve fölfogni; de azonkívül, hogy e javaslat sem aratott rokonszenvet, az még sokkal fölülőbb volt, hogy Wesselényi munkájának megjelenése után is, az alkotmányos reformok szóvivői közül senki sem találkozék, ki terveibe, bár mint utógondolatot, beszötte volna ama fontos kérdést: vajon a magyar állam, mint a monarchia része minő helyzetet foglalhat célszerűleg el azon esetben, ha a többi tartományok is az események hatalma által a konstitucionalizmus útjára téríttetnek? S vajon nem lehet-e ily fejleményre előkészülni és hatni? Pedig belátható volt, hogy ezen kérdés körüli tisztába jövetel nélkül a közjogi reformtervek egy része valóban inkább hasonlított, mint az orosz hatalom, Custine ama kolosszusához, mely agyaglábbon áll.

Nincs miért több okot fölhoznom.

Wesselényi nézetei már régóta nem valának az ellenzék jelszavai.

A párt különvált tőle.

Neve tiszteltetett.

Tanácsai időnkivüliek valának.

Mindenki látta a változást. Csak ő, a „gräfenbergi száműzött” hitte hazatérésekor, hogy az ellenzék *vele összhangzik és vele kompakt*.

E hit első fele oly csalódás volt, mint a második.

A halandók sorsa: élünk, hogy felejtsünk és feledtessünk.

A becsszomjas sorsa még ezenkívül: sem a felejtést, sem a feledtetést nem venni a maga idejében észre.

És Wesselényi, mert talentuma nem csökkent, akarta, hogy az elismertetés ne változzék.

Hiú törekvés!

Apponyi gróf kormánya alatt a pártok kihívóbbak kezdtek lenni.

Különösen az ellenzék szenvedélyesebb modort vett fel, s az új kancellárnak megbuktatása tüzetett ki jelszól, oly határozottan, mint eddig még soha nem történt.

A makacs tusa a dolgok természetéből folyt.

Mert Apponyi gróf, midőn Majláthot megbuktatta, fiatal ember volt, s fölemelkedése első példa vala, hogy a parlamenti befolyás már elég a kormány átvételére.

A pártoknak éles instinktuszok van egy megkezdett változás kizsákmányolására.

Ha Apponyi a hivatal ranglépcsőzetén és bürokráciái érdekért lép a hatalom polcára, ha nem az országgyűlési szónoklat és pártvezénylés viszi őt, ha nem tolatnak hátra a régi tekintélyek egy fiatal konzervatív iskola számára, mely haladni akart, és a reformerek jelszavait többnyire sajátjává tette; ha ily hódolás a parlamenti szellemnek nem költ reményt még nagyobb vállalkozásokra, akkor Apponyi gróf, ugyanazon politikáért, melyet követett, sokkal kevesebb ostrommal állott volna ki.

Így e leghevesebb megtámadásokra számolhatott. Annyival is inkább, mert párthívei a harc-kesztyűt az ifjú kor negédjével és önbizakodásával fogadták el. Alig kétkedtek többé győzelmők felől, s hogy könnyen célt érjenek, a klubokba vitték át politikájukat, mintha a klubok nem lettek volna mindenütt a szélső véleményeknek inkább kedvezők, mint a visszatartóztatásnak. Programot írtak, mintha az ígéretekben nem lehetne mindig gazdagabb az, ki nem kormányoz, s mintha ragyogóbb ecsettel lehetne lefesteni a konzervációt, mint az újraalkotást, a létezőt, mint a lehető.

A szenvedélyek tehát a két nagy párt által egyformán igénybe vették, és a véleménytoborzás erőiesen üzeték.

Előbb szabályok szerint rendezte magát a konzervatív párt a fővárosban és vidékeken; néhány nappal utóbb ugyanezt tette az ellenzék is.

Központi bizottmányok vették át a pártmozgalmak elintézését.

Míg ily fejlemények történtek, Wesselényi már elvesztvén szeme világát, a zsibói kastélyba vonult, mint mondá, változatlanul családkörének élni; de nyugtalan vérmérséke naponként megghiúsítja a szándékot.

Titoknoka örökös foglalkozásban volt.

Reggeltől estig baráti levelek, fölszólítások, hírlapi cikkek, magánkézre szánt értekezések és pártmemorandumok készültek.

Ő folytonosan diktált.

De minthogy nézetei a régiek maradtak, az ellenzék pedig új fegyverekkel és új célokért harcolt, természetes volt a csekély hatás, mellyel figyelmeztetései fogadtatának.

Wesselényi azonban a világos mellőztetések dacára is legbuzgóbb tagja volt az ellenzéknek.

Valamint követelő és majdnem zsarnok volt, míg a párt élén állott; valamint akkor semmi herézist nem tűrt, s a különvéleményűeket inkább üldözte, mint az ellenpárt embereit, szint-úgy most, miután vaksága nem engedett számára fő szerepet, szigorú fegyelemmel viseltetett, s bármennyire különbözék nézete a Batthyányétól, örökké hajlandóbb volt saját meggyőződését eltagadni, mint az ellenzék eljárásában legkisebb hibát észrevenni.

Az igaz, hogy bizonyos mértékig változatlanul csalálmokban ringattaték.

Mert a levelezések és cikkek miatt - melyek tőle, a világtalantól rendkívül sok időt vettek el - nem maradt elég nyugalma apróra megismerkedni a fönnforgó kérdésekkel. S miután indulatosságra kész jellege miatt őszinte szót ritkán hallhatott, Széchenyi gyűlölete, Kossuth magasztalása valának azon sarkok, melyek körül forgott Zsibón majdnem minden okoskodás.

De a gondviselés könyvében megíraték, hogy valamint csalálmai nagyok voltak, úgy *kiábrándulása* is óriási legyen.

Azonban ennek csak későn lehetne történnie, ti. a forradalom előnapjaiban, midőn már a Kossuth-tali tisztába jövetel és a csalatkozás fájdalma inkább volt egyénileg érdekes, mint a hazára nézve hasznos.

Wesselényi kedélyhangulata a legkomolyabb krízisen ment át, midőn hallá, hogy Széchenyi, ki az Apponyi-kormány alatt átvette a közlekedési munkálatok vezényletét, a Tisza-szabályozás megkezdéseért körutat vállalt, és a nép által nagy lelkesedéssel fogadtatik, még oly vidékeken is, hol a Kossuth-párt kezében van a hatalom.

Wesselényi, ki a pártot tartotta legfőbb szempontnak, érteni sem tudta, miként lehessen innepelt oly ember neve, ki legtöbbet tett ugyan a hazáért, de Kossuthot forradalmi hajlamúnak mondá még a *Kelet népe*-ben, s azóta szüntelenül állította, hogy ezen ember Magyarországot okvetlenül végveszélybe fogja sodrani.

Éppen akkor érkeztem Zsibóra, midőn Széchenyi a Tisza-szabályozás ügyét megpendítette, és kivált az anyagi érdekek pártolói által e vállalatért az egekig volt emelve.

Zsibón nagy ingerültség volt.

A ház ura több vendégek előtt bontatá a pesti leveleket föl, s Kossuthnak egy deklamátori hangon írt tudósítását olvastatta, melyben a védegyleti mozgalmakon kívül sok vád foglaltatik Széchenyi ellen.

A többek közt előfordult, hogy a gróf Metternich hercegnél valamikor a magyar ügyek felől beszélgetvén, a mindenható miniszter kikelt Kossuth agitációi miatt, és az ellenzéket nyugtalan szellemmel vádolta. Ekkor - ti. a pesti tudósítás szerint - Széchenyi elismerve a herceg megjegyzéseinek igazságát, tanácsolá, hogy Kossuth irányában szükséges volna más politikát követni. Metternich kérdé: minő politikát? Utilizálni kell őt - mondá a gróf. S ha nem lehet? - tudakolta a herceg. Akkor fölakasztatni - válaszolta Széchenyi hidegen és vállat vonítva.

Nem tudom, mennyiben igaz e dialóg, de az bizonyos, hogy Wesselényi oly hosszas szónoklattal, melyet ő régen az országos termekben tartott, mutogatta meg Széchenyinek veszélyes törekvéseit, a legnagyobb hangsúlyt mindig ezen eszmére vetvén: ő, az éltes férfiú, ő, a gögös oligarcha, most Apponyinak akar kedvében járni, *azon úrficskának, ki csak a minap akkora vala, mint a kesztyűm.*

Wesselényit a többek közt még az a gondolat is, hogy egy ifjú szónok kancellárrá lehetett, nagymértékben bosszantotta, s magasztalni kezdé gróf Vay Ábrahámot - kire különben mindig haragudott -, csak azért, mert ez érzi és ki meri mondani ama nagy megbántást, hogy oly fiatal egyén, mint Apponyi, annyi tisztos és élemedett urak mellözésével biggyesztetik a kormány élére.

És Wesselényi a legkövetkezetesebb fők egyike, ily Scipio Nasica modorában tett nyilatkozatok mellett, hű közkatonája vala Kossuthnak, ki mindig arról beszélt, hogy a „tekintélyek kora lejárt.”

És mihelyt Wesselényivel külön lehettem, baráti viszonyomnál fogva, mellőzhetlennek hittem tudtul adni neki, hogy Széchenyi által szövetségre és egy hírlap kiadására szólíttatám föl, melynek célja volna közvetíteni az eszméket s egy oly whig-párt alakulását előmozdítani,

mely a Kossuth radikalizmusa és a jobboldal közt állván, lehetségessé tegye a reformokat nagy rázkódások nélkül.

Wesselényi alig tudott bámulatából magához térni.

- S te mit válaszoltál? - kérde.

- Debrecenben rendelt találkozást, és akkor fogom nézeteimet elmondani.

- És szándékozol-e ajánlatát elvállalni?

- Körülményeim miatt lehetetlen - mondtam.

- Miért akarsz tehát Debrecenbe menni?

- Mert örömmel tartom Széchenyivel, kit csak egyszer láttam, most közelről megismerkedni.

Beszélgetésünket Wesselényi félbeszakítja minden további tudakolás nélkül.

Másnap arra kért, hogy mulassak nála hosszabb ideig.

A Tisza-szabályozó társaságnak debreceni közgyűlése még csak néhány hét múlva tartatván, szívesen megígértem.

Wesselényi mindent elkövetett - mint addig is szokása volt -, hogy zsibói napjaimat kellemessé tehesse, azonban amikor csak üres időm vala, és magunkra voltunk, elővételé levelezési jegyzőkönyveit, és olvastatott a múlt időkre vonatkozó dolgok felől.

Hamar észrevettem, hogy Széchenyiért történik.

Az olvasást autobiográfiák váltották föl, s Wesselényi Széchenyivel megismerkedésétől fogva ezer apróságokat beszélt el a maga életéből, azért, hogy adatai egykori barátjának életére vessenek világot vagy homályt.

Mint látszott, a legkíméletesebb módon akart rávenni, hogy Debrecenbe ne menjek.

Széchenyit - bár egyenesen ritkán támadta meg - azon színben kívánta feltüntetni, mint ki az embereket csak eszközöknek tekinti, s valamint rája, úgy Kossuthra is csak azért haragszik leginkább, mert mindkettejük függetlenül követte saját keblének istenét.

Én érdekléssel hallgattam szavait, de amint a debreceni találkozás ideje következett, készültem Zsibóról el.

Wesselényi ismét elővette könyveit és magyarázatait, azonban a felvilágosítások után is, én másnap indulni akartam Kolozsvárra, hogy dolgaimat rendezvén, a kitűzött napra Debrecenben lehessenek.

Szótlán makacsságom folytonos izgalomban tartá.

Ő tőlem nagy vitatásokat várt.

Én keveset szoktam beszélni.

Midőn a dél közelített, több szekér érkezék a Magyarország megyéiből vendégekkel, kik részint őt, részint engemet látogatván meg, nagy örömmel kezdték Széchenyi tiszai útjáról beszélni, élénk ecsetekkel rajzolák fogadtatását a különböző vidékeken, és nagy kedvetlenséggel hallák, hogy körülményeim nem engedik a Széchenyi ajánlatainak igénybevételét.

Wesselényi hosszason hallgatá a beszélgetést, mely ebéd után megújult, és az alkony óráiba is messze befonta magát.

Mindig komorabb lőn.

Ő Kossuthnak pesti levelei után azt hitte, hogy minden magyarországi ember veszélyesnek tartja Széchenyit, s most tapasztalá, miként a szabadelvű tiszai megyék ellenzéki tekintélyei is nagy tisztelettel vannak a *Hitel* írójának múltja és nagy reménnyel jövője iránt.

Történetesen éppen azon idő tájt bukott meg - ha jól emlékszem - Csongrádban a Klauzál és Tolnában a Bezerédj befolyása.

Wesselényi forró képzelődése az ellenzék régi tekintélyeinek bukását összefűzte Széchenyi emelkedő népszerűségével.

Sűrűn kezdettek omlani világtalan szemeiből a könnyek, s elboríták arcát. „Minden utána fog ismét indulni - kiálta föl Széchenyire célozva -, ő megint a divat embere lesz! Sarkait fogja követni a tömeg. Szavaira, mint a mesterére, esküvendenek barátaink. Én egyedül nem fogom vonni az ő diadalszekerét. Hadd mondja el az utókor:

Cunctaque terrarum subacta, praeter atrocem animum Catonis!

Könnyei által Wesselényi csakhamar indulatba hozaték:

- Átkozva legyen a kéz - mennydörgé -, mely bármily körülmények közt csak egy sort is irand Széchenyi mellett.

Ezen érdekes jelenet után nemsokára Debrecenbe s később Pestre távoztam.

Wesselényi annyira sem vala fölvilágosítva a szőnyegen levő kérdések állásáról, hogy egyik meglepetésből a másikba esett. Midőn a parlamentáris kormány eszméje az ellenzék programjába iktattaték, sürgetőleg tudakolta tőlem: vajon Kossuth, kit ő orákulumnak tekintett, minő rejtélyes okokból pártolhat ily nézetet, mely az opposzício tanaival nyilvános ellentétben áll? Midőn a szabadelvű hírlapokban indítványok hozattak föl, melyek a megyei kihágásoknak organikus törvények által akarták elejét venni, mindig gyanakodék, hogy a közlött tervek egyenesen Kossuthnak mint a municipál rendszer védelmezőjének megbuktatására céloznak. Midőn az 1848-i országgyűlésen egy párttöredék a városi törvény szerkesztésében tisztább képviseleti formák után törekedett, Wesselényi csodálkozással vegyült aggodalommal monda, hogy ő már nem érti saját pártfeleit, kik a korlátlan izgatás kezébe a szabadság leple alatt fegyvereket csempésznek. Midőn a magyar független minisztérium eszméjét Kossuth a kerületi ülésben elfogadta, Wesselényi éppen akkor Zsibón a megyei követutasítások védelmére írt vezércikkeket. Midőn én a gyöngélkedő egészségem mellett arról is értesítém őt, bár röviden, hogy őfelsége Batthyányra bízta a kormány alakítását, Wesselényi belső megindulással tudakolt betegeskedésem felől, s csak későbbi leveléből és zsibói ismerőseim nyilatkozatából jöttem nyomára, miként engemet idegláztól féltvén, állhatatosan meg volt győződve, hogy a Batthyány-minisztériumot a paroxizmus alatt képzeltem alakulandónak.

De ily bámulatos csalódások dacára is Wesselényi elméje a magány és a vakság éveiben nem vesztett sem élességéből, sem mélységéből: ez kétségtelen.

Barátai nem világosították eléggé föl a helyzetekről.

Ő a kérdésekkel, ezer aprólékos dolgai miatt, folyamban nem volt.

Kossuthot utódjának hitte, ki nyomdokaiban akar járni.

Az ellenzéket a régi pártnak tekinté.

Makacs vérmérsékénél fogva képzelni sem akarta, hogy pártja a közjogban a védelmi pozíciókat fölhagyja mindaddig, míg az osztrák birodalom több részei is alkotmányossá válván, kezességet nem nyújtanak aziránt, hogy a korlátlan hatalom rohamai ellen nincs szükség akkora mértékű *vis inertiae*-t használni, mint amennyi egy határozatlan jogú és foglalkozáskörű megyerendszerben fekszik.

Mihelyt azonban a minisztérium megalakulása kétségtelen volt, mihamarabb a március 15-i pesti kravál híre Zsibóra érkezett: Wesselényi tüstént Pestre indult, hogy barátjainak - kik nézete szerint hibákat követtek el, de a békés reform ösvényein akarnak haladni - segédkezet nyújt-hasson a szenvedélyek csillapítására. Kevéssel utóbb jelenté a minisztériumnak, hogy ő akárminő helyzetben kész a legszigorúbb engedelmességgel teljesíteni a kormány parancsait, és személyét föltétlenül az igazgatásba lépett elvbarátainak rendelkezése alá vetette.

Az ő tanácsuk szerint jelent meg az erdélyi diétára, később a magyarországi felsőházba és a parlamentáris pályán szintúgy, mint megyéjében, melynek vezényletét elvállalta, szigorúan megtámadott minden forradalmi eszmét és ténnyt.

Emiatt népszerűségének maradványai rendre elmállottak.

Az ifjúság emelte Pozsonyban az 1830-i diétán félistenné, az ifjúság volt, ki az 1848-i pesti parlament gyűlései alatt rivalgá: *ferszítsd meg!*

Mekkora változás! Tizennyolc évvel előbb a haza nemtője; tizennyolc évvel utóbb a forradalmi csarnok legfiatalabb tagja nagyobb honfi, mint ő, az ősz bajnok, ki rég a legfényesebb eszméért, a szólás- és írásszabadságért szenvedett, most a szabad szó és a szabad sajtó újoncai által kétség alá vonatik, s nem eszméiért, melyek rosszak vagy divaton kívüliek lehettek, de hazafiságáért, mely a dicsőség napsugára, a nyugalom szélcsendje és a félreismertetés ferge-tege közt egyaránt tiszta és olthatatlan lánggal égett.

Még hátra volt számára az utolsó kiábrándulás.

Mihelyt Pestre jött, éles elméje, imádott barátjának, Kossuthnak kezdett szándékai fölött aggódni.

Most először sejdíté a mély meghasonlást a miniszterelnök és pénzügy-kezelője közt.

Az egyik a létezőt akarta kitisztítani és konszolidálni; a másik képzelődése már az ismeretlen törekvések kellő láthatárán csapongott.

Az egyik az állam hajójának horgonya akart lenni; a másik a vitorlája volt.

És a szél erős vala, a tengerpart, a vízmeder porhatag.

A kifejlés percei közelítettek.

Wesselényi találkozék Széchenyivel, a régi és félreismert baráttal. Föl akarta őt szólítani, hogy többekkel egyesülten hassanak Kossuth irányainak mérséklésére. De Széchenyi szíve már a honfájdalomban meg volt törve. Nehány nappal utóbb a legmesszelátóbb elme, a jövővendő komoly és kísérteti arcára tekintvén, megtévelyodott, s a Wesselényi keze volt az, mely a Zsibón kimondott átok dacára Széchenyi mellett a *Pesti Hírlap*-ban védő szavakat írt le, a legmélyebb bosszankodás erélyével, azon gyalázatos vád ellen, hogy Széchenyi a hazát akarja megtámadni, és tervének eltakarása végett magát örültnek tettet.

Nincs-e sok drámai jelenet forradalmunkban?

Ah, csakhogy a rendkívüli ne lenne többnyire oly keserű!

Midőn augusztus vége körül csodálatos hírek terjedtek a Kossuth házában tartott tanácskozmányokról, Wesselényi összeszedte lélekerejét s eltökélte, hogy Kossuthot, ki őt kerülni látszott, fölkeresse, és szakadatlan barátságuk emlékeért s a haza szent nevében kérjen, esdekeljen tőle kihallgatást. Remélte, miként ha együtt hosszasan beszélhetnek, sikerülend meggyőzni őt azon nézetek veszélyei felől, melyek a kockázatos lépésekben látták a jövőbiztosítékait; a rémuralkodás rendezésétől várták azon egyértelműséget, mely - hitők szerint - egyedül vezethet célra, és a könnyelműség rózsaszín szemüvegén tekintettek a forradalomra.

Wesselényi tudta, hogy Kossuth vérmérsékénél fogva nem lehet a terrorizmus barátja, s hivé, miként a budai vár elleni tervek sem bírnak komoly színnel. Bebocsáttatást kért tehát tőle. Az előszobában várt, vakon, elhagyottan, órákig. Többször visszautasított, mert a miniszternek dolga van. Látván, hogy fogadtatása mennyi nehézségekre talál, egy tekintélyes követet kért társul. Ennek fáradozása és egy régi ismerősének, ki Kossuthnál volt hivatalnok, szíves buzgósága kieszközölték a várt pillanatot. Kossuth minden számítás fölött fagyosan és visszaszítólólag bánt vele. Mondá, hogy a „Corpus jurisszal” már többé meg nem mentjük a hazát. Az óvilágnak vége. Más emberekre, más eszmékre van szükség.

Wesselényi görcsösen szorította a követ kezét, míg megvetéssel szólt hozzá, a régibb kor vezéréhez, az újabb kor vezére; de sikerült keblébe fojtani óriás szenvedélyeit.

Hidegen búcsúztak el egymástól, hogy soha többé ne találkozzanak. A követ némán vezette ki a távozt.

- Egy Wesselényivel beszélt így ő! Engemet akart megalázni, kit sérteni még senki nem mert!
- E szavakat ismételték a világtalan ajkai a lépcsőn, az utcán, leírhatatlan kifejezésével a fájdalomba vegyített dühnek.

Midőn hazaérkezett, arcán a vihar fellegei voltak.

Neje megdöbbenve tudakolta haragjának okát.

Elbeszélé mindig méltatlankodva, mindig bosszúsan.

- A háládatlan! Pedig mint szeretted, mint szeretted őt! - mondá neje. - Hányszor emlegetted, hányszor vágytál bár egyszer találkozni még vele. Mennyire örvendettünk, midőn Zsibóról elindulánk, hogy végtére láthatjuk Kossuthot, házunk legjobb barátját! És Zsibón mint ügyeltem minden bútorra, mily tisztán tartottam a szobákat, melyeket számára hagyunk üresen, hogyha majd belefáradva a sok munkába, magát kipihenni falura hozzánk jó, készen és rendszerezve találja szállását! Már ezentúl nem említjük többé az ő nevét. Nincs mit keressen nálunk.

- Nem, kedvesem - szóla Wesselényi, végigsimítva kezét neje arcán és oly szelíd kifejezéssel, mintha egy láthatlan kar rögtön levonta volna a harag lemezét arcáról, hogy a nemes kedély legszebb kinyomata föllepleztessék -, nem, kedvesem! A szobák ezentúl is a Kossuth szobái fognak lenni, s te oly gondosan ügyelsz rájuk, mint eddig. Hiszen ő most kilépett magából. A világ, a hízelgők, az események elszédítették. Most ki-ki töményez neki, nyakát ajánlja lába alá, hogy emelkedhessék. A megalázottakon épül hatalma. De majd változni fog a szerencse. Akkor a világtól elhagyatott megint vissza fogja nyerni magát. Ő megint a régi Kossuth lesz. S mi jól fog szívének esni, ha az üldözöktől, kik nyomát keresik, és a háládatlanoktól, kik menhelyét elárulják, visszavonulhat egy csendes magányba, hol minden úgy maradt, mint régen volt. Ugye, kedvesem, te ügyelni fogsz Kossuth szobáira.

Ezen kedélyes jelenetet, valamint a Kossuthnál történt sötétebb szcénát is azon képviselőtől hallottam, ki Wesselényi vezetője volt.

Sem a nemeslelkűség szerény diadala, sem a becsszomj merész győzedelme nem teljesült.

Wesselényi a megbocsáthatásban, Kossuth a reményekben csalódott.

Nincs miért említsem, hogy Wesselényi, midőn Lamberg meggyilkoltatásával a forradalom elkezdődött, száműzte magát a hazából, melyet ily időszak alatt szolgálni úgysem tudott; de elmondom, mit kevesen tudnak, azt ti. hogy Jellasics közelítésekor Kossuth is útlevelet kívánt magának kieszközölni egy megbízatással Franciaországba. A képviselő, ki ügyében eljárni igyekezett, a miniszterelnököt vendégei közül, kik még asztalnál ültek, félrehíván, megsúgá e

kívánságot. Batthyány haragosan kérde: talán azért küldjem el, hogy Franciaországban kompromittáljon?

Az útlevelel többé szó nem volt.

Kossuth, ki eleinte a nép hangulatától félt, elhatározá bennmaradni, és a nagy községek lelkesítéséhez kezdett.

Cromwell is - ha jól emlékszem - egyszer kért kivándorlási engedelmet, és nem nyert.

Mily hajszálon függenek a nagy események!

Wesselényi a forradalom ideje alatt Gräfenbergben lakott, s midőn hazájába visszatért, a gőzösen tüdőgyulladást kapván, 1850 tavaszán meghalt Pesten, hol egykor ezereket szabadított ki a halál karjaiból.

1851

SZÉCHENYI ISTVÁN

Egy híres művész föladata volt valamelyik római nagynak diadalmenetét a Capitoliumban lerajzolni. A vászon csakhamar halhatatlanná lön az ecset érintései által. A legelevenebb szín varázsa emelte ki az egyéneket és tömböket. Az arctól a ruharedőig minden tökéletesen sikerült. Főként pedig az érzések lélektani hatása a vonalokra s mozdulatokra csodálatos mélységgel vala felfogva. E tekintetben képzelni sem lehetett jellemzőbb művet. Csak így kellett - s másként nem - vonulni a diadalszekér után oly katonáknak, kik az ováció kéjmámora közt büszke öntudalmát árulják annak el, hogy vitézségüknek köszönheti az „örök város” az ötezer halottat, mely nélkül nem szabad győzelmi ünnepet élvezni. Csak így nézhetett ki, babérral a halántékain, gyeplővel kezében, fehér palásttal vállán és a hatalom óriási vágyaival szívében a diadalszekeret hajtó vezér, ki érzé, hogy az ő agyveleje és érc melle növelte a római birodalom terjét, mi a diadalmenet első kelléke volt. Csak így lépdelhettek a diadalszekér előtt a komoly szenátorok, kik tudták, hogy ők teremtették és tartják föl azon igazgatási rendszert, mely által Róma triumfál. És csak ily áhítatos önelégüléssel közelíthettek Jupiter temploma felé a főpap és a szent kíséret, mélyen meggyőződve, hogy Róma diadala, terjedése és bölcs kormányzata az égtől jön, melyhez ők a közbenjárók, s melynek akaratát és előjeleit ők magyarázzák.

Midőn a képiró ragyogó művét bevégezte, fölleplezé azt barátjának, egy nem lángeszű, de többféle ismeretekkel bíró festőnek. Ez összececapván kezét, fölkiált: ugyan mit cselekvél? Hol rajzodban a történeti hűség? Látom ugyan a diadalszekér mellett a megfizetett sklávot, kinek kötelessége volt a vezért gúnyolni, hogy szerencséje miatt el ne higgye magát; de te belőle udvari bohócot csináltál, csörgő sapkával és tarka öltözetrel. A diadalszekeret pedig fehér helyett pej lovak vonják, holott az tiltva volt. A katonák ruhája kivétel nélkül spanyol, és a szent istenért, a papok mind dominikánusok, ahelyett, hogy augurok és haruspexek lennének.

Hüm! - válaszolá a művész vállvonítva, ez nagy baj; de ítéld meg, érdekes-e a diadalszekér mellett a bohóc, annak, ami? Kétségkívül, mondá a bíráló. Hát a pej lovak szépek-e? Gyönyörű andalúziaiak, felelé az. És elég jellemzettek-e spanyoljaim és dominikánusaim? Fölségesek, válaszolá ismét ő. No, barátom, szöla ekkor a művész, ha alakjaim annak, aminek festve vannak, kitünőleg szépek, kell-e nekem ennél több?

Amivel a lángeszű festő magát védte, talán a kivitel nagy tökélye mellett megbocsátható a rajzoknál, és elnézeték Shakespeare-nél, ki a régi görög hősökkel ágyúztatott, s Csehország mellett tengerpartot láta; de mit mondjunk, midőn a történet mezején a történetírók által kedvenc elméleteik vagy a pártok kedvéért gyártatnak ily meghamisítások?

Nézzétek át a két nagy francia forradalomnak - mert a júliusi csak tengerszem ezen óceánokhoz képest -, nézzétek át 89-i és 48-i forradalmak legérdekesebb rajzait. Hasonlítsátok össze a fényes művek előadását egymással s a száraz, de cáfolhatlan tényekkel, és meg fogtok győződni, miként az események többnyire a pártérdekek jelmezébe - costume - öltöztetvék, szint-úgy mint a diadalmenetről festvényen a római katonák spanyol köntöst hordoztak, és egy Robespierre, egy Danton s a többi szereplők csak annyit hasonlítanak valóságos képeikhez, mint az augurok és haruspexek a dominikánusokhoz.

Ily modor, mely a kor színét az érdekek igényei szerint ecseteli, és levonja az élethűséget a jellemekről, mert azokat következetessékké és nagyokká akarja emelni, ily történetrajz és életírás a történetkomoly múzsáját egy csaplórosnővé teszi, ki az igazság templomából

azért hurcoltatik ki, hogy az utcacégek alatt minél olcsóbb áron mérjen részegítő italt az átmenőknek.

S mégis a mozgalmas idők annyi s majdnem ellenállhatlan tekinteteknél fogva csábítják a historiográfot félregényes és féligaz előadásra, miként oly forradalom, mely bevégzetlen maradt, kivált ha állami és társulati nagy problémákat hagyott oldatlanul a békekornak át, mindaddig ne számítson hű történeszetre, míg a modor, melynek pajzsa alatt, és a kérdések, melyekért küzdött, kitisztázva s elfogadva vagy határozottan visszautasítva nincsenek.

Mert ne higgyétek, hogy a státusférfiú, ki megholt vagy lelépett, igazságos bírakra találand, ha hatni megszűnvn, sem az irigységnek agyarkodásra, sem a személyes vonzalmaknak pajtáskodási demonstrációkra tettei által már anyagot nem szolgáltat.

Ne tévedjete az emberi természet iránt, mely még inkább ragaszkodik az eszmékhez, mint az egyénekhez, még inkább szereti vágyait, mint e vágyak karvezéreit, s csak akkor fog mértéket tartani a bálványozásban és gyűlöletben, csak akkor fogja szigorúan megítélni a közpályáról eltűnt tekintélyeket, midőn az ügy, melyért azok adóztak, pártjelvül, és az eszközök, melyek által hatottak, fegyverül többé nem használtatnak.

Ezen ideig - mely a tárgyak szerint majd egy hosszú század, majd egy pár rövid év - a részrehajlatlanság gyér kivételként tűnik föl, és fájdalom, általános szabály a ledorongolás vagy eszményítés, nem magáért a tenni már megszűnt férfiú emlékéért, de a tények befejezetlensége miatt.

Megvallom, e meggyőződés sokáig visszatartóztatott Széchenyiről mint státusférfiúról írni; mert - nincs miért palástoljuk - a lefolyt évtized alatt két egyéniség vala annyira ellenkező hatásban és irányban, hogy az egyik pályájának igazolása a másik kárhoztatását vonja okvetlenül maga után.

Széchenyit és Kossuthot értem.

A gondviselés előbb az elsőnek, utóbb a második kezébe tette le, megőrzés végett, e haza sorsát. El lön-e vesztegetve a szent hitbizomány, és hűtlenségből-e vagy könnyelműség miatt? - e kérdésnek kell kifejtetni - nyíltan vagy befátyolozva - akár Széchenyi, akár Kossuth eljárásának bírálata által.

S mikor lelkiismeretlenség a részrehajlás, ha nem ily körülmények közt?

„Numen adest!” kiáltom, mint Linné, vallásos döbbenéssel. Halhatatlan szemek néznek szívem redői közé és agyam idegszövedékeibe, s míg nem plántának, melyet a fűvész keze, midőn megvizsgált, széttépett, de egy országlárnak, kinek eszméi a boncolással elevenséget nyerhetnek, míg Széchenyinek taglalom életét: vajon eléggé ótalmazhatám-e magamat az előszeretet és ellenszenv befolyásaitól?... ez nyugtalanít és izgat.

Szándékom nem volt megmételyezni e közvéleményt áltanok és ámítások terjesztésével; igyekeztem tehát menekülni az önzéstől és részrehajlástól, sőt a kegyelektől is azon pontig, hol ítéletemnek még árthatnának. Csak ennyi az, mit erősíthetek.

Hol és mennyire sikerült célom? Később, midőn a szenvedélyek csillapulni fognak, fényre derülend.

De ha nem könnyű Széchenyi állását szigorúan kijelölni kortársai és a koreszmék irányában, ha nehéz Kossuthali viszonyait úgy érinteni, hogy az érintés által az igazság ne sértessék, s midőn nem sértetett, a közvélemény és a közérzület - Magyarországnak e két nagy betege - gyöngédtelenül ne ingereltessék; másfelől szintoly éles szemet, átható felfogást és ügyes tapintatot igényel Széchenyi kedély- és szellemvilágában a tájékozási pontokat elfoglalni.

Mert „a legnagyobb magyar” - s e nevet Kossuth oly méltán ruházta az 1840-i pesti gyűlésen Széchenyire - mint egyén, mint jellem örökké talány volt kortársai előtt, s közpályája végperceiben azon véleményt is, mely róla a többségnél megszilárdult, tragikai sorsa által felforgatá.

A döblingi szenvedő megcáfolni látszik, mit a világ az anyagi vállalatok és a politikai sakkjáték nagy mesteréről tartott, s a „szív martírja” a „hideg számítónak” ellenmond.

Midőn Széchenyi a hatás délpontján állott, és mély belátása s óriás cselekvényessége kiemelte az alélt nemzetet kórágéból, s az egészség forrásaihoz vezeté vissza, bámulta a magyar őt, de nem merte tartózkodás nélkül, egész önátengedéssel szeretni; mert úgy hitte, hogy mindent fonttal mér, a szellemi súlyakra keveset ad, a sikert, mint Vespasianus a pénzt, jó szagúnak tartja, akárhonnan vétetik ki, az embereket csak vak eszközöknek tekinti, az utilizáció hideg tanának apostola, a lelkesedés ostora, nagy önző, okos számító, jó hazafi, de meleg kedély nélkül és erényes, de szívtelen ember.

Később egy szélső töredék, mely - mint a münsteri rajongók, minden templomképet szétszakítottak - türelmetlen volt a régi tekintélyek iránt, hogy egyet gazdagíthasson a népkegy összegével; később a Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap* vak bámulói Széchenyi jellemképét új és sötét vonásokkal toldották meg.

Az „önző”, a „hidegen számító” és „szívtelen” címek mellé kiegészítésül ragasztattak „az irigy”, a „szenvedélyesen gyűlölő”, a „gyanúsító”, a „magát bálványozó” és a „hazafiságra kizárólag följogosítottak hívő” epithetonok.

Midőn végre a forradalom árja mindent elborítván mindent elsöpört, midőn a nemzeti nagyságról készült diadalívek ledőltek, midőn a kettős kereszt, a három hegy s négy folyam országa darabokra kezd szakadni, midőn Árpádtól Görgey Artúrig, az első magyar fővezértől az utolsóig, egy ezeréves korszak fejeztetett be, most a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerül a visszaemlékezés méla holdvilága, üt a rekollekció ünnepélyes órája, és mi kezdjük számlálni tévedéseinket és az áldozatokat.

Néz nyúgatra, borús szemmel néz vissza keletre
A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének;
A könyörű eget, a földet vizsgálja hiába:
Nem leli meg *nagyait*, nem téged, messzeható kéz...

Széchenyi, ki nyolc évvel előbb kiáltád: „zavarnak vezettetik a nemzet”, ki a közelgő szerencsétlenségeket hűbben rajzoltad le, mint egy státusférfi, oly hűn, mint a szentkönyv látnokai, s miután óriás erőddel sem tartóztathattad többé a nemzetet vissza, megőrültél a laokooni fájdalmak miatt, mint nyolc évvel előbb már jóslád, mert „így fölébredni és tüstént el nem vesztetni az eszmélet tehetségét, vajmi nagyobb kín, mint elevenen sírba szállani.”

S a magyar most a *Kelet népe* félreismert és vádakkal terhelt írójának prófétai lelke és szerencsétlensége által mélyen meg levén hatva, csodálkozik, hogy a szív, melyről mondták, hogy hideg, meg tudott repedni a honfájdalom miatt, s a számító ész, mely a politikai érzégsnek üldözője volt, magát tépte szét, midőn a dicső, a szent érdekeket, melyeket védett, megmenteni többé nem lehetett.

Széchenyi Görgen tébolydájában, míg az érzés elhíresztelt emberei törhetlen egészséggel olvassák a hírlapokat ügyeinkről, és készítik a memoárokat; Széchenyi a szünpercekben, midőn eszmélete az őrjöngés bilincsei közül kilebben, magát vádolva, mert nem mentette meg a hazát; míg azok, kik nevezetes tényezők voltak állapotaink előidézése körül, örökké másra tolvaa a hibákat - valóban, ez oly rendkívüli jelenet, hogy érthetővé teszi, ha találkoznak, kik az eddigi véleményt a *Kelet népe* írójáról egészen megfordítják, és nála a szív erős érzéseiben keresik a jellemnek fő és minden más tulajdonokat elborító elemét.

Aki pedig egyszer e gondolatra jött, ki „a legnagyobb magyar” tragikai sorsát veszi kiindulási pontul, és úgy halad visszafelé nyomdokról nyomdokra, tettről tetre, eszmékről eszmékre, Széchenyi utolsó szónoklatától kezdve a „Politikai programtöredékeken” át a *Kelet népé*-ig, s onnan a *Hitel*-ig - az ily vizsgáló annyi érzésmélységet, annyi kedélyt, annyi kétségbeejtő bánatot, annyi ábrándképeket és vallásos emelkedettséget fog Széchenyiben fölfedezni, míg más részről a magyar közélet tekintélyeinél annyi szűkeszűséget, annyi elfacsarást és igazságtalan szuppozíciókat lelend e nagy hazafi irányában, hogy végtére tanulmányai Széchenyiről csak Kisfaludy Sándor következő versének volnának refrénjei:

Magasb elmék, mélyebb szívek,
Jaj tinéktek e földön!
Az ily tökély, bár nagy érdem,
Boldog itt még ritkán lőn.

Csak a könnyű s középserű
Díszlik itt e nap alatt;
Szerencsétlen, aki annak
Keskeny körén túl haladt.

Midőn ilyent teremt az ég:
Eredj, mondja, légy dicsőség,
Légy címere nemednek
És ostora keblednek!

Íme, elérkeztünk oly pontra, hol ezer körülmény csábít Magyarország *leggondolkodóbb agy-velejét* alárendelni *egy nemes szívnek*, mely mindent összeszámítva inkább túrt, mint zsarnokoskodott.

Széchenyiből az életírónak, ha benyomások által hagyja tollát ragadtatni, éppen oly könnyen lehet egy szenvedélyes, szakadozott, túláradó, kicsordult szívű, magát epesztő, csalatkozó, de sokszor csalatkozott kedélyű, fájdalmai miatt fullánkos, izgékony idegei által szeszélyes férfiút gyártani, mint amily bölcsességgel mondaték hajdan róla, hogy mindent fonttal mér, a szellemi eredményeket fitymálja, a sikert, mint Vespasianus a pénzt, jószagúnak tartja, akár-honnan vétetik ki, csak az anyagi haladásnak barátja, az embereket vak eszközöknek tekinti, minden lelkesedés ostora, hideg és okos számító, kedély nélküli és szívtelen.

Ezért mondtam, hogy valamint Széchenyi némileg talány volt kortársai előtt, úgy jelleme az ivadékok számára a történezszt tapintó keze által is nem könnyen oldathatik meg; mert az ő kedély- és szellemvilágában a tájékozási pontokat, honnan az egész tér áttekinthető, meglegelni és elfoglalni, sokkal több lélekbúvárlatot s boncoló ész igényel, mint akármelyik más státus-férfiúknál.

Igazságot szolgáltatni Széchenyinek önbelsejében még talán nehezebb, mint az ellenzékkeli, mint a Kossuthi vitákban; hű képét adni az *ő énjének* szigorúbb feladat, mint hű képét adni az *ő politikai munkásságának*.

Nem léphetek tehát nagy ígéretekkel olvasóim elébe.

Valószínűleg többször fogok tévedni, bár szándékosan nem ferdítendek semmit el.

De föladatom sokkal általánosabb, hogysem ne kívánnám előre kitűzni határait, melyen túl-menni nincs célomban.

Én ez alkalommal Széchenyi grófról életírást készíteni nem akarok, mert munkánk tervének igényein kívül fekszik ily vállalat, és azon rövid térben, mely közt működhetem, célszerűleg alig megoldható.

Százszor szerencsés leendek, ha csak politikai arcképét, ha őt, csak mint szónokot és ország-lárt sikerülend ismerhetőleg lerajzolnom.

Azonban ehhez sem lehet alapos reményem, mihelyt az ő *énjében* az arányt és összhangzást s különösen az érzés viszonyát az elméhez rosszul fogtam fel. Mert Széchenyi közmunkásságának nagy része oly polémiai természetű volt, hogy majdnem mindig egyéneket szorított le a térről, melyen állottak, mielőtt eszméinek tért nyithatott; továbbá Kossuth elleni makacs harca oly fegyverrel küzdött, mely ha nem az éles és messzelátó elméé, akkor az éhes és martalékot leső szenvedélyé volt; végre pedig intései a közelgő veszély iránt, ujmutatásai az egyénre, ki által és az eljárásra, melyből támadand a zivatar, annyira igazoltattak az események bekövetkezésénél fogva, hogy Széchenyi jóslatait vagy felső sugallatnak, mély sejtelemnek és a fölízgatott idegrendszer clairvoyance-ának kell tulajdonítani - midőn aztán az egész kérdés az érzetek és a szív világába vitetik át -; vagy pedig, legalább nagy részben, egy uralkodó, kifejezett és szigorúan következetes ész analízisének, mely lélektani s politikai pontokon haladva mindig előbbre, a távoli eseményeket az alapokkal összekötni és a tévedések természetéből a Nemezis alakját megismerni inkább volt alkalmas, mint a többi kortársak ünnepezt bölcsesége.

S én, ki a legélénkebb képzelődés s a legáthatóbb érzések jeleire találtam Széchenyi magán-körében és nyílt pályáján egyaránt, mondjam-e veletek, kik benne egy hideg számítót akartatok látni, hogy szíve a legvastagabb izom volt s más semmi? Mondjam-e veletek, miként ezen inkább csak bonctanilag létező szív a kedély világából egyedül az irigység, a gyűlölet és a befolyás miatti ellenszenv gerjedelmei által mozgathatók a szokottnál gyorsabban? Vagy pedig tekintsek-e, mint már közöleték sokan, tekintsek-e publikánusi fájdalommal a földült ország, az összezilált állam romjairól Döblingre? S midőn andalgó lelkem elébe lép a szenvedő, ki egész életének törekvéseit s Hunnia arany reményeit felforgattatni látván, a gyöt-relem fullánkjai miatt eszméletét elveszte, mondjam-e az impressziók embereivel együtt, hogy Széchenyin az érzéseknek kellett uralkodni, *mert egy nagy érzés miatt megőrült*, s minthogy benne a heves érzések az idegrendszerre állandólag és eldöntőleg hatottak, ebből fejlődött ki látnoki tehetsége, s élete azon misztikus körbe megy át, hová a tudomány behatni még elég ügyességgel és elég eszközökkel nem bírt?

„O miseras hominum mentes, o pectora caeca!”

Mekkora tévedés mindezen szuppozitumokban, s mily sajnálatos, hogy Széchenyi pályáját látva, Széchenyi munkáit olvasva, Széchenyi társaságát élvezve, csak ily véleményt szerezhettetek felőle!

Ő nehezen fölfogható egyén volt, az kétségtelen.

Ezer apró ellenmondás szövődött nála, és olvadt föl egy magasabb következetességbe.

Jelleme hasonlított írmódorához, mely szétáradó, bonyolított, incisumokkal terhelt, egyenetlen és félrecsapongó volt, s melyben a logikai fonalat nem az találta meg, ki az egyes eszméken, hanem az, ki az eszmetömbeken tekintett végig.

Széchenyi jellemének e sajátsága, minden biográfiai adatok nélkül, már elméletileg is arra mutat, hogy benne valamint az értelem, úgy a képzelőerő és az érzés folytonos működésben és gyakori antagonizmusban volt; de e félrevonások és harcok közt sikerült a rendszerető tehetségeknek az anarchikus s féktelen elemek fölött uralkodni és legalább nagyban az összhangzást, a súlyegyent és következetességet helyreállítani.

Ily belharcoknak természetesen gyakran van az az eredménye, mi az állami forrongásoknak szokott lenni, ti. hogy az ingerültség szigorú szabályokra, a nyugtalankodó szellem despotizmusra vezet.

Széchenyinek, sok keserű tapasztalások és fanyar élmények után, tanulmányává s majdnem rögeszméjévé vált *esze által zsarnokoskodni szívén*. Ez, kivált férfi-éveiben *többszörre sikerült*, bár néha nagy reakciókat idézve elő. Sőt Széchenyi olykor igazságtalan is volt szíve iránt, s magát okoskodások által érzéketlenségekre kényszeríté. Ő gyakran játszotta a közönyöst, midőn nem vala az, s gyönyörködék, ha emiatt keble sajgott. Eszéből cilíciumot vont szíve körül, s vad kéjjel nézte rajta a vércseppeket. Máskor pedig úgy bánt kedélyével, mint Justinus szerint egy ázsiai császár bánt gyönyörű nejével, kit - hogy bebizonyíthassa, mennyire nem félti a kicsapásoktól - mez nélkül mutatott meg jó barátjának, miből aztán a nő kicsapongásának a lélektan törvényei szerint bekövetkezni kellett.

Ezen állításom Széchenyi *énjéről* megfoghatóvá teszi, miként reformatori pályájának első szaka alatt a tömeg őt kizárólag a hideg számítás emberének tartotta. S viszont megfejtethető, hogy a második epocha kezdetén, midőn ti. a *Kelet népe* megjelent, a mély érzékenységet, melyre „a nagy magyart” a hon jövője iránti aggodalom izgatta, a Kossuth-párt észrevevé ugyan, és a szív kitérőseinek tulajdonította, de mert mesterét a tapasztalatlanok entuziazmusával csallhatatlannak hitte, önteltségre és epésségre magyarázá.

S mi Széchenyi szerencsétlen betegségét illeti, még ez is ahelyett hogy gyöngítené, erősíti nézetemet, mint később a körülmények előadásából is ki fog világlni.

Általában az úgynevezett érzés-politika majdnem oly kevés halandót vezetett akár öngyilkosságra, akár örülségre, mint a Talleyrandok hideg belátása.

A februári napok óta e részben sok tapasztalást gyűjthetünk.

Vagy a véletlen vagy az újabb francia forradalom által fölmerült kérdések természete és a helyzetek kényszerűsége előbb a mozgalom, később a lángba borított állományok élére nagy számmal emelt oly férfiakat, kik kezökben lanttal vagy világszabadsági trombitával, szemökben könnyel, ajkaikon csodás búbájú szónoklattel és szívökben ömledezéssel vezették a népet az ígért földje felé, mindig lelkesülten s lelkesítve. Némelyiknek közölök a folytonos érzés-áradat miatt elmosott és zilált arca, gyöngye idegrendszere, megtört teste volt. Valami szelénikus, valami átszellemült és fölmagasztalt jellemvonás, valami kibeszélhetetlen varázsa a haza ügyéérti vértanúskodási hajlamnak, mely minden szavaikból és tetteikből kisugárzott, azt látszott jóslani, hogy e férfiak, ha nem diadalmaskodnak, eszméik romjai közé fogják temetni életüket vagy legalább eszméletüket.

De a sors, sőt szorosabban kijelölve az okot, az emberi lélek szerkezetének törvényei úgy akarák, miként eljövén a fordulatpont és felbillenvén az érzés-politikusok által kormányzott állami rend, ők magok a világ különböző vidékeire elvándoroltak, oly formán, mint a februári forradalom következtében tárcájokat vesztett hideg miniszterek és diplomaták, s most a külföldön éldegélik napjaikat, viszont majdnem akként, hogy létezők a régi maradt, ti. érzékeny és szívós, a perc benyomásaitól függő, de kitartó s aránylag egészséges.

S e jelenetnél nem az feltűnő, hogy az ömledező, a rendkívül érzékeny, a keblök istene után magokat és másokat ragadó politikusok nem vérzettek önként el, mint a sztoikus és jégszívű Cato, vagy nem estek kétségbe, midőn eljátszaték a véres színmű, s már csak a „plaudite!”, a „tapsoljatok!” volt hátra, melyet az ellenség szíves örömmel megtett; e jelenetnél, ismétlem, nem az meglepő, hogy ők, miután mindent elvesztettek, meg tudták őrizni lelkek tehetségeit egyenként és összesen, de azon lehet igazán csodálkozni, ha mi, kik világtapasztalással bírunk, előre be nem láttuk, miként ennek a szenvedélyekről bölcselet szerint így és csak így kellett történnie.

Avagy nem találkozunk-e száz meg százszor hasonló szcénákkal házunkban, ismerőseinknél, a nő-budoároknál és a köznapi életben? S nem fogjuk-e többször helyes szempontból fel a túlzágékony, az impresszionábilis lények kedélyállapotát?

Ha egy érzelgős és ábrándozó ifjút, ki az örök szerelemről sok szépet mond és gondol, ki szünetlenül neheztel a prózai valóra, mely eszményeit fenyegeti, ki minden kis csalódásért feljajdul, és minden apró szenvedések által sínylődésnek indul - ha ily ifjút látunk mátkájától elhagyatva, vagy a zsarnok apa miatt, a házból, hol boldogsága és üdve él, kimaradva: nem kérjük-e önkéntelenül magunktól - bármely magas véleménynel volnánk a szerencsétlen szerelem gyilkoló ereje felől -, vajon hol fog e kétségbeesett ifjú legközelebből megvigasztaltatni?

Midőn pedig egy gyöngé nő, kibén a kedély és az idegek finomsága bámultatik, görcsöt kap, ha az ajtót becsapják: nem sejtjük-e, hogy szintén csak görcsöt kapna, ha az udvaron egy tizenkét fontos ágyút sütnének el? S ha ájulásba esnék, mikor férje komor, gyermeke pajzán és a kémény kigyúlt: nem azt képzelnek-e, hogy az érzékenységnak viszont csupán ezen adóját fizetné le, mikor férje meghalna, gyermekének lába kitörné, és a ház hamuvá égne?

Szóval: az impresszionábilis természetűeknek az életben mindig elég biztosítékuk van, az *érzések gyakori kitörései által, egy nagy érzés széttörő súlya ellen.*

S miért követnének a szenvedélyek más törvényt csak azért, mert a politikai kérdések körül gyűlnek össze?

A lélek ugyanaz marad, ha egy lányt vagy egy hazát, egy nemzetet szeret. S ha az imádott ügyet semmivé tesz, akár a véletlen, akár az ármány, akár nehányak becsszomja, akár a nagy tömeg vak heve, akár egy hibás rendszernek szigorú következményei, ha rögtön összedől a szabadság és állam, ha a pharsaliai mező elhatározta a szembevetett nagy eszmék sorsát, bizony mondom, nincs miért féltene az érzés-politikusokat sem a szélhűdéstől, sem a megőrüléstől, sőt többnyire az utcai Cato végétől is.

Sokkal inkább tarthat egy iszonyú bel-krízistől, melynek legrémítőbb eredménye a megőrülés, azon egyén, ki erős esze által rendszerint uralkodni szokott mély érzéseiben, ki többnyire ítélő tehetségének fékén tartja képzelő tehetségét, s nem kevés abnegációval tanulta meg hidegnek lenni vagy látszani.

Ha az ily jellemű embernek, midőn az élet keresztutaihoz érkezett, a jó vagy rossz nemtő tanácsolni fogja: válassz magadnak egy nagy eszmét, egy nagy törekvést, sződd be azt napjaidnak minden gondolatai közé, és küzdj érte, mint egy hős, tűrj, mint a zarándok, ha ő eszével megbírálna, szíve által elfogadta e sugallatot és kimondá: nekem van egy mindent átölelő célom, egy mindent magába foglaló vágyam, akkor már kétségtelenné lőn, hogy szerencséje vagy bukása nem a közönséges halandók sorsmérlegére vettetett.

Mert nemünknek ezen fajából telnek ki leggyakrabban ama makacs lények, kik összeforrasztották személyöket a kérdéssel, melyet képviselnek; kik - mint a fa gyökereit a földben mélyen kiterjeszti, hogy virulhasson - érzelmeik és ambíciójuk számára nagy céljaikból szívznak minden táplálatot; kik láncra verik szenvedélyeiket, megalázzák gőgjüket, kérnek, sürgetnek, alkalmatlankodnak, de a világon csak egy tárgyért... nagy eszméjükért; kik, bár különben dacos és hő vérmérsékűek, Themistoclesszel kiáltják: üss, csak hallgass meg; kik a börtönből és a bilincsek közül szintúgy tiltakoznak, mint a rostrumról a sokadalom tévirányai ellen, s Galileivel, ha maga a szentkönyv hozatik is föl ellenek, ismétlik: „mindamellet mozog a föld”; kik, ha az ingerült közvélemény vagy a hatalom által leveretnek, s a fegyver mellőkre van szegezve, büszkén mondják: ti vagytok a győztesek, mi a becsületesek; s kiket az utolsó szabad római költő, ki ifjú életét a hóhérbárd alatt végezte, az istenekkel állított párhuzamba, midőn az utcai hősré alkalmazva mondá:

„Victrix causa diis piacuit; sed victa Catoni.”

Az ily makacs és a szenvedélyesség mellett is hidegnek látszó egyének, kik megtanultak érzéseiken zsarnokoskodni, de nem tudják érzéseiket legyilkolni, leginkább vannak egy erős kitörés által a megsemmisülésre kitéve, ha egész életükön át hön és önáldozással ápolt földadatuk a siker perceiben összeomlik.

S ha ti nem csodálkoztok, midőn egy lángeszű erőművész, gépének, melynek készítése közt lett ifjúból aggá, szétrombolhatása miatt, rögtön fásulttá és tompaagyúvá válik; ha természetesnek találjátok, hogy a tudós, midőn harminc évig készített munkáját a föllázadt matrózok tengerbe veték, ő maga is a habok közé temeté életét: ugyan mi meglepő van abban, hogy az érzés-politikusokat gyűlölő Széchenyi, hogy a szívömlengések által vezérelt státusférfiak legszigorúbb ellensége, egy nagy, egy többé fékezhetetlen fájdalom következtében eszméletét veszti, látván, miként nem egy egész életen át készített *könyv* vagy *gép*, de egy óriás *regenerációi politika*, mely már-már sikerült és az övé volt, döntetik kíméletlenül romba, és szétoszlik, mint a lázbeteg álma?

Tegyétek még e kép kiegészítéséhez, hogy ő bizonyosan tudta, hol gyűl a veszély, és mekkora hordereje leend. Hitte, miként mindenben segítve van még, ha kihallgattatik; de amely irányban lön nyílttá, abban vált népszerűtlenné.

Itt eszembe jut Krózusnak, a lídiai gazdag fejedelemnek néma gyermeke, ki, midőn apját meggyilkolni akarták, és a tör már villogott, először életében fölkiálta: *ne bántsátok őt!*

Mekkora érzés ostroma által kellett megnyílni a bezárt, az örök fogságban tartott hangnak!

És megfordított esetre mit mondanátok?

Ha a Krózus fia azon percben, mikor atyja élete ellen törtek, lett volna némává, és amint a veszély növekszik, küzd magával, hogy kiálthasson, mert midőn szavát érteni fogják, segély jő; de egy jel, egy sikoltás lehetetlen... hiszen őt elhagyta hangja! - ugyan, ily esetben mit mondanátok?

Azt, hogy neki meg kell örülni.

S nem egy-e a némasággal, ha hangunk megvan, de meg nem hallgattatunk?

Még mielőtt Széchenyi hatáskörének és státusférfiúi munkásságának taglalásához nyúlnék, kötelességemnek tartom olvasóim kezébe hűn átadni azon vezérfonalnak, mely engem e nevezetes férfiú életének és tetteinek tömkelegében tájékozott, minden fonalszárait.

Szólok tehát a harmadik nehézségről, mely Széchenyi életírói s politikai ítései elébe gördül, s mely szintén befolyt mindarra, hogy ő párt élén vagy párt-sorban nem állhatott; mind pedig arra, hogy kortársai előtt még a népszerűség délpontján is némileg talány volt, és soha oly szigorúan következetesnek, mint többi tekintélyeink, nem tartaték.

Alig volt a magyar közéletben 1830 óta 1848-ig véleményárnyalat és pártirány, mely valamikor ne lett volna Széchenyi által megtámadva; az igaz, hogy többnyire egyes tárgyakban, egyes eljárás körül.

A gróf polémiái fölemelkedtek a magas helyekre, s onnan a porba szállottak, hogy megtalálják emberöket. Ő most egy konzervatív vagy ellenzéki notabilitással, majd a színpadi karzattal és Thewrewkkel perelt.

Így vala magokkal a kérdésekkel is.

Széchenyi a legkitűnőbb dialektikával, a legépebb gunyorral ma azt mutogatta, mily káros minden politikai lépéseinknél Magyarországnak a monarchiávali viszonyát, e vegyes házasság igényeit ignorálni; holnap pedig azt: mily illetlen az utasoknak a gőzös fedezetére pökni, midőn szintoly könnyen lehetne a Dunába.

Aki tehát Széchenyinek életét és hatását az adatok mechanikus összeállítása által akarja fölvilágosítani, számot tarthat, hogy az olvasók a sok fa miatt az erdőt nem fogják látni.

Aki Széchenyi helyzetét a politikai viták irányában, úgy, amint azokat a napirend fölmerítette, taglalni kezdi, előre meggyőződhetik, miként a grófot majd a toryk, majd a whigek, majd a radikálok padjára, sőt többnyire két pad közé kell tennie.

Aki Széchenyi szellemét *par force* az egyes tények mezején akarja utolérni, úgy jár, mint Szicília némely kies völgyein a kopók, melyek a virágoknak illatja miatt a vad nyomát el szokták veszteni.

Miért van mindez így?

Mert azon rendkívüli lények, kik *egy nagy* eszmét, *egy nagy törekvést* tűztek magok elébe, s annak áldozzák föl munkásságuk egész összegét, *éppen ennél fogva* száz meg százszor fognak a külön kérdések irányában következteleneknek látszani, és politikai pályájok bonyodalmas, sőt talányszerű marad mindaddig, míg e férfiak jellemzésekor a kérdések külön és csak magok-magokban bíráltainak, ahelyett hogy előbb a *nagy eszmével*, a *nagy céllal*, mely minden törekvésnek központja volt, kapcsolatba hozatnának, hogy aztán megvizsgáltassanak.

S mi vala Széchenyinek *nagy és mindent alárendelő törekvése*?

Fajunk biztosítása s nemesb kifejtése.

Tulajdon szavait fogom idézni ezen eszme látterének kijelölésére nézve.

„A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni - Európában egyedüli heterogén sarjadék - ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé *sehol ki nem fejlett*, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsokfajnak, mely jöllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyóink legkiképzettebb részeit, s fel-felbőszülésiben mint isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja.”

„Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, *sajátságait mint ereklyét megőrizni* és szeplőtlen minőségben kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, *eddig nem ismert alakokban kiképezve* végcéljához, az emberiség földicsőítéséhez vezetni - ez a föladat.”

„Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg, mit azonban csak kitűzött terv szerint érhetnénk el.”

„S minden jelenetek jövőendő fényt mutatnak, minek megjósolására egyedül fontolgotás, más nemzetek kifejlődésének ismerete s nemzetünkkel egybehasonlítása és semmivel több prófétai tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a kisdéd makkból, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, *csak senki el ne gázolja*.”

Így nyilatkozik Széchenyi.

Ez volt politikájának alapeszméje s változatlan sarkpontja.

A magyar faj biztosítása és kifejtése feküdt szívéen, oly kétségkívül, mint Mózesnek az izrael fájé. Már magában egy keleti eszme, valamint mi kelet népe vagyunk.

Széchenyi e törekvést kiemelte és fölébe tette az államnak a többi szintén fontos problémáin, sőt bizonyos pontig felül az emberiség legnagyobb kincsein is.

Később meg fogom magyarázni ezen különösnek látszó állításomat; most csak merészül odavetett körvonalait említenem.

Széchenyi ti. e fogalmat: *fajszeretet*, ama tágabb fogalommal, a *honszeretettel* összeolvastatta ugyan, de viszont egész soraira nézve a teendőknek teljesen különválasztá, s ahol összeütközésben állott a két eszme, örökké az elsőnek adott előnyt a második felett.

Ő továbbá a *szabadságot* és *haladást* szerette általánosan mint ember, s a legnagyobb hévvel mozdította különösen elé mint honpolgár, annyival is inkább, mert hitte, hogy a magyar, nemzeti génuszánál fogva valódiilag csak az alkotmányos szabadság formái közt fejlődhetik, s mert meg vala győződve, miként anyagi és szellemi tekintetben gyors és gyökeres haladás nélkül rövid idő alatt koporsó s megsemmisülés leend sorsunk. De ámbár e nézete oly szilárd és változatlan volt, mint bárkié, mégis átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütköznek a magyar nemzet megóvandó érdekeivel. Ilyenkor mit tett ő? Feláldozta s pedig tétovázás nélkül a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek.

Természetes, miként Széchenyi remélt oly korszak földelülésében, midőn ezen antagonizmusok egy magasabb összhangzásban föl fognak olvadni. Különben soha nem mert volna nagy szerepéhez nyúlni, mert ő úgy regenerálni nem akart, hogy egyfelől álljon a spártai, másfelől a helóta, egyfelől a kedvelt, másfelől a kitaszított faj.

Ez a kulcs Széchenyi politikájára, mely nélkül talánynak fog maradni az ő közjelleme, mely nélkül gyakran mutatkozik következetlennek az egyes kérdések körüli felfogása és modora, mely nélkül alig érthető az, hogy többnyire párton kívül állott, sőt majd a jobb-, majd a baloldal főnökeivel ellenkezésben volt, s néha csekélynek látszó kérdések miatt nagy zajt ütött.

A berlini lapok a februári francia forradalom után az országlati s különösen a párterminológiát sok elnevezésekkel bővítették. Így p. o. egy vélemény-töredéket *specifice porosznak* mondanak. Nem ugyan oly értelemben, mint a Spree mellett és Charlottenburgban vétetik, de a szó valódi jelentése szerint állíthatom, hogy Széchenyi *specifice magyar* volt, s oly kiterjedésben és részletességig, mint senki írónk, szónokaink és státusférfaink közül.

Aki nem e gyűlpontba vonja össze az ő szétáradó s ezer alakú hatékonyságát, kivette a lelket az anyagból, s kaotikus elemeknél egyébre aligha fog találni.

Igaz, hogy „a legnagyobb magyar” szellemműveinek összege akármely oldalról és módszerrel vizsgáltság, nem fog egy XIV. Lajos korából francia kerthez hasonlítani, melyben a rendért és a szimmetriáért annyi tétetett, miként a természetnek és a tenyészésnek szabad szeszélye egészen ki van zárva, s az alkotó erő a bíráló olló és metsző kés miatt a hideg szabályosság formái közé úgy összeszorították, mint a spanyolcsizmába az inkvizíció alatt az eretnek lába.

A napfénynél világosabb, miként Széchenyit akár nagyító, akár kicsinyítő üvegen, akár madártávpontból, akár közlről nézzétek, nem fogjátok egyszerű alkotásának találni, mint a görög templomot.

Esze nem jár oly egyenlőn, mint kicsiny genovai zsebórátok.

Politikája nem oly tiszta és hibátlan, mint egy csinos madrigál.

Ezek tények. S ám dicsekedjék ellenkezőjével az apróságokban is következetes tanember, ki ha történetből Cervantest utánozva nadrágja egyik gombját használatlanul találta hagyni, csupa következetességéből azontúlra sem változtat toalettjén. - A lángeszű országglár tudja, hogy az idők és események igényei más-más s néha ellenkező nézeteket tesznek szükségessé. Szerencsés, ki e szabályát a gyakorlati bölcsességnek a haza legtöbb hasznára fogta mindig föl, és tudja gyümölcsöztetni. Ezerszer szerencsés, kinek kiszámított következetlensége mindig egy-egy nyert csatája a közügynek. Fájdalom, politikai egünkön ily nagyszerű jelenet maga Széchenyi sem volt. Gyarlóságai s erejének olykori pazérlása könnyen kimutathatók. Hasznosítatlan s talán csak szeszélyből támadt következetlenségei is vannak.

Azonban e megjegyzés dacára is óriás különbséget tesz: ha Széchenyi politikai jellemzője őt csak egyes munkáiban és a fölmerült egyes kérdések körüli nyilatkozataiban vizsgálja, vagy pedig minden tettet és nyilatkozatot, mely tőle eredt, ama nagy eszmével, mely az ő közéletének úgyszólván *commune sensoriuma* volt, kapcsolatba hoz.

Aki az első úton indul el, egy *rengetegbe* megyen, hol az erős fatörzsökök, a vad bércpatak, a vegetáció eleven zöldje, a madárfütty és ünnepélyes erdőcsend, melyet a szélsuhám félve szakít meg, már előre gyaníttatják, hogy a hely, hová érkezett, minden vonzereje mellett inkább fog tömkelegbe vezetni, mint azon kőpadokhoz és mohákkal bélelt ülhelyecskékhez, melyeken egy rövid séta után a tisztas városi polgár megpihen, hogy aztán mindent bejárván, félóra múlva megint műhelyénél és háznépe közt lehessen. - Ha a vándor ezt sejtve mégis tovább akar haladni a rengetegben, most tüskék és csalitok közé jut, hol mesgye nincs; majd egy mélység torka felett áll meg, hasztalanul keresve hidat vagy pallót, mely a túlvidékkel az összeköttetést föntartaná. Ekkor tán reménye nyílik megkerülni az akadályt egy hegyélen át, mely barátilag látszik karját a távolból feléje nyújtani, és magához csalogatja őt ködös homlokával, szeszélyes alakú szirteivel, a szélroham által ledöntött fenyveseivel, a viruló völgygel, mely keskeny kanyarulatokban lába elébe siet, a felhőkkel, melyek tarka vitorláikkal feléje úsznak, mintha legmagasabb élén kikötni akarnának, hogy a tündérek utazó népét kebleikből partra szállítsák. Ha a vándor enged a csábító hatásnak, lépéseit a ködös és regényes bérchez kezdi irányozni, de a keskeny völgy, melyen egyedül haladhat, mindig szűkebbre szorul, s végre egy zuhatag medrévé válik, egészen eltelve a havasi víz árjával. - Itt is tehát megszakadt az összeköttetés; de legalább az ellenkező oldalon szelíd emelkedésű dombok, gyér fasorok, verőfényes lankák nyíltak szemei előtt föl; ezzel vigasztalja a vándor magát. Majd arra térve, mi könnyű leendő tájékozási pontot találni, így szól hozzá a remény, midőn a kifáradás már mutatkozni kezd. Azonban e kísérlet is megghiúsul. Mert a szelíd dombok és verőfényes lankák egy sötét, komor, heves, változatlan és untató erdőnek úgyszólván csak előszobái voltak. És az erdőben mindenütt ösvény, mindenütt út, bonyodalmas, egymást keresztülvágó, távozó, visszatérő, ide-oda siető, föl hagyott és járt utak. S hová vezetnek? Egyik talán egy fűrészmalomhoz, másik egy csősz kunyhója felé; az tán egy elpusztult vadászlakba, ez a szénégetők hutáihoz; az egyik a ritkaságként őrzött lovagvár köréhez, a másik talán igénytelen falvakhoz, hol a juhászebek ugatásán kívül alig háborítja valami meg az idilli csendet. S melyiket válassza utasunk a talányos ösvények közül? Már az égről, a nap állásáról és a vidék körvonalaiából sem tudja magát többé tájékozhatni, s csak annyiról bizonyos, hogy akármi ösvényen fog haladni, sem oda vissza nem érkezhetik, honnan kiindult, sem azt előre nem gyanítja: hová érkezend meg? Akiknek pedig majd vándorlását elbeszéli, azok az egész *rengetegről* aligha fognak egyebet tudni, mint azt, hogy ő benne igen elfárasztotta magát.

Egészen más eredményre jut, ki Széchenyi alapeszméje és eljárása közt a vonatkozási pontokat, mind az eszmék, mind a tettek mezején állandólag szem előtt tartja, s az egyes jelenségeket aszerint bírálja meg.

Az ily vizsgáló előtt Széchenyi pályája nem *rengeteg* többé, hanem egy terjedt és kellemes angol *park*, hol a természet az aggodalmas kezek által nem korlátoztatott ugyan oly zsarnokilag, hogy lángeszű szeszélyeivel együtt minden kecsét és nagyszerűségét elveszítse, de másfelől mégsem hagyaték meg vadon, kifejthetlen és rendetlen eredetiségében.

Aki e parkba lép, szabályt nem mindig fog találni, de anarchiát sem. Szemei kéjjel pihennek meg a terebélyes agg fákon, melyeket senki sorba nem állított, senki meg nem nyírt, szintúgy nem, mint a rengetegéit, s amelyek midőn oly épek, mint erdei társaik, együtt kibeszélhetlen varázssal hatnak a kedélyre; mert a különböző tömbök a fa-színezet művészi törvényei szerint vannak elhelyezve, és a világostól a sötétig majdnem észrevétlenül egészítik ki egymást.

Aki e parkban tovább halad, látja a természetet most pongyolában, majd bágyadtan, most fősvénykedve kincseivel, majd elleplezve, mintha megbánta volna bő adományait. Itt a völgy egyhangú, ott a dombok kopárok, amott a közönséges terményekre szánt földdarabok hajánál fogva vonják az embert a prózai életbe vissza. S mégis az egész összeg kedvezőleg hat érzékeinkre, munkásságban tartja képzelődésünket, és kielégítne, ha nem volnának is a smaragd-színű völgyek, bennök az ezüst-tiszta tó hattyúházakkal s a széles, vastag, nedves, zöld levelű és égető kelyhű martvirágokkal; ha nem volnának is a romok, a szirt-utak és a magas hegyek, melyekről a kilátás tündéri és semmi által nem zavartatik.

Aki e parkban mindig mélyebbre halad, meg fog tévedni, s néha választani kell az ösvények közül. De azért még nem veszíti el bizodalmát, nem fél kibonthatatlan tömkelegektől, és nem esik kétségbe a tájékozás iránt; mert látja, hogy az ösvények több vagy kevesebb kanyarulattal bizonyos pontok felé sietnek, és minden főút híven vezet a nagy *családházhoz*, melynek kényelméért és fényéért készült az egész park.

Íme a nézetek, melyek szerint fogom Széchenyi grófnak mint státusférfiúnak életpályáját le-
rajzolni.

Közöltem az olvasókkal, hogy együtt bizton haladhassunk, kiindulási pontjaimat.

Ha

1) részrehajlatlan s mégis óvatos kézzel fogom vázolni Széchenyi állását Kossuth és az újabb eszmemozgalmak irányában; ha

2) Széchenyi kedély- és szellemvilágában a tájékozási pontokat helyesen tudtam elfoglalni; ha

3) Széchenyi politikájának egyetlen és nagy alapeszméjét igazán állítottam föl, s a töméntelen kérdéseket, melyekre ő hosszas és munkás pályája alatt hatott, oly kapcsolatban tartom fő eszméjéhez, mint aminőben azok valósággal léteztek:

ezen esetben munkám jó fog lenni, az ellenkező esetben pedig, remélem, annyit mégis fog használni, hogy a feladat érdekességét kitárva, mást szerencsésebb kísérletekre buzdítand.

Ismeretes előttünk és sokáig fog még a maradék emlékezetében élni az 1825-i országgyűlés története, azon küzdelmes és megnyugtató napoké, melyekben a törvényhozók erélye s a király őszinte nyilatkozata az alkotmányértő régibb politika ellen visszaadta a kedélyek csendjét, megmenté a közjogi formák lényegesebb részeit, és a parlamenti életben új korszakot nyitott.

Nem az akkor napirenden levő kérdések vizsgálata, de egy igen érdekes jelenet kedvéért, mely a haza figyelmét magára vonta, és hosszasan foglalatostkodtatá, vezetem olvasóimat a tanácskozásterembe, hol csak addig fogunk mulatni, míg két rövid beszédet meghallgatunk.

November 3. volt, midőn a kerületi ülésben a szónokok panaszkodtak, hogy noha a magyar nyelv a diplomatikai téren biztosítékokat nyert, mégis az életben majd semmi gyarapodásnak nem örvend. Mi lehet e szomorú tény oka, ily kérdésnek a tárgy természeténél fogva csakhamar elő kellett kerülni. Okoskodás okoskodásokra következett, s a tanácskozás fonalára még másnapra is átszötte magát, anélkül, hogy egyéb eredményre vezetne, mint óhajításokra egy tudóstársaság létesülése iránt, mely a magyar nyelv művelését tűzné ki fő feladatául. De hol van erre remény? Hogyan léphetne életbe a többször pengetett eszme? Ez vonatott elő a különféle szónoklatokban, s gördítették megoldatlanul kézről kézre. Az idő telt.

Végre *Nagy Pálra* kerülén a sor, némi előzmények után így sóhajtott föl ő: A rég szóban levő magyar akadémiát állítaná bár elő tehát az ország nagyjainak nemes áldozatja, mert ide is, mint az egyszeri hadvezér szerint a háborúhoz, három fő dolog kell: pénz, pénz és csak pénz!

Ekkor előlép gróf Széchenyi István, kapitány a Hessen-Homburg huszárezredében. „Nekem - mondá - itt szavam nincs. Az ország nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok, és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosainknak magyar növeltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom.”

A teremben a lelkesedés határt ismerni nem akart. A gróf jövedelme saját bevallása szerint 60 ezer pengő forint volt, s nemes példája többeket vonván követésre, egy óránegyed alatt az akadémia már meg lőn alapítva.

- De miként fog méltóságod egy évig elélni? - kérdezé valaki.

- Barátaim eltartanak - válaszolta Széchenyi.

Ennyiből áll az egész történet vázlata, mi miatt olvasóimat a tanácskozóterembe vezettem.

És most menjünk át a reflexiók terére.

Apró észrevételeket bocsátok előre, de amelyek - úgy hiszem - Széchenyi sajátságos egyéniségére némi világot vetnek.

A Hessen-Homburg huszárezred kapitánya megjegyezvén, hogy ő nem tartozik ugyan az ország nagyjai közé, de van *birtoka*, a magyar akadémia fölállítására nem *határozott összeget* ajánl, hanem *évi jövedelmét* áldozza fel, melyet később 60 ezer forintban állapít meg.

E modora a huszárkapitánynak a státusférfiú Széchenyit egy gyöngeségében már jellemzi; értem azon szerén túl vitt fontosságot, melyet a *nagybirtok* eszméjébe helyezett, s kivált pedig értem annak gyakori említését, hogy ő a *nagybirtokosok* osztályába tartozik. Igaz, hogy senki sem kamatoztatta jobban a hazára nézve ezen előnyt, mint Széchenyi; azonban a nagy birtokára és vagyoni viszonyaira vonatkozó célzatok által utat nyitott, hogy a tömeg őt oligarchának tartsa, mi nem vala, és a plutokrácia barátjának, mi e szó szigorú értelme szerint szintén nem vala.

Továbbá ő szűz-szónoklata után rögtön ama naiv kérdésre: De miként fog méltóságod egy évig elélni? - ezen szintén naivnak látszó választ adta: Barátaim eltartanak.

A közönség meg volt lepetve a fényes nyilatkozaton, és tapsokkal kíséré. Képzelem, valának a kerületi ülésben oly klasszikus műveltségű táblabíráink, kik otthon Plutarchust tüstént elővették és keresék, hogy Széchenyivel párhuzamba állíthassák a görög nagy férfiút, ki midőn gazdag örökségét az állam rendelkezése alá adta, lelkesülten fölkiáltott: már ezentúl a pryta-neumból fogok élni, s fekete levest eszem.

Én azonban oly férfiú szájában, ki mint munkái eléggé tanúsítják, sokat gondolkodott a hitel természetéről, s nem nézte a világot költői szemüveggel, az ily nyilatkozatot: *barátaim eltartanak*, szarkasztikus feleletnek tekintem a naiv kérdésre s egy kevés színpadi hatáskeresésnek.

Íme két oly sajátság, vagy ha akarjátok, hiba, mely a szűz-szónokból a megalapított híriú státusférfiúba is átment.

Széchenyi ti. sohasem állhatta meg, hogy egy naiv vagy ügyetlen ötletre ne szarkazmussal feleljen; s ha életében nagy momentumok fordultak elé, örökké vegyített a komoly perc benyomásai közé egy adag színpadi csattanósságot.

Mondják, hogy szintén köztiszteletben álló és ragyogó híriú atyjánál még talán inkább ki voltak fejlődve e sajátságok.

De ha Széchenyiben mint huszárkapitányban az első föllépés alatt már le valának leplezve a későbbi státusférfiú különösségei, még kétségtelenebb, hogy rögtön kitűnt politikai főiránya is, melyhez örökre hű maradott, és kitűnt - mint alább látni fogjuk - azon módszer, melyet céljainak terjesztésére leginkább szeretett használni.

Mert valamint a szirtrepedésből kiterjeszkedő klárizság gyakran vált az ülepedések által egy egész sziget alapjává, szintúgy megtörténik a mélyebb talentumú férfiaknál, hogy az első föllépésben az egész élet programja és eszközei vannak letéve.

Mielőtt Széchenyi Pozsonyba érkezett volt, már keringett, sőt szájról szájra járt a hír, hogy ő, ámbár a katonai pályáról le nem lépett, a felsőházban mágnási jogát igénybe veendi egyenesen azért, hogy a nemzetiség ügye körül szolgálatot tehessen.

Egy katonatiszt, ki egyenruháját megtartva akar a közdolgokba vegyülni; egy, a magyar nyelvet még hibásan beszélő férfiú, ki életének nevezetes részét külföldön tölté; egy gazdag és fényes család sarjadéka, ki a latinul szónokoló és németül társalgó főrendek tanácskozmányában az anyai nyelv édes hangjait szándékozik több barátaival egyesülten meghonosítani; Széchenyi Ferencnek, a hazáért annyit áldozó országnagynak európai magasabb körökben élő fia, ki különösen azért siet a honatyák közé, hogy a magyar palotákban alig ismert, hidegen fogadott vagy legfőljebb számalomból eltűrt nemzetiség bajnokává avassa magát fel - mindezen tekintetek bizonyos fénykörbe emelték Széchenyit, érdekességet ruháztak reá, mielőtt érdemei valának, a közfigyelmet személye iránt felköltötték, mielőtt szólott volna, és népszerűségére a kedvező légkört korán elkészíték.

S ő azon gyakorlott tapintattal, melyet csak a tapasztalás és az összpontosított törekvés által meghűtött vér nyújt, nem enged a köznapi hiúságok csalogatásainak; nem vegyül, mint a kezdő politikusok szoktak, minden kérdésbe, mely által olcsó tapsra lehet szert tenni; nem sokat törődik az akkor divatos s a megelőzött körülmények miatt igenis szükségessé vált sérelmi táborozásokkal; de ahelyett az ország szemét éppen oly tárgyban igyekszik egészen magára vonni, mely mint később, 24 évi fáradhatlan és sikerdús munkásságából kiviláglik, minden törekvéseinek tengelye és bonyodalmas politikai rendszerének alapeszméje volt.

Ő ti., kinek „fajunk biztosítása és nemesebb kifejtése” vala hatásának végpercéig szorosan definált, egyetemes s a többi érdekeket maga alá rendelő célja, az első polgári babért oly intézet alakítása által tűzi halántékaira, mely „a magyar nyelv fejlesztéséért s honosaink magyar neveltetésének elősegítése végett” volt létesítendő.

Mi továbbá Széchenyinek már 1825-i pályáját jellemezte, szintúgy kiváló tulajdona lön egész közéletének.

Dessewffy Aurél, kit atyja mint alig tizenhét éves ifjat magával föl vitt az országgyűlésre, említi naplójában, hogy Széchenyi Pozsonyba érkezésekor tüstént egy *klubot alakított* a szétágazó nézetek központosítására. A lángeszű gyermek-ifjú e klubban, mint mondja, gyakran megjelent, mi - hogy melleleg említsem - Aurélnek koraérettségén kívül azért is igen természetes volt, mert Széchenyinek szokásai közé tartozott a felső arisztokráciának fiatalabb sarjadékait maga körül gyűjteni, s az utolsó időkben is örökké lehetett nála és vele iskoláikat alig elhagyott mágnásokra találni, kiket a már éltes férfiúhoz a honfi tiszteleten kívül meleg baráti viszony csatolt.

De hogy az 1825-ben alakított klubra térjek vissza: ugyan ki nem látja, miként Széchenyi már első nyilvános föllépésekor eszméinek terjesztésére azon módszert használta, melyre egész politikai pályája alatt leginkább, sőt talán a helyes mértéken túl támaszkodék?

Értem a szellemi összpontosítást *társulati téren* klubok, kaszinók, egyletek, részvényes társulatok, lóverseny, tudományos, ipari és gazdasági intézetek által.

Az eszmék ilyenmő propagandája iránt a gróf akkora előszeretettel volt, hogy reformatori terveinek majdnem kizáró emeltyűjévé tette, s néha az alkotmányos institúciók általi befolyást a társulati térért elhanyagolta.

A megyegyűléseket feledé, az egyletek tanácskozásaiban résztvett.

Wesselényitől hallám, miként Széchenyiveli megismerkedésekor vadászat és multságok közt többször előkerült a haza állapotja.

A kapitány, kit később híres politikai ellensége is a „legnagyobb magyarnak” vallott be, ilyenkor vagy kedvetlen volt s hallgatott, vagy a nemzet hanyatlását túlsötét színekkel rajzoló, és derűtebb tárgyakra vitte át a beszélgetést.

De e vonakodások mellett is néha besodortattak az ország viszonyairóli elmélkedések közé, s ha ilyenkor fölmerült a kérdés: hogy mi volna az első teendő, Wesselényi ellenzéki és legulejus szelleme mindig valami törvényes jogkövetelésen pihent meg; míg Széchenyi a nagy tervek és fellépések helyett állandólag ezt mondá: alkossunk egy társaságot kevés számú egyénekből, kik gondolkozzanak a dolgokról, s kik óvatosan regrutírozzák magukat.

Később létesített is egy szorosan összetartó kört, melynek három vezértagja volt, ti. ő, Wesselényi és gróf E... Károly, ahonnan a baráti levelezésekben az rendszerint *tripartitum* név alatt említették.

Ez az 1825-i országgyűlés megnyílása előtt több évvel történt, s elég tanúsága, miként Széchenyi még nyilvános föllépésénél sokkal régibb idő óta ugyanazon módszerét a politikai hatásnak tartá sikerre vezetőnek, amely által később ragyogó eredményeket vívott ki.

Vannak mindamellett számosan, kik reformatori szerepét rögtönzöttnek, s őt, midőn föladatához kezdett, a közpályára egészen készületlennek állíták.

Katonapajtásai, kik a Napóleon elleni világháborúban vele szolgáltak, még a *Hitel* megjelenése után is sokáig nem tudták képzelni, hogy az a Széchenyi István idézhetett elő *tudós munkái* által forradalmat az eszmékben, ki mindenkit hátrahagyott lovaglásban, testi gyakorlatokban, a nők körüli szerencsében s néha a kártyaasztal mellett és más könnyelmű szórakozásoknál, de igen kevés jelét adá, hogy Cadmus s Gutenberg találmányai iránt különös előszeretettel viseltetnék.

Dessewffy Aurél is följegyezte naplójába, miként egészen készületlenül lépett a törvényhozói terembe Széchenyi.

Wesselényi pedig - mint említettem - Széchenyiveli utazásairól beszélgetvén, állítá, hogy ez sok világtapasztalást szerzett ugyan, de a gazdasági és státusgazdászati rapszodisztikus ismereteken kívül csak a szépirodalomban bírt jártassággal. A politikáról pedig keveset gondolkodott, s hite sem volt a magyar nemzet jövődjé felől.

Ennyi állítás együttvéve nem látszik súly nélkülinek; azonban több okokból gondolom, hogy legfőljebb a katonapajtásoknak volt szoros értelemben igazuk s nem Wesselényinek, ki 1821. és 1822. évben mondá még Széchenyit a magyar ügyek iránt részvétlennek s aránylag csekély ismerettel bírónak, és annál kevésbé Dessewffynek, ki 1825-ben is minden készültséget megtagadott tőle.

Ellenkező nézetemet a leglényegesebb körülmények s lélektani szempontok támogatják.

Először is magának Széchenyinek, ki a hazát egy költött életírással misztifikálni nem akarthatta, vallomásait hozom föl, melyek azonkívül, hogy e kérdésre világot vetnek, az ő mély kedélyének fényes jelei.

„Oh mily sokszor látám - így szól ő meghatottan - még mint gyöngé fiú szegény atyámat buba merülve, s már akkor villant lelkemen keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal nagyobb érdekűnek kell hatni rá, mint családi vagy házáleti bajok keserűségeinek. Mert Epictetos elveivel megbarátkozott keresztyén férfi, mint ő vala, ilyféle gyötrelmeket mosollyal tűrt. Akkor nem bírtam felfogni bánatait. Beh nagyok lehettek azok! Később tudám, s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak napról napra mélyebbre süllyedése és azon reménynélküli nézet, miszerint nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedését. Felfogta-e, hogy ránk nézve csak úgy lehet még üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkotmányunk szeplőtlenése elébe tesszük, nem tudom. Tán nem tulajdonított a mindinkább lankadó testnek elég erőt és életet halálos álmaiból kibontakoznia. *S mióta annyi polgári érvényekkel fénylő atyám mint »magyar« reménytelen szállott sírjába, azóta meg nem szűnőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze; miképp kiismerném: van-e még feltámadása körül remény vagy nincs-e többé. Életem legmélyebb feladása ez vala.* S mindenben tapasztalám, hogy e keleti rajnak de épen virága - mert salakja e nemzetnek, mint a legnemesbnek is, van - már-már kétségbeesik, s búban és mély melankóliában eped mindig valami után, mi előtte ismeretlen. Míg más nemzetek a jelenben látszanak élni s jellemzetők megelégedés és jókedv, mintha már elérték volna a nagy természetbeni állásukat, osztályrészüknek már birtokában volnának; a magyar - kinek egész létét oly sötét titok fedi - vagy nem remél többé semmit, s a múltban hiszi örökre eltemetve hír- és nevét, vagy a nagy idők folyamától vár lelki sebeire írt, s néha, de csak átfutó csillámként a messze jövőben sejtí nemzetí fényét, s látja megnyílni egét. - Figyelmezz a németnek társasági szellemére, figyelmezz zenéjének jellemére, a zenének, melyből oly valódiag tükrözik ki a külön nemzetek legbelsőbb érzelme; s fogod-e tagadhatni, hogy a német a jelenben él, a jelennek szedi virágít, sohasem epedvén a jövőnek kockajátéka körül. Halljad zenéjét, s akarated ellen vigalomra gerjedsz, az utolsó húr elhangzása után azonban vége a varázsnak, lelkedben nem marad semmi nyom. Laktam sokat németek közt, természetüket magamra alkalmazni iparkodván, s köztök a napnak, az egyébként kellemesen eltöltött napnak bezártával elvágva érzem a jövőt, míg a jövő huszonnégy óra végével minden jövőbeli vágy nélkül szinte megint ott állék, hol tegnap. - Mit érzek viszont magyarok közt, magyarok közt, kiknek lelkét nem bélyegzé még meg az elkorcsulás szégyene; mit érzek messze a világ zajától magamba vonulva? Bánatot és reményt! Zendítsd meg a nemzeti dal gyász-húrjait, s a múlt kor mélyeibe süllyedve édes kínok közt Berzsenyivel elsírom bús elégiámat, s ki nem vesz semmi azon hiedelemből, hogy a magyar nemzet »volt«. Fel-felhasad ismét előttem az ég, és édeni kéjjel reppen lelkemen keresztül ily szózat: »Epedéseid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövő lehet korod.« Oh mennyei öröm! S íme sötétre borul szemeim előtt az idők folyama megint, s örült gyanánt, kínok és kéjek közt hánykódva fogyasztom magamat, éltemnek nagy része bánat, a reménynek sugárjai vajmi gyéren öntnek pályámra fényt.”

A *Kelet népe* - honnan az előbbi sorok idézve vannak - Széchenyinek 1825-i föllépéséről is egy szintén érdekes vallomást, vagy ha akarjátok, *autobiográfiai töredéket* mutat elő, melyben az író még határozottabban állítja, miként első belépése a pozsonyi országterembe, első megszólamlása a közügyek tárgyai felett hosszas előkészület után kifőzött terv szerint, sőt a mester önértetével s éppen nem rögtönzésből történt.

Ezen autobiográfiai töredéknek ide vonatkozó sorai következők:

„Mióta élek, kimondhatlan vágy létezik lelkemben Magyarország kifejtésére. A magyar nemzet feldicsőítése él minden csepp véremben. Azon remény azonban, miképp nemcsak költői képzelgés, de száraz felfogás szerint lehetőségét, sőt hihetőségét is látam nemzeti újjászületésünknek, csak később, jóllehet hosszú évek előtt derül bennem fel. Hideg, csallatlan számok - mert a nemzeti élet szimptomáinak is vannak csallatlan számai - azt mutatják, hogy

midőn Európának, vagy jobban mondva a civilizált világnak szinte minden népei elérték már tetőpontukat, s vénülésnek indulnak, a magyar népnek csak most derül hajnala, s oly nyara, oly fénye fog bekövetkezni, amilyent a huszonnégy órai ész, ti. az ész többsége csak távolról sem sejt, a rozsdáiban elsüllyedt magyar nem is képzelhet, a magyar szférából kiesett német-magyar pedig gúnykacajjal illet. Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak nemzetünknek, minek jövődölésére semmivel több jóslói tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a kisdéd makkból, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja... *S így lőn, hogy vagy tizenhat évvel ezelőtt (1825-ben), kimondhatlan s több napi belső küzdelem után és csak akkor, mikor látám, hogy senki azon tán egy kissé magas nézőpontról nem fogja fel nemzetünk állását, mint én, vagy ha igen, nem mer, s újraöntés helyett mindig csak nyomorult foltozás van napirenden, bizonyos órában megesküdtem magamnak, hogy miután világosan mutatkoznak lelkem előtt nemcsak a feltámadásnak, de nemzetünk egykori nagy kifejtethetőségének is legbiztosb jelei, mindent el fogok követni, habár magam maradok is, habár vesznem kell is, mit e kettős célnak elérésére cselekedni lelkem sugall.* És akkor léptem, fejdelmemhez leghűbb tizenhat évi katonáskodás után hátramaradó éltetemet a hazának szentelvén, a nyilvános élet tövismezejére, s itt meg kell vallanom, azon komoly elhatározottsággal, hogy én fogom, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját vagy legalább ezen célnak szentelni véglihegéseimig földi pályámat. A nemzeti testben egy parányi alacsony helyen álló kapitány, nem csekélyebbet tűztem ki magamnak, valóban nem; jóllehet senki - s remélem, ez majd ki fog tűnni - senki nem tekintette mélyebben a szándéklott kivitelnek lehetlenséggel határos tömkelegébe, mint én. És ez mennyire igaz, s én mennyire fogam fel szövevényes körülményeink közt a teendők sorát, és céljaimhoz mily keserves utakon közelgeték, mindezt most és más alkalommal minden lepleg nélkül előadandom. Ítéljen itteni állításaimról a jövődő, mellyel érzem, hogy földi pályám s ittlétem némileg egybeszőve van. Addig is azonban annyit mondhatok, és ezt eldönthetlen bizonyossággal mutathatom be, hogy semmit sem tettem rögtönzéseként vagy pillanati felhevülés következtében, de minden lépteim, minden tetteim egy előre kiszámított messzeható tervnek szüleményei. Vérem meggondolatlanul s kitűzött elveimmel ellenkezőleg soha el nem ragadott; mert nem szenvedelemből léptem a nyilvános élet mezejére, de kötelesség utáni elszántságból; minthogy véremnek felette kevesét tudtam becsülni több évvel ezelőtt, s átalán véve a magyar nemzetet inkább a jövődőben szeretem, mint a jelenben.”

Lehet-e határozottabban desavouírozni a rögtönzésről híreket, mint ahogy Széchenyi első, azaz 1825-i föllépésére nézve teszi?

Állítása szerint akkori működései is, mint a későbbiek, egy rég kiszámított és messzeható terv szüleményei voltak.

S ő - saját vallomásai után ítélvén - már 1825-ben hivatva érzé magát nemzetünk egykori fényének alapjait megvetni. Érzé, hogy magasabb nézpontról fogta fel honunk állását, mint a többiek. És érzé, miként azon akadályokat is, melyekkel egy reformátori pálya, melyekkel az újjáalakulás tervei találkozandnak, egész jelentékenységekben a sokadalom sejdíteni sem, a míveltebbek kicsiny köre pedig megmérni alig tudja; míg ő a kivitelnek majdnem a lehetlenséggel határos tömkelegébe mélyen tekintvén, a siker iránti reményét hideg és csallhatatlan számítások s a nemzetélet szimptomái által biztosítva látja.

A hang, mellyel Széchenyi fényes pályájának kezdetéről szól, az önérzet oly magas fokára van emelve, hogy ha a kétkedésnek legkisebb árnyéka férhetne szavaihoz, akkor rögtön a nyílt vallomásoknak kérkedékenységgé, az önérzetnek öntúlbecsüléssé, a nagy frázisoknak hiú gaszkonáddá kellene szemeink előtt letörpülni, és az ünnepelt reformátorból egy sarlatán válnék, ki mint Cagliostro, a legregényesebb oldalról tüntette fel a hivékeny közönség számára múltját, hogy érdekessé tehesse jelenét.

Gondolom, senki sem hiszen el ily kisszerű fogásokat, melyeket a közönséges szemfényvesztők szoktak használni, azon férfiúról, kinek politikai eljárása körül annyi nagy és magasztos jellemvonásokkal találkozunk.

Széchenyi határozottan kijeleli az időt, midőn állandó foglalkozásává emelte az előkészületeket reformátori szerepére.

„Mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám mint »magyar« reménytelen szállott sírjába, azóta meg nem szűnőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze; miképp kiismerném: van-e még feltámadása körül remény vagy nincs-e többé. Életem legmélyebb feladása ez vala.” - Így szól ő.

Tudatik, hogy gr. Széchenyi Ferenc, István atyja, 1820-ban december 13-án halt meg, s én a különben éles eszű Dessewffy Aurélnál még tekintélyesebb tanúk dacára is ezen időtájra tenném Széchenyi Istvánnak Magyarország ügyeiveli szorosabb foglalkozását; mert inkább elhinném, hogy ismerősei benne csalatkoztak, mint hogy ő valótlan állítson.

De nincs szükségem a fölhozott tárgyat oly mezőn döntenem el, hol Dessewffy ítélőtehetsége a Széchenyi igazságszeretetével szembe állítatik.

Magok a körülmények elég hangosan kiáltják, hogy tévedésnek kellett azok felfogásába csúszni, kik 1825-ben Széchenyit *a nemzet bölcs és higgadt törvényhozói sorában* rögtönzőnek és minden készség nélküli kalandornak tekinték.

Ugyan melyik státusférfiúnkról mutathatjátok meg, hogy első eszméje, melyet ajkára vőn, első nyilatkozata, mely által hatott, első áldozatja, melyet a haza oltárára tett, első módszere, mellyel későbbi terveinek sikerére befolytani akart, nemcsak magában helyes és az akkori viszonyok szerint célszerű volt, de - s ez a dolog lényege - egész politikai pályájával s reformátori terveinek irányával oly szoros összefüggésben állott, hogy a megfutott pálya végéről annak elejére gondolva vissza, sem lehetett volna ugyanazon jellemnek s ugyanazon alapgézet mellett másként intézni el?

Széchenyiről én ezt kimutattam.

S keressetek nem-rögtönzőiteket és készületeiket közt sok hasonló példát.

De ám vétessenek az ily jelek csak történetes s izolált tényeknek, melyeket a dialektika mesterségesen forraszt egy egész kiképzett rendszer körláncaiba.

Azonban ezen esetre kérdenem kell titeket: nem idézett-e Széchenyi könyvei és tettei által nagy forradalmat elő az eszmékben, az intézményekben, a közszellemben, a gazdaságban, az iparban, a vállalkozásokban, a közlekedésben, az anyagi és erkölcsi központosítás mezején? Nem voltak-e első munkái csupán tartalmuknál fogva is kitűnő irodalmi becsűek s az együtt versenyzők vagy ellenfelek elméjüket magasan túlszárnyalók? Nem valának-e reformtervei sajátságosak, messzire nézők és összefüggők? S melyik ellensége nem vallá be, hogy kezdeményezései az anyagi vállalatok terén oly csodálatosan szerencsések, oly a nemzetélet és korszükség ismeretére épültek és biztosan kiszámítvák, hogy itt vele senki sem versenyezhetett, e részben a nemzet ügyére senki sem tudott úgy tapintani, mint ő, sőt egyedül vala a kivitel embere elannyira, miként végtére neve egyéb tekintetek számbavétele nélkül is a tőkepénzeseknél a sikerre nézve kielégítő garanciává lőn?

Miután pedig ez így van; miután első igen derék könyve 1828-ban jelent meg; miután reformátori hatásának legragyogóbb része 1830-tól 1835-ig folyt le; miután ő több eréllyel és sikerrel sohasem állott a kivitel, a létesítés élén, mint ezen öt év alatt, miért legyenek néhány ismerőseinek különben is fölőtte általános nyilatkozatai miatt kényszerülve Széchenyit oly lángeszűnek tartani, milyen ő sem volt, s milyen senki sincs? Mert az mégis a csodával lenne

határos, ha egy férfiú, ki 1825-ben egészen készületlen vala, három évvel később az irodalomban a maga elébe tűzött tárgy mély felfogása által tudott kitűnni; öt évvel utóbb pedig a nemzet történetében új korszakot kezdhetett, s oly dicső és győzedelmes helyet vívhatott ki, milyent a kedvező ég a nemzedékek fel- és eltűnése közt hosszas időszakokban is ritkán nyújt választottjainak. - Ha Széchenyi nagy befolyása Magyarország átalakulási processzusára, a képzelődésre ható szónoklat varázsa, a világszabadsági sejtelmes eszmék költői ingere s a tömeg szenvedélyeit ismeretlen vágyak felé vezető izgatások által történt volna, úgy talán még elhinném a rövid tanéveket; mert jól tudom, hogy e mezőn sok előkészület nélkül is lehet felöltő eredményekre jutni. De midőn senki sem kétkedik, miként Széchenyi a cselekvénység több szakában a nemzet szükségének éles fölfogása, a viszonyok pontos ismerete, terveinek szilárd alapokra fektetése, a nehézségeknek s előnyeknek teljes kikémlése és az eljárás rendkívüli óvatossága következtében jutott sikerhez, hogyan fogadhattam el egy tizenhét éves ifjú tudósítására támaszkodva, mint kétségtelen tény, hogy „a legnagyobb magyar” oly rövid idő alatt formálta ki magát mély kombinációjú országlárrá, mint amennyi másoknál alig elég egy megyei szerep efemer dicsőségének megszerzésére.

Minden körülmény lélektani ok, és az emberi agy fejlődésének fokozataira vonatkozó minden hihetőség módosítani látszik Wesselényi nyilatkozatának értelmét Széchenyi önművelésének stádiumairól; a Dessewffy Aurélét pedig teljesen megcáfolja.

Azon adat-töredékek is, melyeket a gróf életéről összeszerezhettem, az én nézeteim mellett szólnak.

Egyébiránt elismerem, miként Széchenyinek a nemzet sorsával összeszőtt életét a vizsgáló történetész fáklyájának csak később sikerülend tökéletesen felderíteni. Naplója, melyet rendelténél fogva halála előtt használni nem lehet, mind a kornak, melyre alakítólag hatott, jellemzésére, mind saját belfejlődésének, irányainak és politikai küzdéseinek ügyfolyamára kétségkívül gazdag anyag-gyűjteményt szolgáltatand.

S könnyen történhetik, hogy e kútforrás kinyitása által le fognak döntetni vagy legalább meg-ingattatni Széchenyi önművelésének és a reformatori pályára készülésének időszakára vonatkozó állításaim; de alig hiszem, miként ez esetben is Dessewffy Aurél nézete igazoltassék.

Hadd vessem papírra tehát, addig is, míg erősebb és instruáltabb kéz tehetné, Széchenyi élet-rajzának körvonalait.

Széchenyi Ferenc grófnak harmadik és legfiatalabb fia, István, 1791-ben, szeptember 21-én született.

Atyja, a nagy hazafi, *ki mint „magyar” reménytelenül szállott sírjába*, honunk ügyét még tetemesebb anyagi áldozatokkal gyarapította, mint István gróf. Az ő politikai pályája, mely tündöklő és hasznos volt, a Széchenyiek családsorsát, a két *pad közti helyzet* kellemetlenségeit hosszason érezteté vele. Ő két király kegyéből esett ki, az egyikét később visszanyerve. József császár alatt nagy hivatalaiból leköszönt, I. Ferenc által pedig viszont magas méltóságokra alkalmaztaték. 1786-tól 1798-ig, tehát tizenkét éven át, távol állott a kormány rúdjától. Ezen korszak folyama közt vala egy beleplezett s máig is föl nem fátyolozott időpont, midőn országunk több nagyjai bizonyos indefiniált gyanú súlyával voltak terhelve; midőn a közlevéltárakba iratok zárattak, melyeket a helytartótanács legtekintélyesebb tagjainak sem lehetett a Metternich herceg egész kormánya alatt elolvasni, oly kevéssé, mint azelőtt, mikor a tények és vádak még újak lévén, a részrehajlatlan történetész szakmájába nem estek. Széchenyi Ferenc sem került ki a gyanút egész mértékben; noha minden jel arra mutat, hogy valamint a haza iránti szeretete kiapadhatlan volt, úgy a dinasztia iránti hűsége örökké ingatlan maradt.

József császár, kevéssel halála előtt, két rendeleten kívül intézkedéseinek egész összegét, reformatori pályájának sok nehézségekkel küzdő kísérleteit megsemmisítvén, az alkotmányos jogok gyakorlatától elzárt Magyarország az „avita constitutio” régi kerékvágásaiba vezetteték vissza. Az új uralkodó országgyűlést hirdetett. A ritkaságok tárába szánt és Bécsbe fölvetett koronát a nemzet örömrivalgásai közt fejére tétette, s a fényes ünnepély alatt Pozsony szabad királyi városa több magas vendégekkel együtt a nápolyi királyt, Ferdinándot s nejét, Karolinát falai közt üdvözlé. Az országgyűlés 1791-ben, március 10-én elhatározta, hogy a két idegen koronás fő jelenlétének emlékeztére emlékpénzek veretessenek, és azok különös követség által küldessenek Nápolyba. Széchényi Ferenc lőn e követség vezényletére megbízva, s hordozá az egész út költségeit. Nápolyban az uralkodó kegye a Szent Januarius rendjével, hazatérte után pedig nemsokára az ég kegye sokkal becsesebb kincssel, István fiával ajándékozta meg.

A nemzeti múzeum alapítója, a magas műveltségű és a tudományokat hön előmozdító státus-férfiú - ki szemeinek gyöngesége miatt hivatalairól másodszor is lemondva, állandólag Bécsben lakott - fiait elég gonddal igyekezett növeltetni, s hogy Istvánnak sem voltak gyermekevei elhanyagolva, méltán föltehetjük.

Azonban - mint tudatik - Széchényi Ferenc gróf életének utolsó szakában a mély vallásos érzést - mely szintén az egész család jellemvonásai közé tartozik - naponként magasabb fokra emelte keblében, s végre nemévé a rajongásnak hangolta fel.

Nem lehetetlen, hogy a túlbuzgóság, mely egy csalódásokkal terhelt és reményeiből kifosztott élet természetes aziluma, az öreg Széchényi által a növelés propileumává tétetett, melyen át kellett gyermekeinek az ismeretek adattáraihoz jutni.

Igen hihető, miként Istvánnak első kiképzésében nem azáltal történt hiba, mert kevésre taníttatott, de talán, hogy olyanra is, mi az egyszerű vallásos érzésnél valamivel több volt.

Ha ő azon imádságos és kegyes könyveket, melyek atyja költségén jelentek meg, mind átolvasta; ha zsenge éveiben a Széchényi-család vallásos kedélyével tekintett a házioltárra, hol a lépcsőkön térdelve és tört szívvel imádkozott szünetlenül a tisztcsaládfő, ki egykor a hon oszlopa, a trón kegyeltje volt, s a tömeg által szerencsésnek tartaték, mert dús vala; ha a serdülő ifjú a bölcsélet első tanfolyamát a „Selecta sanctorum patrum effata” című könyvnek, mely az öreg gróf megrendelésére íratott, szorgalmas tanulásából merítette; ha a 18. évet be sem töltött Széchényi István így vetteték az élet közepébe, hol magára hagyatva, nagy jövedelme, választott pályája, megromlottabb pajtásai és heves vére a koncentrált élvek s erős izgalmak örvényeibe sodorják; ha az imádságokat Sade márki fertelmes műveitől kezdve a frivol és még szépízlési religióval sem bíró irodalom terményei váltják fel; ha a „Selecta sanctorumot” Voltaire s Diderot csábító bölcsessége kezdi ostromolni és sűrű keresztút közére venni, nem természetes-e ekkor, hogy az ifjú Széchényi, ha a gyermekkori benyomások szívét meg-megtámadják, ellenök a materializmus és könnyelmű filozófia fegyvereihez folyamodik; ha pedig a szórakozásokban már kielégítést nyert, akkor megint a vallásos aszkétizmus és a keresztyéni lemondás fantomait lázasztja föl, s általok ostromoztatja szívét? Nem természetes-e, hogy Széchényi vallásos kedélyű és egyszersmind kutató elméjű levén, vakbuzgó első növeltetése és korán megkezdett nagyvilági életének ellenkező irányú iskolája miatt sokkal hosszabb idő alatt jöhet magával tisztába, mint mások, és sokkal nehezebben leli meg azon súlypontot, mely ingatlanul fönttarthassa, mint a kisebb talentumú, de összhangzóbb kifejlődést nyert egyének?

Pedig előttem többek értéseinek nyomán igen valószínűnek látszik, hogy a fentebbi sorokban István gróf gyermekkorának és fiatal éveinek eléggé találó, majdnem élethű vázlata van adva.

Gróf Széchenyi Ferenc 1809-ben, midőn az osztrák birodalom sorsa a legkétségesebb kockára volt téve, mind a három fiát, Lajost, Pált és Istvánt a felkelő nemes sereghez küldé, honnan István rövid idő múlva a rendes katonai pályára lépett át, és 1815-ig a Napóleon elleni háborúk majd minden nevezetes világcsatáiban részt vett. A lipcsei három napok alatt igen kitűntette magát, s Blücherhez megbízásokkal küldetvén, lényegesen befolyt az ütközet sorsára azáltal, mert másokkal együtt a nagyhírű porosz tábornokot rávette, hogy intézkedései által a közelgő Bernadotte megérkezését és a csatábani részvételét lehetőségessé tegye.

A szövetséges hatalmaknak kétszeri Párizsba vonulása és a bécsi kongresszus valának a legnagyobb időszakok Széchenyi ifjúkori excentrikus életében.

A jelenetek nagyszerűsége, a katonai hír mámore, a világ legmagasabb köreiből töltött órái, az irigylett *bonne fortune*-k, mint szintén gyorsan szaporodó adósságai, folytonos izgalomban tarták őt, és kimeríthetetlen cselekvényességének s változatosság és hatás után sóvárgó lelkének a szerelem, hír, fény és kaland tündérországaiban szereztek elfoglalást, adtak kielégítetést.

De mindezen örömeknek a világbéke helyreállításával többnyire végők szakadt.

A bécsi kongresszus Európa territoriális viszonyát s a nagyhatalmak súlyegyenét rendezvén, szétoszlott. Eltűntek a monarchák, az uralkodó családok tagjai, a hercegek, a miniszterek, a diplomaták, a tábornokok, a világ-arisztokraták, a tett és reputáció emberei mind eltűntek. Velük együtt odalettek a ragyogó ünnepélyek, a fényes udvari körök, a föld minden részeiből összegyűlt nőszépségek bűbajos kórusai, az egymást mohón föl váltó estélyek, a szakadatlan zaj s a kifáradhatlan, az édes, az örökké foglalkozó és egyéb időt nem hagyó *szaloni* semmittevés. S ha még csak ezek röppentek volna el! De hová nem tette a Bellerophon, melynek fedlzetére lépett és Szent Heléna, melynek révén örökre kikötött, az erély és dicsőség eszménye, Napóleon Bonaparte - hová nem tette a bécsi királytanácskozmányok jegyzőkönyve és a szentszövetség a kilátást egy új európai háborúra, a csattanó események izgalma, a hadi cselekvényesség gazdag mezejét, a hír ért kalászáinak aratását és a reményt gyors katonai előléptetésekre?

Mindez együtt a bécsi kongresszus befejeztetésével párává oszlott szét.

S mi maradt Széchenyi számára?

Egypár érdemjel, a huszárkapitányság, a lassú emelkedés a szolgálati évek kegyelméből, a katonai stációk unalmas és foglalkozás nélküli magánya, a mámorból kiózanodás hosszú penitenciális hetei, hónapjai és évei.

Nem vala tárgy, melyre szertelen tevékenységét fordítsa, nem vala cél, mely után törekedjék, nem vala vágy, melyért képzelődésének vitorláit föl vonja s melyhez szívének reményhorgait csatolni kívánná.

A világbéke eldöntőleg hatott nyugtalan jellemére.

Széchenyi magába kezdett szállani. Üresnek találá szívét és agyát. Untatónak hitte egy falura kitett kapitány köznapi szerepét, komornak a jelent s a múltat minden fénypontjaival együtt sem eléggé nemesnek, sem hozzá eléggé méltónak.

Ezen érzés, ezen öntudat, mely szuszceptibilis természetéből vonván a következtetést, gyaníthatólag egy csoport méltó és méltatlan önvádakkal is szövetkezett, lassanként egy erős, de jótékony krízist idézett nála elő.

Nehéz volna Széchenyi átalakulásának napját vagy éppen óráját elhatározni.

Az egyéneknek a szellem reformja nem történik oly láthatólag, mint a rovaroknál a külső hüvely levetése.

De annyi bizonyos, miként ő a bécsi kongresszus után csakhamar sokkal komolyabbá, összeszedettebbé és ismeretek után sóvárgóbbá vált, mint addig volt.

Egybekötetései által gyakran nyert engedelmet hosszabb távollétre.

Európának nagyobb részét beutazta; nevezetesen a német birodalmat, Francia-, Angol-, Olaszországot, a Spanyolnak felső részét. Mulatott Konstantinápolyban, megjárta az új görög államot, érinté Kisáziát.

A polgárisodás nagy középpontjain sokszor és hosszason tartózkodott.

Angliában összesen legalább tizenhatszor volt, s ezen gyakori megfordulása a világkereskedelem, a világipar, a politikai szabadság és a gyakorlati ész klasszikus földjén majdnem háromnegyed részben katonai pályájának második korszakára, a bécsi királygyűlés utáni időre esik.

Eleinte utazásaiban inkább élvet és szórakozást, utóbb inkább okulást és ismereteket szerzett.

Egy kitűnő műveltségű férfiútól, ki Széchenyivel évek óta szorosabb viszonyban állott, ki az ő élettörténeteit legrészletesebben ismeri, s kihez én eligazulás végett éppen e kérdést intéztem, hallám, hogy a gróf 1819-től kezdve vetette magát vasszorgalommal, kitartással és minden akadályokat leküzdő eréllyel a komolyabb tanulmányokra.

Ezen adattal és Széchenyinek gyökeresen megváltozott szellemirányával tökéletesen összefügg, sőt azt kiegészíti a már közlött autobiográfiai töredék, mely szerint ő atyjának halála után, ti. 1820. év végén tűzte ki életének legmélyebb feladatául a magyar nemzet sorsávali foglalkozást s a kémléteket aziránt: hogy van-e még fajunk feltámadása körül remény vagy nincs-e többé?

Reformatori szerepe tehát nem 1825-ben rögtönöztették, s mit az ifjú Aurél készületlenségnek s mit a magát tanítványnak nevező Wesselényi az ő „mesterénél” 1822-ben a magyar ügy iránti közönynek vagy lágymelegségnek nézett, kétségkívül egyéb volt, mint aminek mondaték, s talán nem is úgy értelmeztetett, mint a hideg papírra leírva vétethetik olyak által, kik egy gyermek és egy neheztelő barát könnyelműségét a szavak kiválasztásában kellő tekintet alá nem vonják.

Szállítsuk le a két észrevételt valódi értékére.

Wesselényi a hazafiság eszméjét szorosabban összekötötte a sérelmi politikával, mint bárki más. Aztán természeténél fogva ostromló, patétikus, komoly és szónokló volt.

Örökké gyanúsán nézett ő Széchenyre, ha az a mindenható osztrák pénzügyminiszter szalonaiból lépett hozzá, s mint kétségtelen tanúságát a *Hitel* írója lágymeleg hazafiságának hányta egykor nekem föl, hogy Széchenyi, kit mi az egekig emelünk, még pályája kezdetével egy emlékiratot nyújtott be Metternich herceghez azon reformokról, melyeket Magyarországon előmozdítani a kormány érdekében fekszik.

E vád valószínűleg igaz volt, de akkor Széchenyi ellen még inkább idézni lehetett volna a hosszas előszobázást oly nagy uraknál is, kiket ő általában gyűlölt; az udvarlásokat oly palotahölgyeknél s talán társalkodónőknél és komornáknál is, kik különben sem szépek, sem érdekesek többé nem valának, de történetesen azon ügynek, melyet keresztülvinni szándékozott, elősegélésére befolyhattak.

Csak annyit akarok ezzel mondani, hogy Wesselényi - mint életrajzában kifejtettem - igen nyomós okoknál fogva, *elvileg* már szükségesnek tartá a kormányt folytonosan nyugtalanítani és semmiben nem segíteni úgy elő, hogy népszerűséghez juthasson; Széchenyi pedig politikai munkásságának első perce óta az utilizáció embere volt, s nem annyira ellenezni, mint alkotni törekedett.

Továbbá Wesselényi még a baráti társalgás közt is minden csekélységet hangzatos formákba zárt, és ha lehetett, emberbaráti, országszabadsági és hazafi elvekhez kötött. Ő kimondott eszméit és erkölcsi szabályait nem mindig alkalmazta ugyan magánéletére, de azért a puritánusok dühével vagy megvetésével nézett az oly emberre, ki az elvekre szarkazmusokat szórt, bár azokat tettel soha meg nem sérté. - Széchenyi pedig egy jó élcet, egy elmés ötletet, egy csípős gunyort, kivált baráti körben, még a tisztelt tárgyak és eszmék ellen sem tudott elhallgatni. Hogy e modernak Wesselényit sokszor meg kellett botránkoztatni, természetes; de ebből még nem következett a botránkozónak felsősége a botránkozást okozó fölött.

Itt mellékesen egy anekdotát mondok, melyet pajtássági éveiből Széchenyi beszélt el nekem.

„K.....nál valánk - így szólt ő -, és az időt többnyire vadászattal töltöttük. Egyszer megérkezik Wesselényi, kit rég vártunk. Társalgás közt előfordul a közelebb tartott nagy hajtóvadászat, mely igen jól ütött ki, s a vendégeket annyira mulattatta, hogy a beszélgetésben gyakran tértek reá vissza, főként az apró történetecskék miatt, melyek, mint hasonló esetekben rendszerint szokás, élesebb színezetben tálaltattak föl, s a vidéki nemeseknek, kik a mulatságban részt vettek, nyers, de többnyire egészséges tréfáira bő anyagot szolgáltatának. Az élénk körben egyedül Wesselényi volt komor és elégtelen. Úgy látszott, sérelmei voltak, melyek felé kívánta figyelmünket terelni. De az idő minden különös nyilatkozatok nélkül tölt el. Alkonyodni kezdett. A vendégek részint elutaztak, részint szétmentek, s csak néhányan ültünk a kandalló körül, melynek eleven lángja az őszi nedves napokban annyi vonzerővel bír, hogy kialvásától a legérdekesebb vitatkozás közt sem lehet tartani. Wesselényi, míg néhány hasábot vettem a tűzre, s egy új hajtóvadászat megrendeléséről tevék említést, felém mozdítva karszékét, kedves barátom, dörögő eléggé nem-kedves hangon, én úgy hiszem, az embert eszköznek tekinteni, az embert kutyakötelességekre szorítani s a személyben az emberi méltóságot megsérteni csak azért, hogy időnket vígan tölthessük, nem hozzánk, nem hazafiakhoz, nem a civilizáció és humanitás ügyvivőjéhez illő szerep. - Wesselényi ezen bevezetésére háta-mat kényelmesen a kandalló elébe fordítva megállék és vártam, micsoda „oratio in Verrem” fog következni. Ő pedig a középidőt, a feudalizmust, a lovagvárakat, Gessler kalapját, a cukortelepeket, a dél-karolinai sklávokat, a rabszolga-kereskedést, a török bazárokat, a négerkínzást és a hajtóvadászatot egy piquant ragou-ba összekevervén, előnkbe tálalta. Az ajka megcsattant az embernek a csípős eledeltől. Én ugyan addig a szerencsétlen hajtóvadászatot nemigen boncolgattam sem a buzgó civilizátorok, sem különösen az abolicionisták szempontjából, de a tapasztalás után indulva azt láttam, hogy minden ilyen alkalomra megjelen egy csoport gyerek és suhanc, aztán mozog, zajt üt, kiabál, jól eszik, jól iszik, s oly vidáman megy haza, mintha kénye és kedve szerint mulatta volna magát. Nem kerestem tehát valami nagy elvsérelmet az egész tréfában. Miután azonban Wesselényi által értesültem, hogy a hajtóvadászat kegyetlenség, sőt valóságos attentatum az emberi méltóság ellen, lelkesülten felkiálték: le a hajtóvadászattal! legyünk szelídek és humánusok. A kandalló körüli társaság, bár némi meglepetéssel, követé példámat, s még akkor estve elhatározták, hogy mi a hűbériség iszonyú maradványát jószágainkon rögtön megszüntetjük. Ily emberbaráti szándékkal menénk vacsorálni s az ágyba. Másnap reggel a szokott időben várjuk Wesselényit, de nem jó szobájából ki. Talán valami új filantropikus eszmét ragadott meg, s azon elmélkedik, gondolám magamban és fölkeresém őt. Kipirultan, nagyokat fúva s félig öltözötten találám az én tágleblű pajtásomat. - Mi történt? - kérdém döbbenve. - Képzeld, kedves barátom, az én semmi-rekellő vadászom továbbállott. - Hogyan? - tudakolám - hiszen szerény és jó magaviseletű ifjúnak látszik. - Mamlasz, hült szájú volt, fehér mellényeimmet mind Zsibón felejtette. - S most utánok nyargalt? - kérdezém viszont. - Kinyargalt a világba. - De miért? - sürgetém.

- Egy pofot adtam neki - válaszolta Wesselényi még mindig ingerülten. Erre én csak azt mondtam, állítsuk vissza a hajtóvadászatot... S gondolja-e Ön, végzé be Széchenyi anekdotáját, hogy Miklós barátom többször előhozta emberszerető elveit? Vadásztunk, mint azelőtt, filozofálás nélkül.”

Az elbeszélés történetecskét nem azért írtam le, mintha céloim volna mutogatni, hogy Wesselényinél az elv és a tett közt örökké ekkora hézag vala.

Én az ellenzék nagynevű vezérének mint tiszteletreméltó jellemnek mint derék szónoknak és jeles státusférfiúnak igazságot szolgáltattam. S valóban sokkal szorosabb barátság csatolt hozzá, hogysem oly hibákkal terheljem emlékét, miktől ellenségei is többnyire megkímélték.

Csak azt szándékoztam kitüntetni, hogy Wesselényi parányi dolgoknál is, kivált fiatal korában, nagy elvekhez folyamodott; Széchenyi pedig praktikus eszénél fogva nemigen szerette a cifra elveket, sőt szarkasztikus modorával, ha lehetett, ki is gúnyolá.

A fönne említettek közül összesen kétségtelennek látszik, miként Wesselényinek, ki a hazafiságot leginkább az ellenzék eszméjével kötötte össze, ki szorosan pártember volt, ki emfázissal beszélt csekély tárgyakról is, egyszerűségét pedig nemcsak tettekkel bebizonyította, de szavakkal is magyarázgatá - ismétlem, Wesselényinek, még akkor is, mikor szerette Széchenyit, lágymelegnek kellett tartania mint mérsékelt ellenzékit, mint kevésbé pártembert, mint az utilizáció tanárját s mint a hangzatos elveknek olykori kigúnyolóját.

Ezért monda később - midőn már váltig elidegenedett ifjúkori barátjától -, hogy Széchenyi Fiescóhoz akar hasonlítani, de ő tud majd Verrina lenni.

Noha azonban Wesselényi panaszkodásait a vele utazó Hessen-Homburg ezredéből huszárkapitány lágymeleg honfiségéről ezen mérték szerint kell redukálni, az, mit szintén állíta, hogy ti. Széchenyi még 1822-ben kétkedett a magyar nemzet jövődjéről, az ország sorsa felől sötét nézetekkel bírt, és ritkán szeretett a haza ügyeiről beszélni, a legszorosabb értelemben való lehet, de nem annyira Széchenyi akkori stúdiumaira, belátására és szándékaira, mint akkori kedélyhangulatára derít fényt.

A Wesselényiénél még könnyebb szorosan meghatározni és igazi értékére leszállítani a Dessewffy Aurél vádját.

Tekintsünk bár a kornak, melyben Széchenyi a nyilvánosság terére lépett, alispánjaira és bürokrataira, mívelt középirtokosaira és országzászlósaira, csak latinul tudó táblabíráira s csak németül beszélő mágnásaira, szóval azon nagy többségre, mely 1825-ben a felső- és alsóházi padokon ült.

Nem különböző, nem más fajú míveltség-e az, a mostanitól, az európaiktól?

Napóleon nem tudott latinul, s a történelmi jogok hazájának, Angliának lordjai és követői különböző módszerek által, a ház sorompói előtti kihallgatástól kezdve a szakértők bizottmányáig szereznek magoknak elégséges ismeretet a bonyolódott s régi jogviszonyokba vágó kérdések felől.

Bezzeg másként vala nálunk.

A kaputos Napóleont, a francia polgári és büntető törvénykönyvek létrehozóját abban, mit ő tudománynak nevezett, ti. a klasszikus írók egyes helyeinek idézésében, megszegényíthette volna.

A magyar törvényhozás tagjai pedig azon sok dolgokra nézve, melyek a Corpus Jurisba befektetve - itt nem investíció, mely termékenyít, érték - és rendetlenül elszórva voltak, sohasem valának kénytelenek szakemberekre szorulni, mint az angol parlament.

Nálunk ti. a követ, országzászlós mind prókátor volt.

A zsendülő irodalom még alig hatott át az életre.

A külviszonyok fölfogása, a státustudomány, a jogbölcselet, a hasonlító törvénytan, az európai reformkérdések, a polgárisodás problémái vonatkozásaikban az államra és társadalomra: mindezen ismeretek, melyek nélkül most *készületlennek* tartatunk, akkor még igen keveseknél valának találhatók, s e kevesek közül igen kevesen voltak törvényhozók.

S nem is igényeltetett sem mágnásainknál, sem deputátusainknál ily cifra tulajdon.

Alapos szónoklatnak csak azt tartották, mely a Corpus Jurison épült, s a szőnyegen levő kérdés részleteit részletes idézetekkel világosította fel.

A többi hivalkodás és szócicoma vala.

1790-ben még sugárzottak a vitatkozásokon át európai eszmék.

De azután a parlamenti okoskodás mindinkább vonult a házi bölcsesség négy falai közé, nem nézett a nagyvilágra ki - s mint a gnosztikus, feledve a mindenséget, mely körülötte szó és alakít, állandólag kódókére tekintett, úgy a mi szónoklatunk a régi törvény paragrafusaira függeszté szemeit, s azok által akart emelkedni.

1830-ban történik először, hogy a iudicis eszmék közé magasabb politikaiak vegyülnek.

A vallás kérdése adta e részben az első lendületet.

Ha mi tehát egy Goethe objektivitásával vissza tudjuk magunkat helyezni az 1825-i fogalmak körébe, akkor Széchenyit készületlennek fogjuk mondani; mert ő kevesebbet tudott idézni a régi törvényekből, mint a többi tekintélyek, s bizonyosan tízszer kevesebbet, mint Aurél atyja, a szabolcsi híres követ, kit ő hat évvel utóbb egy másik teren tökéletesen és végképp tönkretett.

Ha pedig Széchenyit 1825-ben a mostani fogalmainkkal tekintjük, akkor a Hessen-Homburg huszárt nem találандjuk készületlennek, sőt sokkal készületebbnek látjuk, mint az alispánokat és zászlósurakat.

Ez a dolog nyitja.

Dessewffy Aurél nem írhatott róla másként, ha az akkori benyomások légköréből vette szavait.

Tegyük még ide: miként Aurél atyja a classica literatúrában tömérdek jártassággal bírt, s maga Aurél a görög írókkal is korán és alaposan ismerkedett meg.

Széchenyi e pályán viszont csak közép-szerű vala.

Fölszínes műveltséggel bírónak kellett tehát a tizenhét éves Aurél előtt mind atyja mondásai után, mind saját tanulmányai szerint tartani a későbbi reformátort.

Midőn végre Aurél státusférfiúvá lőn, már akkor az ő nagyhírű atyja s az egész régi erudíció politikai bölcsessége leverve, földre tiporva és ami még sértőbb, kigúnyolva volt Széchenyitől s utána az új közvéleménytől.

Aurél szerette atyját, s a nagy reformátor által okozott romok közt eltört becses kincsekre is talált.

Hogyan vegyen ily körülményben időt: véleményét Széchenyiről, ha megváltoztatta is az életben, megváltoztatni a papíron?

Miután egy kérdést megoldánk, előttünk a másik még érdekesebb.

Voltak, kik nem mondták ugyan Széchenyit pályája kezdetén készületlennek, de Magyarországot tarták az ő föllépésekor a reformkérdésekkel annyira megbarátkozottnak és az átalakulás útjaival oly ismeretesnek, hogy a *Hitel* írója nem a nemzetet rázta föl álmából a haladásra, hanem a fölébredt nemzetnek volt egyik haladó tagja; nem a szabadabb röptű közvéleményt teremté, de e közvéleménynek lón nyelve, hirdetője, eszköze.

Az ily állítás, ha bebizonyíttatik, Széchenyi számára csak a másodrangú szerep igényeit engedi meg. Neve a történelemben alább szálland; hatása, bár szép marad, rendkívülinek nem fog tartatni.

Ezenkívül, minthogy Széchenyi a nemzet állapotát egészen más és kevésbé rózsaszínű szemüvegen át nézte: *következnék, miként politikai rendszere nem lehetett a körülményekhez szabva, és következnek, miként a viszonyok félreismerésének őt eljárási taktikájában is gyakran kellett tévutakra vezetnie.*

Könnyen látható tehát, hogy a kor festésénél az 1825-ben föltűnt reformátor felőli bírálatnak alapjai vannak letéve, s ha a nemzet helyzetének kikémlésében nagyszerűen tévedett Széchenyi, csoda volna, de érdem nem, istenajándék lenne, de számítás legkevésbé, midőn tervei és politikája a próbát megütné.

Szükség ennél fogva tisztába jönni e részben is; mert különben egészen alkalmas kulcsunk nem leend sem Széchenyinek, sem ellenfeleinek megértésére.

Midőn a gróf, mint mondá, „a nyilvános élet tövismezejére azon komoly eltökéléssel lépett, hogy ő fogná, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját”, tüstént a legkeserűbb gúnnal támadta meg korának gyöngeségeit, bűneit és előítéleteit. Hangja éles és verdeső, modora ostromló, politikája fölforgató volt a régi tények és tanok irányában.

Agitátornak nevezteték, s bizonyos értelemben az vala.

A destrukcióban talált gyönyört; de nem a kőomlásokért, nem a rothadt gerendák megtöréseért, nem a fölemelkedett por miatt, mely neki és a hozzá közelállóknek köntösét végre is egy kissé bemocskolta, nem a ledőlt falrészek zajáért, mely a világot összecsődíté, mint minden szokatlan nesz.

Az ő célja az újraalkotás volt, megkímélésével a haszonvehető anyagoknak.

Széchenyire igazán illik:

„Rontott, mert építeni akart *Palladio*.”

Azonban későbbre tartom föl hatásának leírását, irányainak boncolgatását.

Most a kérdés csak az, hogy ő milyennek képzelte Magyarországot, amikor reformálni akará.

Rövid nyilatkozatai eziránt el vannak szórva leginkább a *Hitel*, a *Világ* és a *Kelet népe* című munkáiban.

Valának, kik a széthányt eszméket összeállíták, hogy bennök a nagy ellentmondásokat föltárhassák.

Én idézni fogom mind a három munkából éppen azon eszméket és éppen azon összeállítással, amint a bírálók által egymással szemközt állóknak s egymást megsemmisítőknak valának kihirdetve.

A vallomások a következők:

„Álomkórságban dermedez nemzetünk; de még van idő a felébredésre, sok azonban többé nincs.” (Hitel)

„Hideg megfontolás s férfiúi érett elhatározás után közéleti pályámat oly hangulatban kezdém meg, mint mikor *hajótörésnek induló szerencsétlen család* megmentése végett látván, hogy másunnan jobb segítség nem jó, erejében nem, de egyedül tiszta szándékában bízó hajós ül gyenge csolnakára.” (Kelet népe)

„Munkássági körömet a messze jövődöbe tűztem, minthogy bármily sokszor voltam is közel - előmenetelünk csigahaladását tapasztalván - béketürelmetlenségemben bőrömből pattanni, mindig volt valami bennem, mi nemzeti süllyedésünket olyannak szemlélteté, melyből mint *lassú nyavalyából* ismét csak lassan lehetne kiemelkedni, s ekképp szellemem parancsára, ha kellett, mindig hallgatott a vér.” (Kelet népe)

„Közleményeim darabosak valának s természetesen, mert nem tartám tanácsosnak a bennem tökéletes egyhangzásban levő tervvel, *roskadó hazánkba* úgyszólván kapustól rohanni be.” (Kelet népe)

Szintén a *Kelet népe*-ben Széchenyi tíz küzdelem- és eredménydús évre visszagondolva, így kiált föl:

„Mennyivel édesb jelenünk búsan leélt napjainknál! Valódi elemünket megösmertük, gyáva öngyilkolás által el nem veszünk többé. Hála, üdvözlét! Örömünk azonban bár méltó, ne ámítson el, mint diadalos hadat a győzelem, istenért ne! Mert valamint ez ismét elvesztheti a diadal legszebb gyümölcseit, sőt még ellene is fordulhat az ingó szerencse, ha minden gondoktól idő előtt kibontakozik: úgy mi is elveszthetjük még mindazt, mit eddigi előmeneteleink után biztosan várhatánk. Igen, ezt mind elveszthetjük, sőt hihetőleg el is veszjük, ha a legmélyebb bölcsességgel nem folytatjuk diadalmi pályánkat. Mert valamint csoda volt nemzetünket, oly közel a sírhoz, ismét az élők közé visszalépni látni, úgy nem távol esik a csodától nemzetünket oly felette szövevényes körülményei között gordiusi csomóként egybe bonyolított mivoltában alkotmányos férfiúságra emelni. S ha istenek nem könyörülnek, halandó ilyest sohasem visz végbe. Az istenek azonban megunják érdemtelen buta csoportokat boldogságra úgyszólván szüntelen kényszeríteni, s véggépp egyedül azokat veszik pártolás alá, kik legszebb ajándékukat - az elméleti tehetséget - becsülni, kifejtteni tudják, s nem vakon vagy szenvedélyeiktől ostorozva, de gondos előrelátással élők élőköt.”

Ezen homogén eszméknek lerombolására idézett helyek pedig ekként hangzanak:

„Boldogok mi, hogy köztünk inkább *a fiatalság jelei s hibái* láthatók, hogy még távol tőlünk a vénség s koporsó.” (Hitel)

„Magyarország fejedelme nagyhatalmú úr, mert *élő s fiatal, nem vén s megholt nemzet* uralkodik.” (Világ)

Az elősorolt idézetekben előbb „álomkórságban dermedező nemzet”, „hajótörésnek induló szerencsétlen családhoz hasonlító ország”, „roskadó haza”, „nemzeti süllyedés” és „a sír széléről visszalépő nemzet” említettén, a Széchenyivel polemizálók a gróf ezen leírásaival összeférhetlennek találták a másik állítását, hogy „nálunk a fiatalság jelei láthatók,” és hogy „a magyar élő s fiatal, nem vén és megholt faj.”

Miután pedig a szavak ellentmondásai bebizonyítottának, velők kellett volna megdölnie egy egész politikai rendszernek, melynek kiindulási pontjai részint ily diagnózisok, részint ily élet- és erőjelenségek valának.

Hadd lássuk tehát: e bebizonyítások mennyiben bírnak fontossággal, hol találták el a valót, hol süllyednek tévedésekbe?

Dessewffy Aurél a *Pesti Hírlap és Kelet népe közti vitály* cím alatt megjelent cikkeiben így szól:

„Kétségtelen, hogy - mint Széchenyi állítja - a magyar nemzet öreg is, ifjú is egyszerre nem lehet, hanem vagy az egyiknek, vagy a másiknak kell lennie.”

„Kétségtelen, hogy 1825-ben, mikor gróf Széchenyi legelőször föllépett, nem a rothadás szaga vonzotta őt a nemzethez, hanem inkább varázserővel azon szellem ragadja meg, mely jelesen a nemzetiség ügyében az akkori országgyűlésen annyi energiával lépett fel.”

„Kétségtelen, hogy ezen szellem befolyása alatt gyümölcsöztek azután az ország javára mindazon eszmék, melyek gróf Széchenyiben már régóta fölhalmozva voltak, s csak egy ihlető szikrára vártak, hogy fellobbanjanak; mert ezen eszmék kifejtése a nemzet fogékonysága nélkül hatásra számot nem tarthatott volna.”

Kossuth is szemére lobbanta Széchenyinek, miként egyszer azt látszik hinni, hogy a magyar nemzet sír szélén állott, midőn ő az életre üdítő tárogatót megharsogtatta; másszor pedig örömmel kiált föl, hogy a magyar élő és fiatal, nem pedig vén és meghalt nép.

Széchenyinek ezen magával tisztában nem létét, ezen zavart fogalmait érintvén, így nyilatkozik Kossuth:

„Hogy a magyar nemzet, midőn a gróf a polgári nyilvános életet megkezdte, nem volt sír szélén álló vén beteg, arról alig kételkedhetünk, ha figyelembe vesszük a megtörhetlen visszahatást, miszerint alkotmányyszerűség s nemzetiségi elem a germanizálás fáklyatüzénél újult lángra gyúlt, azon nagy férfiú törekvésének ellenében, kiről Plathy Mihály halhatatlan tollával írva van, hogy: »princeps justus, sapiens, aequus, quem praeceps boni publici fervor et peregrina juribus nostris consilia lege praescriptos cancellos siverunt perrumpere«; ha továbbá figyelembe vesszük az 1790-i országgyűlést, melyen annyi felvilágosodás annyi türelemmel, annyi lelkesedés annyi méltósággal, annyi szabadságszeretet annyi törvényességgel, annyi körülményismeret annyi előrelátó gondoskodással, annyi engesztelő szellem a jövőbe oly mély belátással párosultak, hogy ezen országgyűlés történetét évről-évre legfényesebb lapjaihoz sorozhatnók; utóbb, ha megolvassuk az 1790 : 67. törvénycikk által kirendelt országos választmányok munkálatait, melyek nagy részben a XIX. század gyermekeinek is becsületére válhatnak, és ha el nem felejtkezünk a lelkesedésről, nem az oly nemes áldozati készségről, melyet nemzetünk a következő századnegyednek minden fázisain át bizonyított; és szemmel tartjuk, miképp a viszontagságok minden kísérletein keresztül egyrészt a nemzetiség nagy érdekében soha nem ernyedő buzgósággal küzdött előre lépésenként, másrészt pedig vágyait a reform után, mint sérveinek és bajainak egyedüli orvosa után, ha néha tévedezve bár, de mégis kitünteté; és nem siklanak el figyelmünk elől a municipális élet körébe nyúló jelek, melyek még azon időszakból sem hiányzanak, mikor a magyar oly súlyos áldozatoktól, annyi verítékes fáradságtól kipihenve tespedett ugyan, s tespedésre ürügyül vevé a méltó remények valószínűsítésére, alapos igények teljesülésére várakozást; azonban e tespedő várakozás közben is új meg új erőket gyűjtögete, míg majd elkövetkeztek az 1823-i események, és elkövetkezett az 1825-i országgyűlés; valóban ha ezeket megfontoljuk, lehetetlen meg nem győződnünk, miképpen mindezek nem arra mutatnak, mintha nemzetünk már a sír szélén dermedt volna; mire hiszen erősebb cáfolat talán nem is kell, mint éppen ama bámulatos hatás, melyet gróf Széchenyi munkái gyakoroltak; mert ezen hatásnak okvetlenül ki kellett volna maradnia, ha a nemzetben már előre kész fogékonyság nincs, ami valóban nem halálos álomkórságnak jelensége...”

„Gróf Széchenyi ujjait a kornak üterére tévé, és megértette lüktetéseit. És ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak; mert nem ösmerek mást senkit históriánkban, kiről elmondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek...”

„Gróf Széchenyit a kor szükségeinek hatalma alkalmas percben ragadta meg. Ő korának nyelvéné lön; ő a nemzet jobbjai gondolatának szavakat adott. És hatásának titka itt fekszik. Ha kész anyagot, kész fogékonyságot nem talál vala nemzetében, bizonyosan beteljesedett volna rajta, mit mostani munkájáról (a *Kelet népé-ről*) jóslani merek:

»Vous serez étonne quand vous serez au bout
De ne leur avoir rien persuadé du tout.«”

„Ha nem hibáztam e felfogásban - szól továbbá Kossuth -, kettő van, mi belőle következik. Egyik az: hogy aki korának óramutatója, az korának nem Prométheusza; tán inkább őt teremte a kor, mintsem ő a kort; dajkája lehetett a jövődönk, kapocs a tegnap és a holnap közt; de ha úgy gondolkodik, hogy az óramutató teremti az időt, s mindig annyi időnek kell lenni, mennyit ő mutat, holott éppen azért, mivel az idő örökké halad, az óramutatónak előbb vagy utóbb okvetlenül el kell késnie - aki így gondolkodik, éppen azon szempontot veszti el, amely hatását feltételezi, kombinációiból kiforgattatik, és a hazai mozgony haladását csak hátulról nézi... Fogalmam másik következménye csak az: hogyha e nemzet sír szélén dermedező, beteges, aggott vén test volna, midőn füleibe mennydörgött gróf Széchenyi, okvetlenül vagy meghalt, vagy legalább a mennydörgés minden siker nélkül hangzott volna el; más szóval: a *Hitel* írójának föllépte vagy kárt okoz, vagy legalább haszontalan marad.”

„A nemes grófnak politikája azon tengely körül forog, hogy a nemzet lábadozó, ő pedig a hivatott orvos, ki e beteget asszisztensei segédelmével gyógyítgatja, s ki ha már nem egyedül van is birtokában az arcanum triplicatumnak, mely a beteget tökéletesen helyrehozandja, de csak egyedül az ő kezében van a mérleg, melyen fölmérhetni, hogy a gyógyszerből ez idő szerint hány mákszemnyi kell; én ellenben azt gondolom, hogy e nemzet ép, ifjú, egészséges, elég erővel bíró intézményeinek százados hibáit is kijavítani.”

Vége pedig megjegyzi Kossuth:

„Én a nemes gróf modorának nyomán kénytelen valék ugyan beereszkedni a magyar nemzet ifjú vagy vén korának taglalatába, mivelhogy a gróf egész munkája egy ily *szóvirágon alap-szik*: mindazáltal én az ily vénségi, fiatalsági hasonlításokat igen sántikálóknak s a rájuk épült országglási rendszert ingatagnak tartom... Én az emberi perfektibilitást végtelennek hiszem, mint a számokat, melyekhez egyet mindig hozzáadatni, anélkül, hogy a legnagyobbat elér-nők... Nem kellene hát csekély nézetem szerint a népek vénségének, fiatalságának szóvirág-mezejétől magunkat annyira elfoglaltatni engednünk, miszerint erre országglati rendszereket alapítsunk.”

A konzervatív párt akkori vezérének és a baloldal akkori kegyencének, Dessewffynek és Kossuthnak egyező véleménye Széchenyi iránt sok igazságon és sok tévedésen épül.

Azonban, ha nem csalódom, nagy része a közlött idézetekben előforduló eszméknek csak az ecsetelés, csak egy túlvilágított kiszínezés miatt látszik a Széchenyi nézeteivel vagy eljárásával ellenkezőnek.

Amely eszmék pedig a fantasztikus jelmez nélkül is, melyet Kossuth rájuk vetett, különböz-nek a Széchenyiétől, kétségesebbek, mintsem könnyen elfogadhatók volnának.

Van végre az idézetekben elferdítés, mely nem szándékosan történt, s van félremagyarázás, melyre a grófnak nem egészen szabatos előadása adhatott alkalmat.

Én e tárgyak körüli érintkezéseimet négy szempont alá szorítom.

1. Mind Dessewffy, mind Kossuth vitatja, hogy Széchenyi hol öregnek, hol ifjúnak mondja a magyar nemzetet; holott öreg és ifjú is egyszerre nem lehet; de vagy az egyiknek, vagy a másiknak kell lennie.

Bizonyos, miként ily galimatiasz akárki szájában eléggé nevetséges volna.

Azonban Széchenyinél még a nevetségesnél is többé válnék, mihelyt meg van mutatva.

Miért?

Mert oly ember, ki a népek fiatal- vagy aggkorát nem tartja „szóvirágnak”, sőt azt lényeges dolognak hiszi s annyira, hogy a közélet jelenségeit magyarázza belőle, és politikai terveiben sem feleli a számításból ki; oly ember, ki mindemellett az általa bevallott alapeszmék iránt is megfoghatatlan ellentmondásokkal küzd: ugyan támaszthat-e józan agyú férfiakban legkisebb bizodalmat reformatori törekvései iránt?

Ha Kossuth mondaná a magyart akár gyermeknek, akár férfiúnak, akár elidősültnek, akár ugyanazon nap mind a háromnak: legfeljebb mosolygnánk költői képzelődésén, mely a szóvirágokkal ily sajátságosan bánik.

De Széchenyinél az ellentmondást e mezőn ellentmondásnak tartanók doktrináiban, ellentmondásnak cselekedeteiben, és kétkedésnek még azon égsarki csillagok fekvése iránt is, melyeknek vezérsugárai szerint tájékozza magát eszméinek, számításainak és reményeinek tengerén.

Széchenyire majdnem egész „hitel-vesztést” vonhatna eme vád, midőn bebizonyíttatnék. Azonban csak csodálkoznom kell a könnyelmű felfogáson, melyből támadt.

„Ha a *Hitel* és *Kelet népe*-nek írója így szólott volna: sajnálom az N...ni uradalom sorsát. A kastély romba dőlt, a gazdasági épületek süllyednek, az investíció naptól napra kevesedik és célszerűtlen, az ügyvezetés fonák, a kezelők nem értik kötelességüket, a jövedelem semmi; sőt fájdalom, a hosszas hanyagság, a csökönység és előítéletek következtében maga a föld is oly szomorú alakban tűnik föl, hogy látására a szívet szorongás, a kedélyt az elhagyottság érzése fogja el. Az alsóbb részeket mocsár borítja. Ahova a verőfény süt, a gondos kéz nem tett semmit le, mely gyümölcsöt teremjen, és árnyat vessen. Vigasztalhatlan tájkép, sötét arccal. Az erdőkben szálas fák helyett sűrű csalit; vagy ahol az őserdők maradványai még megvannak, rend nélkül pusztít a fejsze, s a kéz szeszélye inkább irtani, mint fenntartani akar. A buja növényzetű réteken a magas, a zöld fű legázoltatik. A szántóföldeken, ahol ekevas jár, a hely természetének félreismerése mutatkozik mind a mívelet körül, mind a visszapotló szerek alkalmazásában; ahol pedig a föld alkatrészei gazdag jövedelmet ígérnének, az ugarban hagyott téreken katangkórók és bojtorjányok teremnek. Szóval: az N...ni uradalom a süllyedés legalacsonyabb fokáig szállott alá, s csak most kezd némi, bár hiányos javítások után lábadozni és a sír széléről visszalépni. Ezer szerencse, hogy a föld maga termékeny s az eszélyes szorgalom által paradicsommá öltöztethető; s szerencse, hogy sem meddő, sem kimerült. Mert ha kimerülve volna, ha nem mutatkoznának minden hanton a szűz ifjúság termékenyítő jelei, bizony kár lenne már rája ily mostoha előzmények után fáradságot és időt pazarolni. De mivel annyi eltemetett és még soha ki nem ásott kincs hever keblében, munkához kell fogni bölcs rendszerrel, gyakorlati tapintattal és meleg ügyszeretettel. Mert, ha ez megtörténend, akkor az N...ni uradalom nem »volt«, mint némelyek állítják, hanem »lesz«, mint én hinni akarom.”

Ha, ismétlem, Széchenyi egy gazdaságról ekként vélekedett volna Dessewffy vagy akár Kossuth előtt, mondanák-e ők: hogy a gróf beszéde következtetlenségeknek halmazából áll; mert egy jószág nem lehet süllyedt állapotban s mégis termékeny, nem lehet a sír szélén s mégis ki nem merült, nem lehet hanyatló s mégis magában kincseket rejtő?

Alig képzelhetem megbotránkozásukat ily esetben.

Azonban midőn Széchenyi a magyarra vonatkozva ezeket írta: „álomkórságban dermedez nemzetünk,” „süllyedésünk nagy”, „a sír elől menekedtünk meg a semmivé lételtől,” de szintén reményre biztatólag felkiáltott: „még eszély és igyekezet által szép jövőendő van előttünk,”

mert, istennek hála, „ifjú, ki nem merült és gazdag visszapótló erővel bíró nemzet vagyunk” - ezen összefüggő nyilatkozatokra mit mondanak a bírálók?

Azt, hogy Széchenyi zavartan beszél, egyik szavával a másikat vágja le, és ugyanazon időben állítja nemzetünket vénnek s ifjúnak, mi merő képtelenség.

Szükségtelen hosszasan vitatnom a kérdést.

Tovább megyek.

2. Kossuth magát azon eszmét, hogy egy nemzet vén vagy ifjú lehet, „szóvirágnak” nevezi. Sajnálja Széchenyit, midőn látja, miként ily sántikáló hasonlításokra támaszkodik, s állítja, hogy emiatt az ő országlati rendszerének ingatagnak kell lenni.

Az egész vita a nemzetek koráról rendkívüli fontossággal nem bírna, ha a *Hitel* írója szorosabb kapcsolatban lenni nem képzelte volna saját reformterveivel, mint amennyiben valósággal van.

De vetélytársai, példáját követvén, országlati rendszerét azonosították ezen elmélettel, s büszkén kiáltottak föl: ingatag Széchenyinek egész reform-épülete, mert egy szóvirágra alapítja.

A dolog nem így áll.

A magyar nemzet fiatalságáráli és általában a nemzetek koráráli hit nélkül is Széchenyinek mind tervei, mind modora, mind aggodalmi kevés különbséggel csak azok maradtak volna, amik különben.

Senki sem idézhet egy javaslatot vagy eljárást, mely ha a Széchenyi politikájában helyes volt, az más indokoknál fogva ne lett volna szintén ajánlatos és követendő.

Tegyük fel azonban, hogy a „legnagyobb magyar” kizárólag ezen eszmére épített: „a magyar fiatal nép, tőle távol van a vénség és kimerültség, nála az ifjú kor erélyei és hibái mutatkoznak, őt a képzelődés tévedéseitől s a hő vér gondatlanságaitól inkább lehet féltetni, mint a túl-mívelt értelem finom önzéseitől, a hideg nedvkat érzéketlen közönyétől, a kiéltség blázírozottságától.”

S föltéve mindezt, kérjük már: ingatag-e Széchenyinek reform-épülete; a nemzeteknek nincsen-e életkoruk; a fajok és az állam fogalmánál az ifjúság és vénség csak szóvirág-e?

Vajon Kossuth nem azt vonta kétségbe, mit mint dolgot maga is aligha el nem ismert s leg-feljebb mint szavat nem kedvellett?

„Nincs vén nemzet” - mondja Kossuth.

„Róma s erős Babylon leomlott!” - hangzik Berzsenyitől válaszul.

Melyik itt a költő?

Tekintsünk a történezet könyveibe. Forgassuk a régi századok lapjait, olvasván azon szögletes gótiratokat, melyek a kerek római betűket válták föl, mint a sima polgárosodást a nyers míveletlenség.

Mily csodálatos jelenet!

Néhány hajócskára felülnek éjszaken a tengeri rablók. Vihar és szélcsendben folytatják ismeretlen utakat. Amint haladnak, a lég melegebb, az ég kékebb, a szellő, mely a kalózvitorlákat feszíté, fűszerebb. Közel vannak egy déli, egy termékeny parthoz. A szigeten minden város nagy és gazdag. A helységek külön majdnem annyi fegyveres férfiút számlálnak, mint a megérkezett hajók népe; együtt pedig oly tábor állíthatnak elő, mely a harcosok erős testalkatát és mennyiségét tekintve, a szigetet nemcsak a kalandorok megrohanásától biztosíthatná, de a

közeli és távoli tartományoknak törvényt s jogot szabhatna. S mi történik? A városok palotái, az ipar kincshalmazai, a szántóvető dús csüre, a föld, az ország e maroknyi kalózcsoportok urává emeli magát. A vador idegen parancsol; a régi művelt lakos szolgál. Egynek száz hallgatja meg és teljesíti szeszélyét. Mily csodálatos jelenet, hogy néhány normann Szicíliában befészkelheti magát, s rendeleteket szab az okosabb és számosabb tömegnek! De megtörtént.

És az Appennineken, az Alpok keskeny völgyoszorosain minő vad, minő éhes nép vándorfonala szövődik át? Talán a cimberék s teutonok mennek a Camillusok és Mariusok bárdja alá, hogy a szerény hazafiság vagy a consularis becsszomj számára testőket és fegyvereiket diadalemlékekül adják? Ők ugyan a cimberék és teutonok unokái vagy fajrokonai; de a Camillusok és Mariusok unokaival vagy szellemrokonaival nem találkoznak. Aquileától Ravennáig s be a római birodalom szíve tájáig adót és jármot mérnek a híres szónokok és vezérek erős testalkatú s fürgé nyelvű népére. A hegyen házat emel magának egy longobárd, s alatt a völgyben száz gazdagabb házból lesi a helység a megtelepedni akaró vendégnek rakoncátlan vágyait, hogy teljesíthesse. Némely főbb rangú, de nyers vadbőrbe öltözött idegen tudtul adja a legyőzötteknek, hogy ő a vidék grófja, parancsol az ököljog igényei szerint, és a városok hivatalnokai, a világ legműveltebb törvénykönyveinek ismerete mellett kénytelenek a barbár fogalmakhoz szabni közéletöket. Mily csodálatos jelenet, hogy a lélekerőtan törvényei megváltoznak, s minden tudatlan számára tíz bölcs szolga áll készen! - S mégis megtörtént.

De miért vigyem tovább azon föloszlási processzus rajzát, mely híreről még az iskolás gyerekek előtt is ismeretes. A föld felett uralkodó római birodalom egyes tartományai majd mind oly népek által foglaltattak el, melyek számra és értelmiségre a meggyőzött lakosoknál sokkal alantabb állottak.

Itt nem az az eset fordult elő, mi a spanyolok hódításainál az új világrészben, hol Cortez kétszáznegyvened magával szállott ugyan partra, de ágyúí és puskái voltak, míg az őslakóknak csak nyilai és parittyái.

A középidő vándor népei fegyverben és hadi taktikában a rómaiaknál, a győztesek a megvertettekénél sokkal hátrább állottak.

Sőt a nyugoti birodalom felbomlásánál, valamint szintén később a keletinél is a legnagyobb csoda és tanulság nem abban fekszik, hogy a barbárok diadalmaskodtak, mint nálunk Sajónál a mongol, Mohácsnál a török.

Ily szerencsétlenség a foglalási hadak s népháborúk történeténél többször került már elő, kivált oly országokban, hol a földirati fekvés nem kedvező.

De a nagy veszteség napját nem követték a jóra való népnél a fölbomlás, a rothadás, a szétmállás; nem, még a szolgaság századai után sem. A leigázott, de önérző országban - mint Perzsia gyantás téerein fel-fellobban a földalatti láng - a hazafi tűz reklamációi soha egészen ki nem alusznak, s a zsarnokság merényei a visszaszerzési kísérletek merényei által toroltnak meg.

Történt-e ez a római birodalom meghódított részeinél?

Az ellenkezője igen.

Mihelyt az *állam* megtört egy csatavesztés által, mihelyt a római közjog drótsodronyai nem kapcsolták többé magukhoz, és nem mozgaták a bábembereket, rögtön szétmállott a *társadalom* is. Nem látunk szívós, ruganyos, egymás felé siető és összefolyó erőket, melyek a levert fogalmak és érdekek pulzatíóját tanúsítanak. A társadalom többé nem védte magát, mihelyt az állam szerkezete által elhagyaték. Midőn leverettek a formák abroncsai, a tartalom

szétömlött. Semmi szenvedély a rajongástól az önzésig, semmi érdek a haza eszméjétől a birtok eszméjéig, semmi ösztön a függetlenségi vágytól a jóllakhatási vágyig, semmi műveltség a sztoicizmustól a szibaritizmusig, semmi erkölcs, semmi szokás a hittől a törvényekig, a közérzelemtől a családérzelemig, nem kívánta jogait fenntartani. Úgy látszik, előbb halt meg a társadalom, mint az állam.

Ha már a római birodalmat a harmadik bellum punicum után, midőn erejének teljes öntudalmához jutott, ha a római birodalmat, midőn Marius a berohanó cimbereket megsemmisíté, s később Caesar a vándorlásra hajló germán fajokat leigázá, ha a római birodalmat, midőn a császárok kard helyett arany zsákokkal vásárolták meg a meztelen népfajoktól a békét, ha végre a római birodalmat, midőn az aránylag kicsiny erő ellen magát sem mint állam többé védelmezni, sem mint társadalom fenntartani nem tudta, ha, ismétlem, e nagy világországot különböző korszakaiban összehasonlítjuk, ugyan mily eredményre kell jutnunk? Nemde arra, hogy ott nemcsak az állami formák, de a társadalmi erkölcsök és fogalmak is előbb emelkedtek, s tetőpontra hágtek; utóbb süllyedének és csekély külérintésekre elmállottak.

S miért olvastátok a sok könyvet az országok fölvirágzásának és hanyatlásának okairól, ha nem leltetek soha e fejtegetések lapjain oly pontra a nemzetek életében, hol az eszközök, melyeket az ipar, a szellemi műveltség, az országlati tan, az erkölcs, a hit szokott alkalmazni a tökéletesedés pályájának tisztítására s továbbvezetésére, már többé a célra kíváncsi erővel és hatással nem bírnak?

Ha pedig be kell vallanotok, hogy ti ismeritek ezen fordulatpontot; ismertek enervált kort az erélyes, kicsinységekbe merülőt a teremtő, eszmeszegényt a vállalkozó és megvesztegetettet az erényesebb kor után; ismertek időszakot, melyen túl a külerőszak hozzájárulása nélkül az államot a társadalom, a törvényeket a közerkölcs rontja, a közerkölcsöt pedig a családélet süllyeszti; ismertek nemzedéket, melynek eltűnésével az ipar a szellem rugonyosságát kevésbé fejti, a tudomány a lángésszel mind gyérebben találkozik, szemlátomást apad azoknak köre, kiknek nemesebb vágyuk: *vitam impendere vero*, és végtére az igazságok keresésével együtt még az igazság érzése is kihűl; ha ismertek a különböző nemzetek életében ily fordulatpontot, melytől kezdve csak a bűnök statisztikája szaporodik, és csak az aljasságtóli iszony szelídül, akkor töletek függ, hogy ezt a hanyatlás terminológiájából micsoda nevekkel kereszteljétek meg; de ha valaki vénségnek, elaggultságnak mondja, és a letűnt szebb időszakra az ifjú- s férfikor címe alatt emlékezik vissza, e kifejezések miatt ugyan teheti-e politikai rendszerét ingataggá?

Hazudtoljátok meg a történetet, s akkor csodálkozzatok azon, ki az adatoknak hitt.

Cáfoljátok meg a dolgot, s akkor mondjátok a nevet „szóvirágnak”.

Tovább megyek.

3. Dessewffy s főként Kossuth egész lajstromát idézi a tényeknek és időjeleknek, melyekből következnek, hogy „midőn Széchenyi az életre üdítő tárogatót megharsogtatta, a magyar nemzet nemcsak álomkórságban és beteg nem vala,” de sőt oly élénken haladott a reform felé, miként maga Széchenyi is irataiban egyebet nem mondott el, mint amit a nemzet gondolt, a közvélemény óhajtott, a kor szükségeinek hatalma fölmerített. Szóval: Széchenyi egyéb nem volt, mint óramutató, mely nem a közvéleményt teremti, csak tudtul adja; ő nyelve vala a létező irányoknak és eszméknek anélkül, hogy e prométheuszi szikrák róla pattantak volna a korra azt megeleveníteni.

Az idézett állításokban igen sok való van. Azonban ha Kossuth lajstromát figyelemmel végigfutjuk, kénytelenek vagyunk észrevenni, miként a kor egészségessége annyira felmagasztaltatik, hogy a reformátor gyógyítására alig van többé szükség, és a nemzet oly mentnek látszik az álomkórságtól, hogy „az életre üdítő tárogatót” majdnem felesleges volt harsogtatni.

Tartsunk tehát szemlét ama tények fölött, melyekből Kossuth és rész szerint Dessewffy által a Széchenyi föllépése előtti időszak reform-iránya megállapíttatik.

Kétségkívül áll, hogy az élénk és törhetlen visszahatás, melyet a magyar alkotmánya és nemzetisége védelméért II. József császár törekvései ellen tanúsított, mindig ragyogni fog a történetlapjain. Azonban egy tetteből azért, mivel szép és jó, nehéz volna mindenféle szépet és jót kimagyarázni. Így p. o. mert a magyar saját nyelvét s ősi, arisztokratikus, de az idő szelleméhez könnyen idomítható alkotmányát ótalmazta, s mert a történelmi jogot egy nagytalentumú reformátornak a törvényes formákat és a nemzet szellemét tekintetbe nem vevő újításai ellen védte; ezen igen méltánylandó s eléggé méltányolt adatból az világlik ki, hogy nemzetünk bírt ruganyossággal a felülről jövő nyomásnak ellenállani, s megsemmisülését saját kezével aláírni és előmozdítani nem akarta. Éppen ily jelek győzhették meg Széchenyit, hogy sülyedésünk és alantállásunk mellett is a magyar „élő és fiatal, s nem vén vagy meghalt nemzet.” Sőt a *Kelet népe* írója még az 1760-i időt is olyannak jelöli ki újabb korunk történeteiből, melyben „Magyarország lakosa kimondhatlan előmenetelt tőn.” Következéleg Széchenyit, ki a kicsiny mozgalmat is közéletünkben, ki az úrbéri apró szabályok behozatalát is „nagy előmenetelnek” nevezi, nemigen lehet azzal vádolni, hogy kellő figyelembe ne vette volna azon „vis inertiae-nek” becsét, mely József császár kormányrendeletei foganatosítását gátolta. - Az igaz, miként ő e „vis inertiaet,” bármennyire becsülte különben, nem tartá fölvilágosító példának arra nézve, hogy a magyar nemzet e reformkérdések iránt fogékonysággal bír. S részemről szintén nem tudom megmagyarázni: mért jutott eszébe Kossuthnak a József alatti rehabilitációra törekvést annak jeléül hozni föl, hogy Széchenyi, midőn szerepéhez kezdett, már a nemzet közvéleményében tervei számára elkészített földre talált. Sőt még - hogy közbevetőleg említsem - az 1823-i megyegyűléseket is, melyek Magyarország felső részének több vidékeit a tetteleg megsemmisített közjog visszaállítóivá avatták, csak tisztán sérelmi irányúaknak kell tartanunk, ha nem akarjuk a történeteket idegen tollakkal felékesíteni s a történelmi komoly alakjára a regény tarka köntösét vetni.

Egyetértek Kossuthal, hogy az 1790-i országgyűlés évröjzaink legfényesebb lapjain foglal helyet. Mert hazánk megszüntetett közjogának visszaállítását s biztosítását annyi felvilágosodással és türelemmel, annyi lelkesedéssel és méltósággal, annyi szabadságszeretettel és törvényességgel, annyi körülményismerettel és előrelátó gondoskodással eszközölte, hogy sajnálatos talik keblünk, midőn a későbbi diétákon az 1790-i szellemmel gyérebbe kell találkoznunk, és látjuk, miként a következő harminc év mostoha csillagzatai oda kuruzsolták megint vissza alkotmányos életünket, hol az 1790. előtti időkben állott meztelenül, elhagyatva, kigúnyolva. Így történt aztán, hogy az 1790-i országgyűlésnek *egy másolatja* készült 1825-ben. S ezer szerencse - és adjunk érette hálát a gondviselésnek -, hogy csak 35 évet veszítettünk el, s ezen visszahatási kor sem mótelyezte meg az ifjú nemzetnek erkölcsét és politikai jellemét. De örömrünkben az igazságnál többre ne terjeszkedjünk, s ha 1790-re visszanezünk, az időjelekből ne azt következtessük, hogy a magyar azóta rendkívül éber volt, hanem, hogy ép erővel bírván, politikai szendérgését most sem követte politikai halál, mint régebben nem; sőt 1823-ban oly visszakövetelő szellem támadt a megyékben, minő 1786-ban lelkesíté az apákat.

Említi Kossuth, miként az 1790 : 67. törvénycikk által kirendelt országos választmányok munkálataiban, ámbár a státuszgazdászati tudomány még akkor rendszeresítve nemigen volt, oly eszmék vannak letéve, melyek a XIX. század gyermekeinek is becsületökre válhatnak. - Meg valék mindig győződve, hogy e rendszeres dolgozatok, ha az irattárak pora helyett a kíváncsi közvélemény millió keze által viseltettek volna el, s ha az archiváriuson kívül mások is gondolkoztak volna megőrzésökről, mégpedig nem a szekrények polcain, de a néptudalomban és az institúciókban, ekkor e rendszeres munkálatok kitűnőleg fejtendik a kor fogékonyságát a reformirányra nézve, és Széchenyi fáradságainak egy részét feleslegessé, más részét könnyebbé teendik vala. De így, amint sorsuk az események által eldönteték, nagy tényező-

nek az eszmék történetében alig képzelhetem. Valamint azon is bámulok, hogy az 1809-i nemesi fölkelésből és a francia háborúra fizetett subsidiumokból miként lehetett Kossuthnak útkészítést nézni ki Széchenyi reformátori pályájára.

Kossuth kiindulva a fennebbi adatokból, melyeket én valódi érvényességökre igyekeztem visszavezetni, a gróf hatásának jellemzésével összeköt egy egész elméletet a státusférfiak szerepéről a korban, melyre hatniok kell.

Eszméi igen szépek; de úgy gondolom, csak bizonyos megkülönböztetésekkel igazok.

Ő ti. Széchenyi minden érdemét egyedül abban keresvén, hogy a grófot a kor szükségeinek hatalma alkalmas percben ragadta meg, s a közvélemény nyelvénévé tévé, e felfogásból következő eredményt von ki: „aki korának óramutatója, az korának nem Prométheusza; tán inkább őt teremté a kor, mintsem ő a kort; dajkája lehetett a jövőnek, kapocs a tegnap és holnap közt; de ha úgy gondolkodik, hogy az óramutató teremti az időt, s mindig annyi időnek kell lenni, mennyit ő mutat... éppen azon szempontot veszíti el, amely hatását feltételezi, kombinációiból kiforgattatik... a mozgony haladását csak hátulról nézi, s a teremtés szerepét igényelvén, idegen térre jut, hol hatása megszűnik.”

Kossuth, szintén Széchenyire célozva, máshelyt így szól: „akinek népszerűsége nincs, az hasonlít a mágnesűhöz, mely a hajónak útirányt mutat, de *soha útnak nem indíthatja.*”

Továbbá: „a népszerűség csak azt karolta fel, aki szól és tesz, *azon irányban, melyet a hazafiság jelöl ki.*”

A három idézet Kossuthnál, úgy látszik, egy általános mérték a státusférfiak megítélésére.

S a virágokból kibontva miből áll?

Ezen eszmékből:

Csak a valódi hazafi népszerű.

Csak a népszerű indíthat valamit útba.

Csak annyit tehet a népszerű ember is, amennyit az óramutató, mely nem teremti az időt, hanem tudtul adja.

Sokat, igen sokat lehetne vélekedni a közlött eszmeláncolat felől.

De nekem most csupán annyiban van hozzá közöm, amennyiben Széchenyi hatásának bírálatával kapcsolatban áll.

Ha „a kor szükségeinek hatalmán”, ha az „időn,” melyet nem teremthetünk, mert teremtményei vagyunk, nem dotálhatunk, mert minden az övé, de legfeljebb hűn és éles ésszel szolgálhatunk, ha a „kor igényein” egy absztrakt és tisztán bölcséleti fogalmat értünk, akkor Kossuthnak, midőn az „óramutatóról” beszél, majdnem egészen igaza van.

Nincs egyén, ki a kor feladatát, a létező helyzet igényeinek összegét, mely által egy megadott időszakban a legtokéletesebben tölthetné be hivatását az állam és a társadalom, egészen fölfogná, önállóság képviselhetné, önfejlőleg gátolhatná.

De ha a kor szellemén, a kor szükségein azon eszmék és vágyak értetnek, melyek a közvélemény által vannak forgásba hozva, ez esetben már a nagy egyéniségek a megtörpített fogalom fölött állanak, sőt pályájok kezdete gyakran éppen azáltal jelöltetik ki, hogy uralkodó nézeteket, melyek a kor szívvérébe látszottak oltva lenni, téptek szét, és a közvéleményt hatalmuk alá hajtották, hogy hivatásuknak vagy becsszomjuknak eszközévé tegyék.

1825 óta a magyar történelem állításom támogatására két példát mutat föl:

Széchenyit és Kossuthot: - először egy férfiút, ki valódi értékénél alább becsülte a népszerűséget, azaz a közvéleményt; másodszor pedig egy férfiút, ki mint idézeteimből is kitetszik, isteníti a népszerűséget, s nemcsak a hatás elemének, de a hazafiság jelének is tartá, sőt annyira megalázá magát előtte, hogy az óramutató gépi szerepét alig merte igénybe venni.

Azonban az önérző Széchenyi és a túl szerénynek látszó Kossuth összetalálkoztak abban, miként közvéleményt rontottak le és támasztottak; az eszmék irányát jelölték ki; az eszmék rohamát tartóztatták fel; megrendíték a létezőt, melyhez még erős rokonszenvek tapadtak; kivívták az új viszonyokat, melyek iránt sok kedélyben volt szilárd idegenkedés és mély bizodalmatlanság.

Mindkettőjük életében vannak évek, melyek alatt a hontörténet legfontosabb eseményei iránt a *felelősség kizárólag övék.*

Kossuth a leglényegesebb bölcseletekkel „a kor szükségeinek hatalmáról” nem leend soha oly szerencsés, hogy visszautasíthassa e felelősséget; Széchenyi belátván, miként a világítélet nem hagyja magát szép szavak által megvesztegettetni, merészen elvállalta az erkölcsi összeköttetést az ő hatása és az események közt, hordozandó e viszony súlyát, a közmegvettetéstől, mely a sarlatánt kíséri, az üldöztetés Kálváriájáig, melyre a szándékukat nyilván bevalló s rendszeresen követő reformátorok szoktak leginkább fölvetni.

Tovább megyek.

4) Az idézetekben, mint olvasóim észrevették, Kossuth a Széchenyi politikai eljárását azért tartotta az utóbbi időkben népszerűtlennek, mert a gróf a gyöngélkedő nemzet „hivatott orvosának képzelte magát, ki a beteget *asszisztensei segedelmével gyógyítgatja*, és meg van győződve, hogy egyedül az *ő kezében van a mérleg*, melyen fölmérhetni, hogy a gyógyszerből ez idő szerint hány mákszemnyi kell a szenvedőnek.”

Ha ezen kórházi és patikai eszmét, mely az orvosi parabolákat szerető Széchenyi előadási modora szerint készült, kifejtjük a képek hüvelyéből, benne, mint magvat, a következő állításokat találандjuk:

Széchenyi saját személyét tekintette a haladási mozgalom központjának.

Ő a reformokat kevés kezek által óhajtotta eszközölni.

Egy előre kicsinált rendszer fonalszálain kívánt haladni.

S bosszúsággal törekvék visszautasítani mindazt, mi tervén kívül intéztetik egyének vagy pártok által.

Kossuthnak ezen észrevétele szintén nem olyan, melyet a szigorú ítésznek akár egészen elfogadni, akár egészen visszavetni lehessen.

Az övéhez hasonló, de nagyobb szabotossággal kifejezett és keskenyebb körvonal rámaiba szorított nézet volt Széchenyi iránt Dessewffy Aurél is, midőn így szól: „Gróf Széchenyi a módokra nézve, melyek által céljait létesíteni igyekezett, eleitől fogva mindenkor a központosítás embere volt. Nem azon kormányzati központosítást értem itt, mely a helyhatósági jogoknak tetemes részét elnyeli, de egy más nemét a központosításnak, mely a nemes gróf cselekvését tulajdonilag jellemzi. Ezen, a gróf *eszméleti világában* már régen friss életet folytató gépelyben, *anyagi középpont*: az állóhídban összeforrt, vasútak és vízcsatornák által a legtávolabbi pontokkal összekötött, dúsgazdag, bájos várársolt Budapest; *szellemi középpont*: maga a tisztelt gróf és rokonszenvű barátai; *eszközök*: a nemes gróf iratai s a helybeli egyletek s intézetek; *hatáskör*: országgyűlésen kívül a vélemények előkészítése s a magasabb társasági élet magyarosítása, országgyűlésen a főrendi tábla alkotmányos ellenpártja.”

A legtisztább vizű gyémánt nem lehet világosabb és szebb metszetű, mint a konzervatív párt vezérének e jellemzése.

Legyen szabad belőle indulva ki tájékozni magunkat azon eszmékre nézve, melyekre föl-osztottam a Kossuth által említett parabolát az orvosról.

Kétségtelen, hogy Széchenyi reformterveit az asszociációi jog, a sajtó és a parlament mezején akarta megkedveltetni, kifejteni és elfogadtatni.

Ezen hatáskör az európai; nálunk azonban volt még egy más és igen fontos - a megyegyűlés.

Széchenyi nem vette eléggé tekintetbe municipális életünket, sőt számításából kifeledé - mondják bírálói.

Sok függ a szemponttól, melyről e kérdést tekintjük.

Hitem szerint nála majdnem históriai kényszerűség volt a megyei küzdelmektől távolállás.

Mert már első fellépésekor reformtervének alapjai a sérelmi politikán és a rendszerezett ellenzésen többnyire kívül estek.

Célja volt: nemzeti, anyagi és alkotmányos fejlődésünk kezdeményeit azon téren nyitni meg, hol az eszmék mozgalma nem találkozik tüstént a kormány féltékenységevel, s nem ütközik oly erős érdekekkel össze, melyek által okvetlenül le fog nyomatni.

Midőn ő - Kossuth kifejezése szerint - „az életre üdítő tárogatót megharsogtatá,” midőn a *Hitel* által egy békés, de élénk forradalmat indított a régi fogalmak és intézmények ellen, ezen vezérelvet, ezen harcjelzót hirdetvé ki: ne keressük hátramaradásunk minden okát az igazgatóban; ne kárhoztassuk akadályok miatt, melyek még el nem háríthatók, magunkat csökkönységre és tespedésre; de panasz s tétlen vágyódások helyett emeljük értelmi, erkölcsi és anyagi jólétünket a teren, melyet elfoglalhatunk, s az eszközökkel, melyek rendelkezésünk alatt állanak.

Hűn e vezérelvhez, a *logikai egymásutánt*, melyen az érdekek összeolvasztása, a nemzeterő emelése felé haladni szándékozott, ekként állítá föl: „szabad, biztos birtok, ezt megelőző jó törvény; ezt megelőző elmesúrlódás; ezt megelőző egybepontosítás; ezt megelőző kedvesség tétele a hazának s a haza központjának.”

Tehát az anyagi és értelmi erőknél Budapestről vezetése vala a teendők fokozatán az alsó lépcső; a felső pedig a birtokviszonyok feudális alakzatainak megsemmisítése, vagy hol ez egyéb érdekekért nem kivihető, a szabad és biztos birtok eszméjéveli szorosabb összhangzásba hozatala.

Az egyletek a társadalmi téren, a részvényesek vagy kormány által eszközölt vállalatok, melyeknek indítványozója vagy vezetője ő volt, azon különös célon kívül, melyért létesítették, magyarázóik voltak tettel és nem szóvirágokkal, eredménnyel és nem deklamációkkal a következő eszmének: „csak úgy remélhetünk ránk és utódinkra nézve üdvet, ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövőnk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk és nem viszont.”

Így lőn minden vállalat, minek életbeléptetése Széchenyi műve, az eszmék súrlódására, érlelésére, összpontosítására és majdnem kivétel nélkül Budapestnek vagyoni, szellemi és szépizlési fölvirágoztatására irányozva.

Másfelől pedig pályája első korszaka alatt megjelent irodalmi művei az agitáció éles hangján támadták meg a magyar nemzet tespedését, előítéleteit, százados megszokásait, intézményeinek rozsdáit s mindent, mi visszaélés vagy hanyagság, fonák nézet vagy ügyetlen eljárás, egyedáruság vagy az egyéni erők általános zsibbasztása volt, ti. a magánjog mezején és a társadalmi

intézmények körében. A céhektől az ősiségig, a robottól az incapacitásig, a nemtelenek pörölhetési képtelenségétől a törvény előtti teljes egyenlőség hiányáig semmi sem került ki figyelmét, gúnyait, felvilágosítását, ostromát. Hadat izent a középidő birtokrendszerének, a történeti magánjognak, sőt többnyire e magánjog történeti és fokozatos reformjának is. Megalapította a gyökeres átalakítás módszerét. Kitűzte a magánjogi radikalizmus lobogóját. Agitációjának egyenes iránya volt: a *szabad és biztos birtok*, mint az újkori polgárisodás mellőzhetlen posztulátuma. Remélte, hogy amely mértékben fog ezáltal a nemzet anyagi ereje növekedni, azon arányban emelkedik szellemi és erkölcsi erejének intenzivitása.

Végcélja volt-e a *szabad és biztos birtok*?

Nem.

Széchenyi több európai műveltséggel volt ellátva, mint ama párhuzam-írók, kik közte és Wesselényi közt az utolsó különbséget ott keresték, hogy ez a nemzet regenerációjában szellemi, az pedig anyagi alapra épít, ez a szabadság elveinek, az a gazdagság forrásainak embere.

Széchenyi tudta, hogy az ősiség nemcsak gazdasági kérdés, s a fekvő birtok forgathatásának határai mélyen benyúlnak az igazgatási rendszer tartományaiba, s a társadalom szellemi alapjait helyezik le.

Széchenyi ismerte a magánjog jelentékenységet és alakító erejét.

Ő törekvők fölszámítani: mily kérdések minő kérdéseket tesznek lehetetlenné vagy szükségessé.

Első munkáiban nem tartá sikeresnek a magyar alkotmányt egyenesen ostromolni; mint a tábornok a centrumra, ha az erős pontokhoz támaszkodik, a jobb- vagy balszárnny megtámadása által hat eldöntőleg.

Széchenyinek saját nyilatkozata szerint végcélja vala: „hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénnyel kitisztult *képviselési rendszerre*.”

1830-tól kezdve 1841-ig politikai taktikájának alaprajza ez.

Modora volt: a tettek mezején az erők és eszmék egyesítése, asszociációk és közvállalatok, eszmesúrlódás és összetalálkozó érdekek által; a *jogi reformok mezején* a visszahatás csökkentése annak megmutatása által, hogy amely áldozatba kerülnek a gyökeres változtatások, azok nemcsak a hazára, de a jogait fölálldozó egyénre is hasznosak; az *igazgatással kapcsolatos mezején pedig* az ellentállás lefegyverzése, annak bebizonyítása által, hogy a szándékolt lépések sem a felső kormányt nem idézik a magyar érdekekkel szemben küzdőhomokra, sem az összes birodalom érdekeit nem támadják meg.

Szóval: Széchenyi elvokokat összpontosítani, elvelleneket kapacitálni, az abszolutisztikus irányú birodalmi kormányt, ha nem is meggyőzni, legalább ideiglen megnyugtatni, s ha ez sem lehető, legalább az ellenséges föllépés ürügyeitől megfosztani törekedett; mi a teendőnek csak oly sorozata által volt képzelhető, mely a bécsi igazgatással és a birodalmi érdekekkel homlokegyenest álló kérdések vitatását hátrább utalta.

Ezen sorozatban feküdt a történelmi kényszerűség, mely már pályája kezdetén bizonyos távolságra tartá Széchenyit a megyegyzésektől.

A municipális élet ti. 1823-ban oly szokatlan erőt fejtett ki passzív ellentállásban, oly jól tudta a törvényes nemtevés által a kormányzat gépét megakasztani, hogy csakhamar az alkotmányos jogait méltán féltő nemzet legkedveltebb intézményévé lőn, s egy Ragályi, egy Wesselényi és az ellenzék több tekintélyei egész politikai tant építettek a vis inertiaere, mintha az nem a

szomorú helyzetnek, melyben valánk, kényszerűsége, de az országlati bölcsességnek, a külföld által nem ismert vagy irigyelt eredménye volna. Megyerendszerünk tehát rendre a kormányhali versenyzés állandó táborhelyévé lón, hol változó szerencsével ugyan, azonban mégis inkább az ellenzék részére kezdettek a közigazgatási és adminisztrációs sélrmek eldöntetni.

Széchenyi, bár szorosán soha párthoz nem tartozott, az oppozíció legünnepeltebb egyéniségének tekintették a forradalom miatt, melyet az eszmékben okozott, s azon körülmény miatt, hogy akkor nálunk minél magasabb hivatalban volt valaki, többnyire annál makacsabb ellenzője vala a szellemi mozgalomnak, sőt az anyagi reformoknak is, és ennélfogva a *Hitel* írója nézeteinek.

De noha, mint mondom, Széchenyi a közvélemény ítélete szerint az oppozícióhoz soroztaték, a közönségnek ösztönszerű tapintata föloldá őt az apró versenyzésekbeni részvétől. A tömeg sejdítette, és az értelmesek belátták, miként terveinek sikerülésére lényeges föltétel nem állani a sérelmi ügyek élén. Magyarország mívelt osztálya, míg a pártszenvédelek által a kedélyek egészen elmérgesítve nem valának, míg Revitzky gróf bukásával a reakció merészebben nem emelte föl fejét, míg a politikai perek kíméletlenebb hangulatot s izgékonyabb modort nem hoztak divatba, sokkal helyesebb szempontból fogta fel Széchenyi hatáskörének természetét, sokkal több elismeréssel volt fáradozásai és sokkal gyöngédebb kímélettel helyzetének árnyoldalai íránt, mint a későbbi időkben bármikor.

S a *Hitel* írója akkor titkot nem csinált az okból, mi miatt nem tartá céljaival összefüggőnek a megyetermekben szerepelni.

Ő többnyire csak oly tárgyakban szólalt föl a pesti gyűlésen is, melyek vállalataihoz tartoztak, s életbeléptetendő terveit közélről illették; más megyékben pedig, bár az eredmények íránt birtokainál fogva érdekelve volt, alig hiszem, hogy pályája első szaka alatt akár szavát hallatta, akár befolyását érezte volna.

A sérelmi téren a szólásszabadsági ügy, a reformok osztályában az úgynevezett minimum kérdése, amely által a választói cenzusnak az alkotmányba csempészése céloztaték, valának majdnem egyedül azon tárgyak, melyekre nézve Széchenyi ismert be-nem-vegyülési elvének dacára is a vitatkozásokban élénk részt vett.

Ezen szerény hallgatás, ezen akkor még félre nem magyarázott, senkitől meg nem rótt önmérsékelés miatt történt, hogy gyanús figyelemmel kísérte ugyan az igazgatás Széchenyi lépéseit, de hatalomszavával nem tartóztatá föl.

A gróf tehát nem annyira terveiből feledte ki a megyeéletet, mint tervei miatt nem vehette, úgy, mint szükség vala, igénybe.

Pályája első korszakára értem ezt.

Mert később más összealakulása a viszonyoknak, az egyéneknek más hatása, az eljárásoknak más szüksége merült föl.

Széchenyi irodalmi mívei ti. a megyerendszert teletöltötték expanzív, változatos irányú, türelmetlen és visszaélésekre hajló erőkkal.

Mert a véletlen - vagy helyesebben szólva az agitációs és agitatori szerep szerencsétlensége - azt akará, hogy a számító Széchenyi számításai ellenére, a központosító Széchenyi elveinek és törekvéseinek dacára majdnem annyit folyjon be a megyerendszer decentralizáló s fölösztató irányára - mely 1841-től az 1843-i országgyűlés megnyílásáig Kossuth által a kulminációs pontra vezetették -, mint Wesselényi és a „vis inertiaet” országlati tanná emelő párt.

Mert a *Hitel*, *Világ* és *Stadium* írója e munkái által már majdnem egészen kivívta az új irány diadalát a közvéleményben. A régi eszmék meggyőzve, a hatalom körébe kezdtek visszanyomulni; a magas hivatalnokok dísztermeiben és előszobáiban, a főpapság pástorbotja alatt és a felsőház hercegi és grófi koronáinak árnyékában kerestek védelmet és azilumot; az állami formák szerkezetére támaszkodtak, s csak a státuserők mesterkélt összeállítása, bonyolított gépezete és lassú mozgása által valának elég súllyal bírók meggátolni a korigények betolakodását az alkotmány és a törvények nyolcszázados építményébe. Ily gyors siker hallatlan volt honunk történetében. De talán éppen ennél fogva csakhamar némi aggasztó jelenségeket idézett elő, melyek a Széchenyi modorának és a megyerendszernek sajátja mellett kimaradhatlanok voltak.

A gróf ti. előbb akarta a pangó nemzetben a meggyőződést egy vagy más reform szükségéről fölébresztetni, s csak azutánra tartá célszerűnek a létesítés módszerét, vagy amint ő szerette mondani, a *mikéntet* fejtegetni.

E különválasztás, ezen felosztása a munkának elméletileg sokat mutat; de létező körülményeink közt kétségkívül befolyt ama felszínes iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hidegvérrel megelni s elég óvatossággal elhárítani restellette.

Mert aki a „meggyőződést” és a „megoldást,” az „eszmét” és a „fogatosítás részleteit” egyszerre nem oltja be a néptulajdonba, az gyorsította ugyan az izgatás sikerét, de többnyire veszélyességét is emelé - kivált oly országban, hol a közjog alsóbb rétegeiben döntetnek el a kérdések, mint nálunk a követutasítási jog által történt.

Széchenyi e hibát leginkább a *Stadium*-ban érezteté, mely az 1833-i országgyűlés irányának előkészítésére vala írva; de a nyomtatás alatt betiltatván, külföldön és csak későre jelent meg.

A *Stadium* józan felfogással, óvatos választással jelölte ki a közelebbi évek reformtárgyait. Összefüggőbb, szabatosabb, rábeszélőbb, bár írmodorában pongyolább a gróf többi munkáinál. Hatása a nemzetre tömérdek vala, nem annyira rögtön, mint az 1832-36-i diéta berekesztése utáni időszakban, egészen az 1840-i országgyűlésig. Hogy a *Stadium* legfőbb tényező volt a kormányt a reformpolitika szükségének elismerésére bírni - ez előttem kétségtelennek látszik.

De Széchenyi a *Stadium*-ban rendkívül *mély* és rendkívül *felszínes* volt egyszersmind.

Megmondom, miért.

Mert e könyvben rendszeresítették azon modor, mely a reformeszmét a fogatosítás részleteitől egészen különválasztja.

A *Stadium*-ban tizenkét törvény, mint közelebbi teendő, ajánlatik a nemzet figyelmébe.

Mindeniknek - az utolsó hármat kivéve - szüksége fölségesen indokoltatik.

Mindenik formulázva is van.

De miként?

Tekintsünk akármelyikre.

Vegyük fel p. o. az ősiségét.

Széchenyi diadalmasan bebizonyítja: mennyi kár származik az ősiségből a *közigazgatásra*. Meleg ecsetelése alatt az olvasó vére hevülni kezd. A szív érzi, hogy az aviticitás a nemzet ereje kifejlesztését lehetetlenné teszi. Az értelem követi a szívet, mert hideg számokkal van minden megmutatva. Az ősiség csakhamar Hauser Gáspár börtönének tartatik, mely a falai közé zárt nemzetet aléltta, henyévé, butává és egészségtelenné teszi. S mindez egyesek

érdekéért történik-e, kérdik az olvasók felforrva. Nem, válaszolja Széchenyi, s megint virágos képekkel és csalhatatlan számokkal bebizonyítja, hogy a jószág tulajdonosának specifikus ellensége az ősiség, egy házibarád, ki a ház romlásán töri fejét. - De talán a tulajdonos a család fönntartásaért túri és védi az aviticitást, s így nemesen áldozza fel magát a jövendőért, gondolja magában a sajnálkozó olvasó. Ez is tévedés, kiáltja a minden gondolatot, a minden védokokat ismerő Széchenyi, s ismét a bebizonyításokhoz fogván kitünteti, hogy az aviticitás a családok conservatióját is gátolja, s tehát a történeti befolyások megóalmazására és örökítésére sem vezet. - Úgy, hát csak a koronának fekszik a magszakadásért érdekében, sóhajtja az olvasó. - Nem, szól ismét Széchenyi, előre látva a végmenhelyt, a koronának jövedelmezőbb volna az ősiség eltörlése, s ha tekintetbe sem vétetik, ez a magszakadásból eredő kevés haszonért bő kártérítést adhatna a nemzet a *laudemium* által. - Az olvasó ily diadalmas dialektika után elragadtatással kiáltja: le tehát az ősiséggel, ha az senkinek nem használ, és mindennek árt.

Széchenyi fényesen kivívta a „meggyőződést.”

Hátra van „a megoldás.”

A gróf tudja, hogy az ősiséget egész törvénykönyvünk revíziója nélkül eltörlöni lehetetlen. Hiszi, hogy határozott számú hitbizomány útján célszerű a stabilizmus bizonyos mértékét a felsőház által az alkotmányba szöve tartani. Nem kétkedik, miként ha ez magában kívánatos nem volna is, a nemzetiség érdekeiért szükségessé válik.

Íme három fontos tekintet, mely „a megoldást,” az életbeléptetés részleteit nehezíti. Ha Széchenyi fölfejtette volna a „miként” kérdését is, a közönségben kevesebb, de hihetőleg normálisabb lett volna a haladási vágy összege. Ő azonban rendszerénél fogva 1831-ben, midőn *Stadium*-át írta, csak agitálni akart.

Óvatosan különválasztá tehát a „meggyőzést” az elv iránt a „megoldástól.”

Mély volt az *első*, felszínes a *második* körül.

Mert midőn az ősiség káros oldalait bebizonyította, ezen törvényjavaslatot ajánlá:

„II. törvény:

Az ősiségi jog (jus aviticitatis) örökre el van törölve.

Kifejtés. Akárminemű jószágot valaki ezen törvény kihirdetése után az illető felek tudtával örökösen elad, azt a vevőtől vagy annak hagyományosítól sem az eladó, sem annak nemzetsége semmi ürügy alatt többé vissza nem veheti, s az örökös eladást soha meg nem semmisítheti.”

Ebből áll a törvénycikk.

Ily modernak, kivált a megyei intéciók közt lehetetlen volt a projectánsok gomba-csoportját verőfényre nem hozni.

Az 1836-i országgyűlésnek, mely az általános vitatások által a *Stadium* főbb eszméinek kelendőségét emelte, e hosszú és a reformirány felé nehézkedő parlamentnek berekesztése után csakhamar növekedő mennyiségben léptek föl kezdeményezők, tervkészítők, javaslatgyárnokok, kik a nagy eszmék és a nagy érdekek megoldására rövid törvéypontokat csináltak, mint Széchenyi, izgattak a korkérdések mellett, mint ő, s nem tartották szükségesnek a részletek bonyodalmaiba bevinni az ítészet fáklavilágát, mint ő.

A tanítványok és a mester közt a különbség csak kettőből állott: Széchenyi páratlan tapintattal választotta ki, és sorozta egymásután az izgatási kérdéseket, míg követői tele marokkal tépdelték és szórták a közönség elébe a fölötölt eszmék és vágyak virágait s burjánait vegye-

sen; továbbá Széchenyi a bölcs és államismerő mély fölfogásával taglalá az ó-intézménynek, melyet meg akart dönteni, gyöngéit s az újnak, mit helyébe vala iktatandó, előnyeit, míg ellenben követői csak az indítványozási termékenységgel s az üres ömledések dagályával pótolták a hiányzó belátást és az eszmék szabatoságát.

Én itt nem egyénekre célok, kik közt érett férfiak is valának; de a projectánsok összegét festem.

Ki ne emlékeznék a szatmári 12 pontra, mely egyébiránt több társainál sokkal tartalmasabb volt.

Egyik indítvány eszmeileg helyes, de a kedélyek hangulatánál és a viszonyoknál fogva utópiai vala; a másik magában hordá semmiségét, de a napi szenvedélyeknek kedvezvén, mint az alkalmi vers, tapsra számíthatott, később feledésre.

A sajtó korlátolva volt; a megyeterem tárva állott.

A követutasítási jog minden tervet befogadhatott, mindent magához szívott.

A megyegyűlés a rétorok kedvenc helyévé lőn.

A törvényhatóságok széke hasonlított a Szent Márk oroszlányának torkához, azon különbséggel, hogy Velencében egy oroszlánytorok volt, hová az elégületlenek az egyének elleni vadaikat bevethették, míg Magyarországon ötvenkét torokba omlott az intézmények elleni denúnciació.

Természetes, hogy aránylag kevés javaslatból vált követutasítás; de viszont az is természetes, miként az elfogadott utasítási pontok közt is aránylag nem sok találkozott, mely a nemzet összes értelmiségének hű kinyomataul vala tekintendő.

Utóbb sikerült a megyék működésében bizonyos mértékű központosítás.

Én azonban most nem a forradalom előtti egypár évről szólok.

A változtatási hajlam ily élénkségéből következett, hogy közjogunk szerkezetének alsóbb közlege, a megyeélet szokatlan sebességgel forgott, s mint a test oly része, mely vértolulásban szenved, lázas állapotba ment át; míg a felsőbb közlegek ószerű alkotásuknál, középidői elemeiknél és a szabadabb mozgást alig tűrő érdekeiknél fogva többnyire csökönyösségben maradtak, vagy a lassú szervezet miatt a legjobb törekvés mellett is még mozgásba sem indíthatattak.

Alatt a megyéken mindenütt reformtervek, melyek a nemzet létkérdésének, a kor mellőzhetlen igényeinek hirdettettek; fenn a közjog felsőbb osztályában csak három évben egyszer országgyűlés, csodálatosan vegyes elemekkel, keskeny hatáskörrel, határozatlan házszabályokkal, az izenetek és válasziizenetek hosszadalmas és sikertelen labdajátékával, hol a tervek addig dobáltattak fel és le, míg végre a játszó társak általános eltikkadása közt deponáltattak.

Ezekhez gondoljuk még a felső kormányt, melynek politikája a túlrejt reformokhoz sem szívesen nyúlt, s melynek fő elve a csend, a nyugalom és változatlanóság volt.

Minő ellentétek!

S nem kellett-e belőlük abnormitásoknak serkedni?

A megyegyűléseken a jó és rossz, a közeli és távoli időkre vonatkozó javaslatok oly sokszor kiáltattak ki múlhatatlan teendőkné, hogy utoljára a türelmetlenség kezdé únni, az országgyűléstől várni az eredményeket. Segédszerek kerestettek tehát a megyei autonómia elmosott körű és szabálytalan doktrínáiból a tespedés megszüntetésére. Már nem tartaték elégné a követutasítások számára belajstromozni a terveket. Tett után kiáltott a heves és le nem tisztált közvélemény, azon közvélemény, mely a *Stadium*-ból is tanulta a kérdések iránti „meggyő-

zódástól” különválasztani a „megoldást,” s ha azt bírni hitte, nem törődni ennek sem nehézségeivel, sem formásságaival.

Egyik megye, mert *meggyőződött* a nyilván és szóbeliség hasznairól, elhatározta a nyilvános és szóbeli eljárást.

A másik, mert *meggyőződött*, hogy a rabok erkölcsét javítani kell, a magánrendszer elve szerint épített börtönt, alább fokozta a büntetések éveit, s így rendre készíté az új kriminális kódexet, több esetben a helytartótanács hallgató megegyezésével.

A pesti termekben, mert a szónokok *meggyőződtek* az alkotmányos sáncok tágításának üdves voltáról, határozattá lőn a szavazatjogot szélesebbre terjeszteni s a honoráciorokat választási és tanácskozási képességgel ruházni fel.

S ha kérdezték: hogyan lehet a törvényhozás köréből e foglalatokat tenni?

A megye statutárius joga hozaték fel.

Szóval: valamint a vis inertiae a kormány hatóságát kezdette mindig keskenyebbre szorítani, úgy a statutárius jog a törvényhozását, s e két terjeszkedési irányból vala készülőben egy, az állami bölcsességre és Corpus Jurisra támaszkodó tan a megyerendszer autonómiájáról.

A terv-áradatnak ezen következményei Széchenyi munkásságának második korszakára esnek, midőn ő az irodalom mezején az izgatási politika ellen csatározásokat s később rendszeres csatákat vívott ki.

Valamint azonban az első korszak alatt, mint már megmutattam, nála történelmi kényszerűség volt a megyegyűlésektől inkább tartani magát távol, mint a közrehatás többi eszközeitől, szintűgy most fölötte terhessé s majdnem sikertelenné vált volna élénk részvéte.

Szerepe alig lehet vala e gyűléseken más, mint a Dessewffy Aurélé, azon különbséggel, hogy a konzervatívok vezére a maga terén volt, míg az ellenzékkel küzdött; de Széchenyi kényszerítve leendő a konzervatívokkal, kiknek elveit nem osztá, szövetkezni, hogy megtámadja a formásság miatt azon pártot, melyhez számíttaték s azon elveket, melyeket többnyire sajátjának vallott.

Az irodalomban függetlenebb állása vala ezen megtámadási szerep mellett, mint lett volna a megyegyűléseken, hol az izoláció kevésbé kivihető és sikertelen; míg a könyvek általi diszkusszióban könnyen eszközöltheték s értelmesebb összegre hatva inkább vezethet célra.

Gondolom, hogy jobbra ily tekintetek magyarázzák ki, hogy ő csak mellékesen vett részt pályája kezdetétől végeig a megyegyűléseken, s nem annyira tervéből felejtette ki a municipál rendszer által hatni reformjai keresztülvitelére, mint inkább módját nem látta teljes elviseltetés nélkül vegyülni állandólag a megyei küzdelmekbe.

Azonban mégsem lehet mondani, hogy ő közléte akármelyik szakában éppen egészen elhanyagolta volna a megyetermet.

A nagy kérdéseknél többször hallatá szavát, s néha erélyes, majdnem kihívó modorban is.

De meg kell vallani: minden hatáskör közt a megyén aratott legkevesebb sikert.

Oka ennek a municipál rendszer szellemében s részint történelmi előzményekben feküdt.

Csak három körülményt említek.

Tudatik, hogy Magyarországon - mert Erdély más tekintetek alá tartozik - a megyék a közép-nemesség orgánjai valának. Nem állítom, miként egy mágán sem bírt azokban tartós befolyással; de hogy a főrendi helyzet inkább ólomsúly, mint szárny volt a siker utáni versenyzésben - ez alig szenved kétséget.

Aztán, ha valahol, bizonyosan a megyékben volt a hatás föltétele: a két nagy politikai párt közül egyikhez besorozva lenni; ha valahol, ott nem volt szerepe a közvetítő s a napi szenvedélyek gőzkörén felül álló talentumoknak.

Vége akármennyire fűtták és puffasztották föl a divatos tanok a municipál rendszert, az mégsem vesztette el eredeti hivatását, mely a helyi érdekeken sarkallott. Aki folytonosan nem hathatott az apró ügyek intézése körül, aki nem táblabíráskodott a szó szoros értelmében, nem élt a megye notabilitásai közt, nem korteskedett, bíraskodott és restaurált velök, nem fonta évek óta érdekeit egy csoport helyi igényekkel és szenvedélyekkel össze, nem áldozta ideje nagy részét ily magokban igen szükséges, de sok egyébtől elvonó viszonyok szövésére és fenntartására, az oly egyén, ha a politikai nagy pártok által bálványoztatott is, a megyében inkább protezsált, mint valódi hatalmas, valódi befolyásos helyzetben volt. Emlékezzünk csak Kossuth pályájára. Ki vala nálánál a megyeközönség és megyekarzat által istenítettebb szónok? Mégis némileg védelme alatt látszék állani néhány megyei, sőt járásbeli tekintélynek. S ki hozta kétségbe, hogy 1847-ben is a pesti ellenzék soraiban három-négy oly lokális tekintély létezett, kik közül akármelyik, ha mint követjelölt lépend fel, Kossuth nagy híre és az ellenzék központi pénztárának dacára többséget nyerhetett volna?

Valamint fentebb megmutattam, hogy Széchenyi nem annyira számításaiból hagyta ki a megyerendszert - mint Kossuth és Dessewffy hitte -, de pályájának történelmi kényszerűségénél fogva nem vehetett állandó részt a megyei tanácskozmányokban, úgy most arra nézve hoztam föl három okot, miként ő, ha nagyobb mértékben kívánt volna is a pesti terem határozataira befolylni, mégis ez annyira alig sikerülendett volna, hogy kereken kimondva, a ráfordított időt megfizesse.

Hosszason ereszkedtem ki a megyék elhanyagolása miatt emelt politikai vádra.

Ellenben igen rövid lehetek a Kossuth által készített patikai és orvosi parabolában rejlő többi hibáztatásokra nézve.

Azon állítás, hogy Széchenyi magát a nemzet egyedül hivatott orvosának tartotta, nem alap nélküli, ámbár csak némi módosítások mellett igaz.

A gróf maga a magyar akadémia 1842-i nagygyűlését kinyitó beszédében így szól: „Axiómatisztaságban vélem látni *nézetem kirekesztő helyességét*; midőn más részről tapasztalni vagyok kénytelen, hogy hazánkban még leghűbb fiai s legkitűnőbb tehetségei közül is többen, mintha nézetem csalódás volna, *felette kevés kivétellel*, mind más, sőt éppen ellenkező utakon járnak azon cél felé, melynek eléréséhez szintűgy s oly őszintén kötöm én is fajtánk megmentését és egykori feldicsőíttetését, mint, teljesen hiszem, ők. *Egyeztető középutat ez esetben pedig nem látok*. Mily kínos epedések közt nézek én ennél fogva nemzetünk jövő sorsának elébe, ki-ki elértheti, ki fajtámhozi hűségemben bízik, minthogy egy részét nemzeti ügyünk fölött még mindig halálos fagyban szendergeni látom, és esküdni mernék, hogy bizony ez sem megmenteni, sem magasabbra emelni nem fogja a hazát; midőn másrésztől azon irtózatoss kép áll előttem - és *itt lelkemet merném rátenni, hogy e kép nem tünemény, hanem valóság* -, mihez képest mindazon gyönyörű érzelem és szent lelkesedés, mely hazánkban, hála az ég, számra mindig növekedő hű fiaiban buzog, s mi a legnagyobbnak, legdicsőbbnek lehetne forrása, nemcsak nem fogja magasra emelni, de még csak biztosítani sem a hont, sőt egyenesen meggyilkolni azt, előbb, mint gondolnók, ha mielőtt késő, legalább vérünk nemesbjei nem okulandnak.”

Ezen idézetből Széchenyi jellemének három alaphangja tűnik ki:

Mély hit saját politikai meggyőződésének helyességéről.

Méla és fájdalmas érzés izolált állása miatt.

Megdöbbszentő jósszellem a közelgő veszélyek iránt, azon prófétai lélek, mely az ő agyának átható, mindent mérlegelő munkásságából támadt, s előbb nemtővé lőn, és míg a reménnyel szövetkezhetett, szárnyainak suhogásával ótalmazta kedveltjét a csalálmoktól, midőn pedig a reménytől megvált, fűriává alakult, égő kanóccával meggyújtotta a szívet, és saskörmeivel széttépte azon agy idegeit, melyben fogantatott.

Ne nézzünk most e sötét arcú, e tragikai sorsú jóserőre. Ne vizsgáljuk még titkosnak látszó elemeit s az események által igazolt intéseinek súlyát.

Jelen célunkra elég annak bevallása, hogy Széchenyi politikai rendszerének kirekesztő helyességét oly rendületlenül hitte, mint ama szilárd erélyű reformátorok szokták, kik e mély hit nélkül sohasem szaporították volna azon igazságok és tévedések összegét, melyeket az eszmék forradalmának, a szellem időszakonkénti nyilvánulásainak nevezünk, s melyek egy státusférfiúban többször lennének megláthatók, ha éppen az országlati ügyesség tulajdonaihoz nem tartoznék az eszközök változatossága által az irányt és az apró kialakításokkal a fő gondolatot mérsékelni, vagy ha kell, eltakarni.

S e részben nálunk senki sem mérkőzhetett Széchenyivel.

Ő tudott színleni és gyakran rejté szándékát oly indokok alá, melyek a siker számára gyártattak, s a félreértetések tömkelegén át vezettek eredményhez, míg a hazafi abnegációkért néha annyi vigasztalása sem volt, hogy a sokadalom gyanúsításai közt a jobbak kétséges bizodalmánál s ingadozó rokonszenvénel többel legyen jutalmazva.

Ő tudott tűrni, s a tett alkalmas idejét azon hidegnek látszó önmérsékléssel várta be, melyet a hiú nem ismer, a becsszomjas nem feledhet el.

Ő tudott lealkudni, és O'Connel híres mondását, hogy aki egy schillinget követel, de csak egy pennyvel kínálják, fogadja el azt is előpénzül, alig követte valaki Széchenyinél gyakorlatibb tapintattal.

Sőt, hő óhajtasait is láttuk általa fölládoztatva, mint egyes zászlóaljakat az egész eredményért néha semmivé hagy tétetni a hadvezér.

S volt példa, hogy Széchenyi az általa rosszállott, de a többség által határozattá emelt indítványt még akkor is védte, mintha sajátja volna, midőn a fő mozgatók a gyors visszavonulás elsősege felett egymással vetélkedtek.

Ha e tekinteteket egy látpontra vonjuk össze, ki fog világlatni, hogy Széchenyinek csallhatatlansági hite inkább a dolgokkal tisztában lét eredménye, mint egyéniségének túlbecsülése volt. S miután makacssága összes törekvéseinek megvédésében a mellék-eszmék és a kivitel eszközei iránti hajlékonysággal párosult, szigorú ragaszkodását alapnézeteihez csak akkor kárhoztathatnók, ha azok az elmélet és az események által megcáfolva lettek volna.

Ez azonban nem történt.

Említettett a múlt évtized szenvedélyes tollharcai közt s az orvosi parabolában is célzat van rá, hogy Széchenyi nem szívesen tűrt maga mellett tekintélyeket, kevés kezek által kívánta vezetetni a nemzet újjáalakulási művét, és inkább egy szabadelvű autokratához, mint az eszméit szerényen terjesztő népemberhez hasonlított.

Bizonyos határokig ezen állítás szintén megdönthetetlen.

A mély meggyőződésből, bármely szelíd formákban tartassék, csaknem visszaidézhetlenül két tulajdonnak kell kifejlődni: *először* némi türelmetlen hévnek a más nézetek irányában, sőt némi fölerőszakolási vágynak; *másodszor* a cselekvényesség erélyének, mely rendre az idegen körökbe is bevág, abszorbeáló természetet ölt magára, és a kisebb rangú egyéniségek fejlődését akaratlanul is gátolja.

Széchenyi sem vala ment azon hévtől, mellyel a szekták emberei a közeli nézetármialatokat inkább szeretik sújtani, mint a távoliakat. De meg kell vallanunk, oly ritka szerencséje volt, hogy midőn szenvedélyes modora miatt leginkább tartaték üldözőnek, többnyire akkor vala vagy igazságos, vagy előrelátó.

Továbbá ő sem tartózkodék vissza ama kielégíthetlen és vágyszomjas munkásságtól, mely az események fonalszárait saját egyéniségének kerekéről akarja leszöni; de önzéseért nem áldozott eredményeket föl, míg az eredményekért gyakran háttérbe nyomta, sőt néha el is feledé önzését. Aztán noha szerette magát egy törekvésben központul, mégis a cseleket és taktikát a tárgyak s nem személye emelésére használta.

Kortársai későbbi polémiáiban az irigység választóvizét s a sértett gőg méregkeverékét vélték látni. Oly időket éltünk át, midőn a haza felvirágzásáért aki legtöbbet tett, még nem vala meg-óva, hogy legtöbbször ne gyanúsíttassék; midőn egész mártírológia készülhetett volna nem azokról, kiket a hatalom, de kiket a közvélemény igazságtalansága üldözött. Ez talán természetes jelenet ott, hol a vélemények kiforrása és tisztulása hosszas ideig visszatartóztatva lőn. Azonban még természetesebb, miként a kedvezés és előítélet nélküli történet az adatokból indokolni alig tudandja, hogy e mozgalmas időkben miért kelle az eszes és jóhiszemű emberekből is oly soknak rövidlátóvá válni, ha a *Kelet népé*-ben a honfi-aggodalmak leg-őszintébb nyilvánulását olvasták; és viszont túl éles szeművé, ha a gyanakodás ábraképeiből alkoták a legcsodálatosabb rajzokat Széchenyi szándékai felől?

Most még nem vagyunk azon távolságban, honnan a leélt múltnak térképét emelkedéseivel és mélységeivel együtt fölfoghatnók.

Most még a história az események egy részét ködben s csak a másik részét látja kivilágítva.

De a félhomály mellett is Széchenyi politikai jelleme kezd a míveltek tudalmában és a közön-ség sejtelmeiben derülni.

Már számosan vannak, kik, ha üres óráikban e státusférfiú irodalmi harcait a *Kelet népé*-től a *Programm*-ig átforgatják, megdöbbenve kérdik maguktól: vajon azon heves, azon szívrendítő küzdelmek közt írt sorokban, melyek megjelenésekor az irigység, a gúny, a megsértett önzés és a hatalomféltés eredményeinek magyaráztattak, nincs-e több hazafiság, több kedélymél-y-ség, több szaggató aggodalom a jelen hibái miatt, több fájdalom a jövő iránt, több félelem a Nemezistől, mely egy nemzet tévedéseit inkább szokta megtorlani, mint bűneit? Nincs-e több prófétai lélek, nincs-e több hűség a magyar fajhoz és több ragaszkodás a minden oldalról fenyegetett szabadság s állam iránt, mintsem olynemű szenvedélyesség, minőt Széchenyi polémiáiban az olvasóközönség egykor feltalálni vélt?

Meg vagyok győződve, hogy mentől általánosabb leend e hangulat, annál hűbben tükrözik a nemzet kedélyében vissza Széchenyi jellemének korrajza.

Míg vizsgálat alá vettem két nagy tekintélynek véleményét a korról, melyben Széchenyi hatni kezdett, a politikáról, melyet folytatott, a hibákról, miket fölfogásaiban és modorában elkö-vetett, míg kifejtém, mennyiben lehet helyesnek vagy nem helyeselhetőnek tartani Dessewffy Aurél és Kossuth nézetét e kérdések felől, azalatt - ha nem csal számításom - olvasóim figyelmének az általános eszmékről mindinkább az egyén felé kellett központosulni, s talán most leend legcélszerűbb átmennünk a nyilvános pályáról a magánkörbe, a dolgokról a sze-mélyre, és Széchenyi jellemének kifejtését itt szöni tovább, mindaddig, míg a tárgyak érdeke ismét másfelé vonandja szemeinket.

Szolgáljon iránymutatóul vagy legalább kiindulási pontul számomra Szalay László véle-ménye.

„Szerencsétlen vagyok - így szól ő - sokban Széchenyivel egyet nem érthetni; de szeretem, tisztelem őt, mert jellemét szilárd agyagból gyúrta, qui finxit hominum praecordia. Azt mondják: arisztokrata és beszédeit oly taglejtésekkel kíséri, melyekről Cicero, ki a szónok mellé fuvalást állít, hogy annak zenéjéhez idomíttassék az előadás, nem is álmodott. De Voltaire-ről is írva van, hogy arisztokrata volt, a legkeresztyénebb fejedelemnek kamarása, cipőjén aranycsat, combján selyembugyogó, mint az akkori udvardivat akará; arca pedig egy gúnymosoly. Megjegyezték azonban róla azt is, hogy mikor egy vagy más becsületes, de kissé sebesen járó népember sárba esett, s onnan nem tudott kimenekülni, Voltaire nem gondolt hímzett cipőivel, nem selyemharisnyáival, s beszaladt a pocsolyába, kirántotta szegényt, hogy ott ne vesszen, s hogy fülébe súghassa: máskor nagyobb óvatossággal, uram! Ilyesmi nem grimasz. - Mindamellet szívesen hiszem, hogy Széchenyi arisztokrata, de olyatén, melyet Junius gyönyörű sorai oly utolérhetlen szabatosággal festenek.”

Junius azon sorokban, melyekre Szalay céloz, a független felsőházi tag és szabadelvű angol arisztokra eszményképét így rajzolja: „Súlyának s befolyásának érzetében parlamenti eljárását csak peeri alkotmányos kötelessége által szabhatja meg. Magát a törvények őréül tekinti. Készen a kormány igazságos szabályait pártolni, de eltökélve a miniszterek magaviseletét gyanakodón ellenőrizni, a pártduhnek éppen oly szilárdul ellenszegül, mint a hatalom túlterjeszkedésének. Szintoly kevéssé képes saját személye vagy kegyencei részére a miniszterekkel hivatalhelyek fölött alkudozni, mint odáig leereszkedni, hogy az ellenzéki cselszövényekbe merüljön. Ha a parlamentben valami fontos kérdés véleményre hívja fel, a legelvetemültebb miniszter is figyelemmel és tisztelettel hallgatja ki. Az ő tekintélye a kormány szabályait vagy szentesíti, vagy hitelétől fosztja meg. A nép reá mint védőre néz; a derék fejedelem pedig benne oly kormányférfiút bír, kinek belátására és egyenességére bizton támaszkodhatik.”

Valóban nagyszerű jellem egy peer, minőt Junius rajzolt előnkbe, s ily egyéniségek miatt mondotta Pyrrhus követe a római szenátust királyok tanácsának; de nézetem szerint Széchenyi illetén peer nem volt, valamint azon *voltaire*-i szívességgel sem bírt, hogy a sárba esett demagógokért hímzett cipőjét és selyemharisnyáját gyakran mocskolta volna be.

Ő annyira sajátságos, annyira eredeti lény, miként semmi rámába, melyet a nagyságról vagy közepszerűségről formálunk, be nem illesztethetünk. Benne úgy uralkodott az *egyéni*, hogy nemcsak az eszményképekhez nem lehet hozzászabni őt, mint egészet; de arról is bizonyosak lehetünk, hogy midőn egyes tulajdonaiért mérjük mással össze, e hasonlítás kimondhatlanul általános, hiányos és sántító leend.

Hagyjuk el tehát a párhuzamot és egybehasonlításokat, vagy csak mellékesen éljünk velök, ha Magyarország legsajátságosabb státusférfiáról, s a kornak, melyben hatott, egyik kiváló egyéniségéről jobb képzetet akarunk szerezni és terjeszteni, mint a hírlapok magasztalásaiból vagy gáncaiból lehet.

Állítsuk elő Széchenyit egészen magából kifejtve és semmi mintakép után nem rajzolva; mint eddig is szavainak és tetteinek szelleméből merítettük ki jellemét, belőle festettük énjét.

Külsőalakját - mert a külső nélkül egy egyént sem lehet, mint határozott jelenséget, elménkben konstruálni és bomlatlanul megtartani - azon időről vázolom, midőn népszerűségének süllyedő- és erejének tetőpontján állott; midőn hitték, hogy kezdi lejárni magát, mert kombinációi gyengülnek, és ő hitte, hogy azért kezd csökkenni hatása, mert a haza izgatók által veszélynek sodortatik; midőn a napisajtó több kezelői alagyai epedéssel sajnálkoztak az ő gyors hanyatlásán, és ő viszont a közelítő zivatar sejtelve miatt álmatlan éjeket töltött a haza borongó láthatáráért; midőn „a nagy magyar!” torzszeméin bosszankodó közvélemény és a közvélemény forrolázás rohamaiért aggódó „nagy magyar” kölcsönösen kezdték a jövőre hivatkozni; midőn mind a két perlő fél makacsul hitte, hogy ő fog a történelem által

igazoltatni, ő fog nyerni, de Széchenyi azt is előre mondá, hogy ha a jövőnek neki adand igazat, a nyereség fájdalma miatt lehetetlen meg nem örülnie.

Lássuk ezen drámai érdekekkel bíró időszak alatt: hogy nézett ő ki?

Ha a forradalom előtti kor kapacitásain végigtekintünk, több kellemes vagy jelentékeny alakra találunk; de mégis köztök - nézetem szerint - csak három oly egyén volt, kinek ha fejét egy ismeretlen tömeg meglátá vala, akár a tanácskozóteremben, akár egy díszmenetnél, akár a cselekvényesség, akár a nyugalom állapotában, kénytelenül fölkiáltott volna: ezek kiváló, ezek nevezetes emberek!

A három fő közül arcban egyik sem volt szép, de kellemes gyakran, tiszteletet igénylő mindig, leigéző néha, bár megdöbbenő, sőt félelmes az erős szenvedélyek pillanataiban. A három fő a koponya alkatára nézve úgy különbözött egymástól, mint az egyéneknek, kikre célzok, más volt jellemök, nedvalkatok, életpályájuk és életsorsuk.

Azon antik fő, mely a gróf Batthyány Lajosé vala, a görög nagy szellemek szobrairól látszott átvettnek. Nála csak az örökké halvány arc, a szem égő tüze s a vonalokban nyugvó dac mutatta a szenvedélyek mélységét.

Wesselényi feje, mely a mindig hátraszegett nyak nélkül nem bírt egészen bevégezett kinyomattal, egy harcra hívó politikai gladiátoré vala, a régi világ eszményképeitől kölcsönzött homlokkal és bennfekvő szemmel, de egyébiránt inkább kalmuk arcéllal.

A Széchenyi feje mind a Batthyányénál, mind a Wesselényiénél érdekesebb a lélekbúvárra nézve és ellentmondóbb. Az ő arca az erő és szakadozottság küzdelmeinek típusa, egy romantikus arc sötét alapokon, a komor és unatkozó vonalokból kitörő szilaj és féketlen cselekvényességnek, a mizantropiának és emberszeretetnek, az ábrándnak és hidegségnek olvadéka, egy méltóságos s komoly angol-oligarchai arc a francia forradalmi eszmék lappangó tüzétől felvilágosítva és meg-megrezgetve, arc, mely a nagy elszánások és kicsinyes gondok, a mély tervek és apró impressziók képét élesen visszatükrözi, arc, mely a lélekkel telegráfi és szakadatlan összeköttetésben áll, mely mindig beírva van, mely mindig olvastat magáról a ránézőkkel igaz vagy csinált érzéseket, míg a többi emberek arca csak a kivételes állapotokban szokott a lélek könyvévé, az eszmék bolt-kirakásává és a képzelem oly mágikai lámpájává válni, mely a belső, mely az elrejtett képek árnyait felveti, hogy kívülről láthatók legyenek.

Érdekes volna a három említett egyént: Batthyányt, Wesselényit és Széchenyit agyalkati és arcvonali tekintetben összehasonlítani; de ezen sok ismereteket igénylő föladat az én erőmön felül van, s a *Szónokok és státusférfiak könyve* nem is tűzte ki célul a frenológoknak és Lavater tanítványainak vizsgálódásokra anyagot szolgáltatni.

Lemondva tehát az ily kísérletekről, visszatérek Széchenyire.

Széchenyi erős, de nem atlétai, magas, de nem túlemelt alakú férfiú volt, a legarányosabb növésű, hajlékony tagokkal, jól formált mellel, izmos, edzett karral és közép nagyságú nap-sütött kezekkel. Pofája miatt, mely széles s eléggé telt vala, inkább látszék testesnek, mint szikárnak; bár valósággal, ha nem is sovány, de kövérségre legkevésbé hajló volt.

Arca sötétsárga, rézvörös színezettel a pofa közepétől fogva a száj és szem vonalai közt.

Homloka széles, magas, gondolkodó és redőkbe vont. Alkotása egészen különbözik a Wesselényiétől; mert ennél az alsó homlok volt csodálatosan kiformálva s annyira emelt párkányú, hogy a szemnek mélyen kellett alatta fekünni; míg Széchenyinél a felső homlok - a nagyszerűbb intellektuális erők helye - vala oly domború, oly teljes és oly széles átmérőjű, minő igen ritkán található. E méltóságos, de sötét homloknak jellemét kiegészítette a sűrű, nagyszálú, szögletes ívű és egymásba folyó két szemöld, mely annyira komor, annyira kivételes

vala, hogy maga a gróf is élceket csinált reá, s népszerűsége egyik akadályának mondá. Széchenyi sötétszürke szemei nem bírtak azon lelket áthasító, megkövesztő, leigéző éllel, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolikus tűzzel, mely Görgey Artúr szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi; nem közelíték meg hatásban a Teleki László méla, kedélyes, ábrándos nagy fekete szemeit, de jellemökre nézve e kettőnek vegyületéből állottak. Széchenyi nézellelte majd fürkésző, éles s a kebel apró titkait kikutató volt, majd andalgó, borult, a szellemélet és eszmevilág tévegeibe merülő. Soha az egyént, ki előtte állott, nem zavarta meg, mint a Görgeyét mindig, ha akará, és soha Széchenyi tekintése, ha a kedély és gondolatok hatalma által vétetett igénybe, nem lőn oly elszórttá, hogy a külvilágot, a hatásokat, a tárgyakat és egyéneket észre ne vegye, mint a Teleki Lászlóé. Orra vastag tövű, merész hajlású és tág nyilatú volt. Sűrű, nyírott, fekete bajusz takarta a középszerűnél nagyobb száját. Álla oly erős, oly csontos, oly széles és tömör, hogy az állati élet és a nyers erő kinyomatát, a szigorú akarat dacát s majdnem durvaságát veté az arc alsó részére. Hangja erős, férfias volt, ha emelni nem akarta; bár a magasabb fokokon vékonyvá, sipítóvá, rekedtté vált. Széchenyi koponyája, mint említettem, nagy vala; de a kiformált hátulsó és közép rész fölött uralkodott az előagy tanyája a széles átmérőjű, magas, domború homlokkal s az emelkedett felső föcsontokkal.

Ha már nyugalomban képzeljük az izgékony reformátort, ha azon állapotban nézünk rá, midőn semmi terv, semmi a hazára vonatkozó remény vagy aggály nem foglalatoskodtatja, akkor e férfiú hatása képzeletünkre, a legmélyebb meggyőződésen kívül az ő hideg lángesze és a vasakarátja felől, más érzés által alig nyilatkozik.

Előnkbe lép egy szabályos testalkatú, ért korú, de teljes erőben levő nagyúr. A széles s redőkbe vont homlok, göndör fekete hajjal körözve, a komor szemek, a szokatlanul dús és összevont szemöldök, az epés arc sötétsárga s verhenyeg színével, a törzsés és erős hajlású orr, a majdnem széles száj, az ajkszögleteken a gunyor és fásultság kinyomatával, a szilárd és rendkívüli erélyt tanúsító áll, az egyenesen tartott derék, az elegáns, de kiválólag kényelmes öltözk, melynek divatszerűségéhez többnyire valami bizarr és felöltő vegyül; ezek együtt teszik a jellemzőt Széchenyiben, ama gyéren előkerülő percek alatt, mikor sem elméje, sem érzése nincs fölhangolva. S meg kell vallani, hogy e szellemi szieszták inkább kiemelik az ő egyéniségéből azt, mi a számító országlárra és a kiábrándult hideg kedélyű, de vasakarata férfiúra mutat, mint azon tulajdonokat, melyek mások rokonszenvét igénybe veszik, vagy az ő meleg szívéből tanúsítanak. Megtört és eldobott szenvedélyek, a világtól visszafordult érzés, egy kevés különködési hajlam, blazírozottság, mély gondolkodás és tetterő: ebből áll Széchenyi nyugodt alakjának kifejezése.

Azonban ily látmány igen ritkán fordul elő, kivált a tömeg szeme előtt.

Vessünk tehát Széchenyire egy pillantatot, midőn agyának gépezetét élénkebb forgásba indította, midőn szokott eleven hangulatát visszanyeré.

Kísérjük egy gazdasági, egy tudóstársasági, egy ipari, egy kereskedelmi, egy városszépítési vagy éppen megyei gyűlésbe, hol a szőnyegen levő tárgyak nem különösen ingerlők, de nem is érdektelenek.

A gróf - bár nálánál több okos fényűzést, több valóságos komfortot kevesen tudtak maguk körül teremteni - szerette a testi és szellemi fáradságot. Már reggeli tíz óráig, midőn a magyar táblabírói világnak mindennemű és minden irányú tanácskozmányai kezdetüket szokták venni, köz- és magánfoglalatosságaiból sokat elintézett, noha éjjelig társaságban volt, s később vagy a kaszinó éttermében barátaival, vagy íróasztala mellett munkái közt töltött egypár órát.

Palotája lépcsőin találjuk öt tíz után néhány perccel, arcán azon sötét erélyű és fél-lankadt kinyomattal, melyet imént rajzolánk le.

Öltözéke - ha nincs szükség a kardra és atillára, midőn aztán hintóba veti magát, s úgy robog a gyűlésbe -, öltözéke rendesen kék frakk, a divatosnál valamivel rövidebb gallérral, kék földű nyakkendő, nedves időben egy nagy shawllal eltakarva, kockás kelméjű mellény, bőszabású nadrág, a szokottnál szélesebb karamú és törpébb kalap. Derekán néha egy vörös szövetű vékony szervián öv látható, mely közé, midőn nyugodtan társalog vagy értekezik, ujjait dugja. Kezén majd soha nincs kesztyű; mert annyira szereti a fizikai munkát, annyira szeret valamit megvizsgálni, megragadni, valamin erejét és ügyességét próbára tenni, hogy örökké szabadon hagyni kívánja a kezét, mely mint a Péter cáré, a közönséges napszámosénál szokottabb az alsóbb foglalkozásokban és a kitűnő lovagokénál jártasabb a gentlemani gyakorlatokban. Bal hónalja alatt egy feketebőrű nagy tárcsa van, tömve levelezésekkel; miután ő idejét annyifelé osztatta el, hogy széles összeköttetéseit mellékesen, a gyűlések és társulati összejövetelék alatt kénytelen intézni, másként folyamban alig tarthatná.

Míg Széchenyi a lépcsőkön - hol megleptük, hogy öltözkékét leírassuk - alább száll, már több rendeletet vagy megbízást intézett a körüle levőkhöz, néhány fokon gyorsan haladva, aztán megállva és visszatekintve.

Az utcán mindenki ismeri őt. A rang és foglalatosság egész hierarchiájával, a tudomány, ipar, vagyon és születés képviselőivel, a tekintély és hatás embereivel sokszori érintkezésben levén, egymást föl váltva találkozik egyénnel, kikkel szót cserélni, a dolgok felett értekezni, tervekről, vállalkozásokról vagy a nap kérdéseiről kell beszélni. Ezalatt rendre élénkülnek mozdulatai, majd az öröm, majd a szenvedély szikrái zsibonganak szemében, és szelídítik meg vagy alakítják át az unatkozó és gondokba merült arc sztereotip hidegségét. Amint a gyűlésterem ajtajához ér, minden szem feléje fordul, vegyes indulatok villanyozzák át a tömeg kedélyét, ki-ki vár vagy tart tőle, egyik a nagy hazafit, másik a keserű polemizálót látja benne, a pártok tekintélyei vagy közbeszólását, vagy néma jelenlétét képzelik alkalmatlannak, a tömbeknek, melyek közt út nyílik számára, társalgása többnyire rája kezd vonatkozni, s midőn ülhelyéhez érkezett, már a jelenlevő népösszeg hangulatában változást idézett elő, mely nem az entuziazmusé, mint a Kossuth megérkezésekor történik, de a kíváncsiságé, a figyelemé, a találgatásoké, összefolyva a nagy hazafi iránti tisztelet vagy a kétséges pártemberre vonatkozó ellenszenv eltakart érzéseivel.

Székebe vetvén magát, kinyitja kulcsával a tárcát, s míg az érkezett levelek borítékait föl vág-dalja, szomszédjától az ülés irányáról és részleteiről tudakozódik. A hírekre, melyeket hall, arcjátéka már élénk mozgásba kezd jönni. Ajkain már egy keserű gúnyt vagy pajzán mosolyt, föl vont szemöldéin s félig hunyt szemén a történetek sokallását vagy a modor hibáztatását lehet kiolvasni. Mintegy elégületlenül nyúl tárcája tartalmához, olvassa a tudósításokat, a sürgetőkre néhány sorban válaszol. De nem kell gondolni, hogy ezalatt figyelmét visszavonta a tanácskozmányoktól. Sőt az olvasás és írás dacára szüntelenül cselekvő volt, küzdött a tényekkel, szónokolt a szónokokkal, megbíráta, ledorongolta, föl magasztalta a szőnyegen levő tárgyat és a mellette vagy ellene használt eszméket; azonban mindent csodálatos mimikája, testmozgása, egyes fölsóhajtásai s legfeljebb a rétorok szóvirágai közé dobott groteszk, de rendkívül rövid élcei által tette, melyek oly hamar pattantak szét, hogy a vigyázó elnöknek a rendreutasításra alkalmat nem adhattak.

Széchenyinek arca minden érdekes tanácskozás alatt proteuszi változásokon ment át, részint heves érzései, részint bizonyos komédiási hajlama miatt, mely a tréfát és az apró színleléseket gyakran cél nélkül, sőt saját kárára is üzette vele.

Meglepő, hogy a komédiáskodási vágy még a komoly Caesarban és Cromwellben is megvolt, sőt az utolsónál többnyire burleszk s pórias modorban szokott kitörni.

Meglepő, hogy sok nagy férfiú szereti *énjét*, mint a gyermek a bábót, különböző jelmezekbe öltöztetni, s pedig korántsem csak ravaszságból, sőt igen gyakran kedélyének titkos nyugtalansága miatt.

Széchenyinél is a taglejtések és arcváltozatok, melyeket Cicero fuvolása nem tudott volna kísérni, ha nem örökké heves érzésből támadtak is, többnyire azonnemű komédiázásból eredtek, mely a kedély nyugtalanságára esik vissza, s ama határozatlan izgalomból folytak, melynek kibugyogásait, mint mondtam, a nagy egyéniségeknél gyakran látjuk anélkül, hogy kútforrásait még a lélekűbűvölő fölfedezte volna.

Nála az élesen jellemzett arcon kívül, mely egy csekély elvonás által már túlságig felötlővé lett, igen segítette a mimika külső mechanizmusát homlokbőrének mozgékonyasága, melyet a felső részekig emelni és onnan a szempárkányokig lebecsíteni oly könnyen tudott, hogy vastag s bozontos szemöldöke és homlokredői a legtorzabb s néha a megható kifejezésekre is szeszélye szerint valának alakíthatók. Csak Klapkánál láttam még oly elváló homlokbőrt, mely mintha kapcsolatban sem állana az in- és idegszálak által a koponyával, mint a Széchenyié, rendkívül felemelhető; de ez Klapkánál az arcjátékra kevés változatosságot nyújt; mert az ő homlokbőre könnyen folyik a homloktér közepén egy nagy domborodásba össze, mi alkalmasint inkább bír testtani, mint lélekismeinek érdekességgel.

Ezen rövid megjegyzések után képzeljük megint a gyűlésterembe magunkat, hol Széchenyi már a szónoklat és tanácskozás szellemét az ásításoktól kezdve a komoly levélírásig, a mimika- s taglejtésektől kezdve pedig az éles epigrammai közbevágásokig minden szeszélyes vagy érzékeny eszközökkel kommentálta, illusztrálta, megcáfolta, támogatta és kigúnyolta.

Azonban míg a közönséges dolgokkal és eszmékkel ily csodálatos érintkezésben van, a tanácskozás szőnyegére rögtön felmerül egy nagyobb eszme, vagy a vita sorompóiba lép egy kitűnő szónok. Széchenyi ekkor feltűzi fejét, komolyabb és élesebb színt vált arca és arcjátéka. Húzogatni kezdi kezével felső öltönyének karját, mintha tusára készülne, néha székét odahagyja, s a mellette állókkal élénk értekezésbe merül, s ilyenkor közli rendesen a legelméletesebb ötleteit a szónok és a tárgy iránt; midőn pedig a sor reá kerül, már egy tért nyitott ülhelye körül, s jobb kezével feje tetejét súrolva, többnyire igen mérsékelt hangon, de támadó és polemizáló modorban kezd rögtönzött szónoklatához, melynek vázlatát sem csinálta előre ki, magát teljesen a perc ötleteinek és az agyában csapongó eszmék hatalmának engedvén át. Míg beszél, taglejtései emeltebbek, hangja folyékonyabb és érciebb, arcjátéka a gondolatok menetével összhangzóbb lesz. Ha az előadás fonalát felvette, az ülhelye körül nyitott teren, mint egy ketrecben fel és le kezd vonulni. Most szenvedélyesen csap az asztalra tenyerével, majd hidegen látszik a közönségtől s a nyert jóváhagyástól elfordulni. Midőn nem helyeslő szavak és tompa mormogás követik nyilatkozatait, még fullánkosabb ötleteket vagy a közvéleménytől még inkább elütő nézeteket lök a tömeg közé, s dacra az ellenhatással arányosan növekedik; mert az ő leigázhatatlan és makacs jelleme, ha eszméi iránt idegenkedést lát a hallgatókban, ritkán veszi igénybe azon apró fogásokat, melyek által a gyakorlott szónok a duzzadó kedélyeket visszahódítja, és az ingadozó csatát köztapsok közt nyeri meg. Széchenyi diplomata a szalonokban, kimeríthetetlen ügyességű, hol egyéneknek kell terveihez csábítani, mester a rábeszélés taktikájában, ha a főhivatalnokok kabinetjében keresi a prozelitákat, szeret az irodalom által - hogy az ő kifejezését használjam - bekapatni valamit a közönséggel; de egy vegyes és követelő tömeg előtt ritkán tud eléggé alázatos, vagy ha akarjátok, eléggé szerény lenni, lenni arra nézve, hogy a népkegy árját követni s követve megfordítani elszánhassa magát.

Pedig ő az elhíresztelt hideg ember - ő, ki erős eszét sokáig gyakorolta az indulatokon uralkodásban, ő, ki tanulmány által szerette beoltani, mi véreben a stoicizmusból hiányzott, ő, ki a szívet, mint a vadszelídítő azon állatokat, melyektől fél, a legkevesebb tápszerrel tartotta -;

ismétlem, Széchenyi nem vala oly közönyös a közgyűlési harcokban ellene intézett nyilak iránt, mint rendesen hitték.

S a „Főrendi napló” egy nevezetes esetet tartott fönn, melyből eléggé kitűnik, mit én Széchenyiről munkám kezdetén állítottam, hogy ti. azon számító jellemek közé tartozék, kik erős szenvedélyeik dacára tudnak hidegek lenni, de oly ritka percekben, midőn az ész szigorú diszciplínája alól szívök kicsúszik, sokkal inkább vannak a nagy rázkódásoknak kitéve, mint az impresszionábilis, gerjedező és túlérzékeny szónokok, kiknek egészségét többnyire ok nélkül félti a lélek titkaiba kevésbé avatott nagyközönség.

1844-ben október 3-án fordult elő az érintett eset. S minthogy Széchenyi politikájára szintűgy világot vet, mint kedélyére, megérdemli a részletesb előadást.

A városi kérdés vala szőnyegen.

A főfelügyelőt mint hivatalt hosszas küzdelem és izenetek után végre elvileg az alsótábla elfogadta, de választatását s hatáskörét úgy kívánta rendezni, hogy általa e hivatal tetteleg mintegy megsemmisített, vagy legalább nem oly helyzetet foglalt volna a szervezetben el, aminőért indítványozva volt.

Megfelelt-e a karok és rendek javaslata a törvényhozói bölcsesség és előrelátás minden kellékeinek, vagy talán a kisebbségben levő kormánypártnak nézetei csakugyan több érvénnyel bírtak, mint az akkori heves összeszólalkozások közt látszott? - ez igen henye kérdés most, miután a forradalom elsőprette az érdekeket, melyek e másodrendű ügynek két országgyűlésen át mesterkélts fontosságot adtak.

Csak azt jegyzem meg, hogy az október 3-i ülésen már az alsótábla 7. izenete olvastatott föl a kir. városok rendezése iránt, s a gyakori, de sikertelen izenetváltásoknak leglényegesebb oka a „főfelügyelő” neve, választása és hatásköre feletti verseny volt.

A felsőházi konzervatív többség egyik vezérszónoka megtámadván a rendek nézeteit: „nem a kormány kérdése az, mely most szőnyegen van - mondá -, de sokkal több; monarchikus kérdés s nem monarchikus kérdés egyedül, hanem a rendnek, a haza egységének kérdése, és e szempontból az arisztokratikus kérdés alkotmányos kérdés.”

Ily nyilatkozat rést adott Zay Károly grófnak a megyei nemesség közti korrupcióról szólani, melynek egyedül tulajdonítható, hogy a főfelügyelőt a képviselők többsége elvileg elfogadta. „Valóban egyszerűbb lett volna, ha a kormány azon sárga indokot (a pénzt), melyek által a városi felügyelők melletti szerencsétlen pótló utasításokat eszközölte, a honi műipar előmozdítására, a kutyabőröket pedig a szegény vakok és siketnémák bocskoraira szánta volna.” Zay ezen nem annyira elmés, mint magvas s egy kevésbé durván népszerű megjegyzést szőtte rövid beszédébe.

Pálffy József gróf pedig indulatosan fölkiáltott: Mit gondoljon az ember ily tábláról, mit az ország, őszintén megvallom, ennek kimondására nevet a szótárban nem talállok. Nem akarok hosszason beszélni, mert kár az időt vesztegetni, miután oly urakat látok itt, kik vetélkednek aziránt, hogy az idegen érdekeket mozdítsák elő, kik a haza ügyét semmibe veszik, minek következtében más nem marad hátra, mint az, mit a múlt ülésben is kimondottam: a csecsemős gyermekbe oltani ezen tábla iránti idegenséget és ezen táblának eltörlésére minden módon agitálni.

Egy fiatal arisztokratának ily kíméletlen nyilatkozatára, valamint Zay grófnak a megyei nemesség ellen emelt szavaira Széchenyi hatályosabbnak hitte, ha általa, ki a mágnásoknak nem szokott bókolni, és a megyei kicsapongásokat többször rótt meg, adatik rendreutasító cáfolat. Csakhamar tehát, hogy a karzat tetszést rivalgó zaját az elnök lecsendesítette, mérséklött, de szilárd hangon ekként szólott: „A politikának pályája hasonlít nagyon az élet

pályájához, melyen midőn kedvezők az idők, akkor mindenki jó széllel könnyen halad; de valamint az egyes ember családi körben, úgy a politikának mezején akkor mutatja ki szilárdságát, midőn az elemekkel küzdeni kell. Mikor atyai jó kormányok igazgatnak, akkor a hazafiságnak azon tiszte, mely a nemzet jogát őrzi, könnyű; de ha oly kormány ül a teendők felett, mely a nemzet jogait tapodja, akkor válik meg, hogy ki az igazi bajnok, ki mer a vihar és szélvész ellen küzdeni. És éppen úgy, midőn a nemzet némi kedvenc eszméktől felhevülve tévirányokat vesz, akkor van ideje a hazafinak kimutatni szilárdságát. Részemről azon híres francia miniszter szavaival mondom: »megtörtétek ugyan erőmet, de lelkiuletemet nem« - használván még egy mondását egy híres amerikainak, kiről a napokban méltóztattak bizonyosan olvasni, miszerint említé: hogy »vannak pillanatok, melyekben barátság, párt s a legrégebb viszonyok megsemmisülnek, midőn ti. a haza veszélyben forog«; részemről kinyilatkoztatom, hogy a legjobb akarattal sem bírom magamat annyira és oly abnegációra, hogy hallgassak, midőn gondolom, hogy felszólalni kötelességem. - Most napirenden van, egy idő óta divat, a főrendi táblát, az arisztokráciát sárba levonni, s megvallom, ha mi egy kompakt nemzet volnánk, melytől számát és geográfiai helyzetét tekintve bizonyos kifejlődést nemzetiség tekintetében az ember várhatna, úgy még oly csodálatosnak nem tartanám ezt. De mi oly körülmények közt vagyunk, miszerint *most a magyarság sorsa a nemességgel és a főnemességgel összefügg*. Nem mondhatnám, hogy én ezen táblába nagyon szerelmes volnék; én bizonyosan nem vagyok. De azt kérdem: mit akarunk elérni? Alkotmányos és lehető legliberálisabb alaponi kifejlést. De mi szellemben: német, magyar, szláv szellemben? Ha a nemzetiség előttünk nem főszempont, akkor megvallom, hogy méltóságos gróf Zay Károly úr eljárását tudom méltányolni, s azt mondom: peregien le az egész, mások fognak helyünkbe ülni, s lehet talán, hogy azok, kik minket fölváltnak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, azonban hogy magyarok nem leendenek, az előttem axióma. Meglehet, hogy talán nálam ez fonákság: de nyerhessem bár a világnak minden élvezeteit, minden kincseit, én e hazában minden kifejlődést, mely nem magyar, lelkemből gyűlölök; előttem a nemzetiséghez hűség, Magyarország-hoz tántoríthatatlan hűség alapja mindennek! És így csodálnom kell, hogy egy idő óta már nem a nemzetiség szempontjából indulunk ki; noha alkotmányt oktrojzani lehet huszonnégy óra alatt a legszabadabb alapon, nemzetiséget azonban kifejtetni - kivált oly nemzetiséget, mely már oly közel volt a halálhoz, mint a magyar -, bocsánatot kérek, de higgye el méltóságos gróf Pálffy, bárdolatlan fogásokkal hamvaiból fölemelni nem lehet. Mélység kell, kevesebb indulat és szükség e dolognak nemcsak egy oldalát fölhevült kedéllyel tekinteni, hanem megvallani, hogy bajaink sokkal komplikáltabbak, mint azt fiatal emberek felfogni képesek, vagy azt felfogni akarják. Belső buba merül, és napról napra mélyebben merül! Minap valaki azt mondá: »hisz Magyarország feltámadt.« Ez igaz! De még nincsen annyi erőnk, hogy új elemeket vehessünk fel magunkba, hogy terjeszkedhessünk. A fiatal viszketőség és elszántság a hadnál szép és dicséretes, mert én csak az oly hadat szeretem, hol minden ember kész megrohanni az ellenséget; de más részről kívánom, hogy az eszes visszatartóztassa a hadat, és azt mondja: »gyöngék vagyunk, most ne rohanjuk meg az ellenséget.« - Az mondatott, hogy új elemeket kell teremteni, mert a létezőkkel Magyarország kifejtését alkotmányos szellemben kivívni nem fogjuk. Igen, de csak az a baj, hogy az egyszerre teremtés a nagy isten dolga és nem az embereké, az emberek csakúgy, mint a hangyák, fáradhatlan hazafi munkásság, nem pedig fölhevülés és szenvedelmek által emelhetik a hont magasabb fokra. Méltóságos gróf Pálffy József azt mondá, hogy itt vannak ilyen-amolyan egyének, és nem a legkíméletesebb kifejezésekkel élt. De már most kérdem a méltóságos gróft: eddigi tettei, eddigi élete, egyáltalában tulajdoni olyanok-e, hogy ily gyűlöletes cenzori szerepet vehessen fel? Hol azon nagy tudomány, azon nagy erény, hogy ezen táblát így legyalázni lehessen? Tudom becsülni mindenkinek mondását; de ha e táblán némelyekben hibák vannak, és ha vannak itt oly személyek, melyeknek itt nem kellene ülniök - s megengedem, hogy talán lehetnek -, midőn magasabb szempontból vétetnék e kérdés fel, ha felvétetnék, kik azok, kik a

hon javát jobban ismerhetik, mint mi, azt tartom, velem együtt a méltóságos gróf nem leendne azok közül, kiket azon magasztosabb hatalom, mely Magyarország javát ismeri, kijelölne, sőt azt hiszem, hogy a méltóságos gróft legelsőbbben fogná kitörölni. Egyébiránt ha a gróf majd ki fog ábrándulni, ha honunk előmenetelét a nemzetiség alapjára fogja rakni, remélem, hogy ily könnyelműleg azért, mivel egyszerre és szóról szóra nézeteire át nem megy ezen tábla, anatómát többé reá sütni nem fog. És végre is mi körül forog a kérdés? Az ember azt vélné, hogy itt házról házra, faluról falura, már az egész ország közvéleménye kompakt áll, miszerint az mondatnék: hogyha a városok dolgában ezen egypár kérdést keresztül nem visszük, és azt egypár főúr ellenzi, a hazára nézve veszély következik. A méltóságos gróf, azt hiszem, őszintén kívánja hazánk kifejlődését, és ha a méltóságos gróf oly rendíthetlennül hiszi, hogy a rendek által javasolt szerkezet a hazára nézve üdvös és e részben semmi skrupulusa nincs, én öméltóságának gratulálok; de én ily szerencsés nem vagyok, és ha a méltóságos gróf, mint Numa Pompilius az oraculumban, úgy bízik meggyőződése helyességében, és ezen kérdésnek keresztülvitelétől a haza üdvességét várja, átlátom, hogy ily prevencióban heves indulattal meggyőződése fenntartására dögönyözéshez, korbácsoláshoz nyúlni kész - ezt, mondom, átlátom. Azonban tudja-e, hogy midőn maga a rendek táblája csak csekély többséggel határozta el az egész dolgot, a nemzet, mellyel itt paradírozni szeretünk, mondom, a nemzet többsége csakugyan kész a visszautasítás esetében e tábla eltörlését követelni? - Méltóztassék elhinni, én is tudom, mi történik az országban. Igen, az országban sok ember van, ki a nemzetiséget és alkotmányt kifejteni akarja, de mindent kockára hányni nem kíván, és aggodalommal nézi, vajon ezen tábla fogja-e magát separtetni engedni? De ha az egész tábla - min kétkedem - magát separtetni hagyná is, méltóztassék a gróf elhinni, hogy én sem dikciók, sem akármilyen más által magamat separtetni nem fogom engedni. Mi a nemzet többségét, melyet itt gyakran említetni hallok, illeti, Phocion mondására emlékeztetem a főrendeket, ki midőn a többség tetszéssel fogadta előadását, azt mondá: »talán valami rosszat mondtam, mert a felingerült nép előadásomnak tapsolt.« Nekem felfogásom az, hogy a többség rossz úton jár. Méltóztassék elhinni, valóban isten csodája, hogy a magyar nemzet, szláv, német és török elemek között oly sokáig küzdvén, magát fenntartani tudta, és ember, kinek szíve a maga helyén van, lehetetlen, hogy ily nemzet iránt szimpátiát ne érezzen, mely századok óta a rendkívül terhes körülmények közt szilárdsága által fenn tudta magát tartani; de midőn a világ népei szimpátiát éreznek irántunk, másrésről lehetetlen, hogy a jobb kedély a legnagyobb buba ne sülyedjen, midőn látja, hogy azt, mit eddig megmentettünk, mit dicsőséggel és gyönyörrel lehetne fénypontra vezetni, faragatlan kezek megsemmisítik. Ezen nyilatkozattal hazámnak tartozom, és reám nézve bármi következék, sőt ha ma volna is utósó pillanatom, azon hűségénél fogva, melyet hazámnak esküdtem, bár holttestemen menjenek keresztül, és magam maradjak egyedül, magamat soha separtetni nem engedem.”

Széchenyi beszéde, melyet majdnem egész kiterjedésben közöltem, a befejezés felé, mint nála gyakran történik, élesebb színt váltott, azonban a parlamentáris illedelem korlátain túl nem lépett.

A karzat, ámbár Pálffy és Zay grófok megtámadásait zajos helyesléssel fogadta volt, nem mulatá el a Széchenyi visszatorlását szintazon lármával üdvözleni.

Mi egyébiránt az akkori időkben éppen nem vala szokatlan.

Zay gróf röviden válaszolván Széchenyinek, beszédét ily megjegyzéssel fejezte be: „Hogy pedig a nagy arisztokrácia nemzetiségünket fenntartotta volna, ennek a história ellenmond; a szegény református prédikátorok és a bocskoros nemesember viskóiban tartaték fel a nemzetiség, de korántsem az aranygyapjas vitézek, a többi lovagrendek nagykeresztesei, a belső titkos tanácsosok által.”

Volt valami gunyor és volt igazság is e szavakban; de sem a gunyor nem vala elég elmés, sem az igazság elég belértékű arra nézve, hogy az elszavalást Széchenyi ellenében megérdemelte volna; azonban e szemponton kívül alig lehet ellene vádat hozni föl és legkevésbé a gorombaságét.

S mégis hatását így írja le a főrendi napló: „Ekkor gróf Széchenyi István aléltan összerogyott, a részvét és ijedtség általános levén, a tanácskozás hosszú időre félbeszakasztott; és csak miután a tisztelt gróf mintléte felől megnyugtató hírek érkeztek, szünnén a közijedség, folytattatott az.”

Széchenyi ájulása a felső arisztokrácia melletti nyílt szónoklatnak tartatott.

Az akkori időben könnyen elfelejtették a pártok Széchenyi múltját, csak hogy megnyerhessék vagy gyanúsíthassák őt.

A gyűlésen kevésnek jutott eszébe, hogy a gróf minden munkáiban hosszasan és gyakran felhordotta a magyar arisztokrácia azon történelmi bűnét, miként kivált VI. Károly uralkodásának végétől kezdve II. József koráig idegen oltárokon áldozott, s nemcsak a hazai nyelvet többnyire elfeledte, de a magyar érzelmeket is.

A közönség nem vizsgálta, hogy ha az arisztokráciának méltán vagy igazságtalanul valami szemére vettetik, ezért egy nagy gyülekezésben először elájulni nem Széchenyinek kell, ki maga is évek óta foglalkozott oly haladási kérdések népszerűvé tételével, melyeknek fejtegetésekor mindig lobbantott bűnöket vagy mulasztásokat az arisztokrácia szemére, s vádjában néha talán túl szigorú is volt.

A közönség vette aényt, amint előtte lefolyt.

S valóban a lélektan oly mély szövegei közé kellett nyúlania, hogy érintethessék az igazi ok, s ezen ok oly gyöngéd, oly finom, oly szelleti és a tömeg fogalma szerint oly kevéssé érthető, hogy alig lehet csodálkozni, ha senki által nem kerestetett, s ha elmondva is kevesek által értetett volna meg, kivált oly szenvedélyes korban, midőn csak az éles színek hatnak, s még a nemesebb kedélyűek is alig szokták észrevenni, miszerint a gyöngédtelenség többnyire érzékenyebb sebeket ejt, mint a gorombaság.

Kik a magyar történezzettel foglalkoztak, tudják, hogy a Széchenyi-család a magyar nemzeti-ség megmentésére s a nemzeti érzelmek áldozatokkal ápolására mindig a legveszélyesebb pillanatokban és csodálatos sikerrel munkált.

Széchényi Pál pécsi, veszprémi püspök és utóbb kalocsai érsek volt az, ki midőn a Thököly- és Rákóczi-lázadások miatt Magyarországnak mint különálló státusnak megszüntetését Leopolddal a miniszterek és a jezsuiták elfogadtatták egy státustanácsban, hol az új rendszernek, mely mindent német lábra akart tenni, főszempontjai voltak kitűzendők, egyedül lépett a nemzetiség védelmére fel, s híres nyilatkozata által, mely Katona „Critica historiájából” eléggé ismeretes, új fordulatot adott a dolognak, megmentette a hazát, és kockáztatta, sőt majdnem semmivé tevő saját állását.

Széchényi Ferenc, az István atyja, volt továbbá az, ki óriás vagyont áldozott a nemzetiség élesztésére, s a hazafi kétségbeesésével, remény nélkül, de mégis törhetlen eréllyel munkált azon pályán, melyen később halhatatlan fia korszakot kezdett.

S már ezen figyelmeztetés után képzelhetik olvasóim, hogy éppen Széchenyinek szeme közé dobni, miként a mágnások semmit sem tettek a nemzetiségért, hanem a protestáns papok őrizték azt meg, legalábbis rossz kiválasztása volt az *egyénnek*, kihez az okoskodás intéztetett, és legalábbis gyöngédtelenség volt egy *család* iránt, mely éppen a nemzetiség ügyének hozott áldozatai és tettei által fénylett.

Aztán az aranygyapjú, a lovagrendek és a belső titkos tanácsosság, melyeket Zay felhozott, különösen eszébe kellett hogy juttassák Széchenyi István grófnak saját atyját, Ferencet, kiről mondá a *Kelet népe*-ben: „oh, mily sokszor látám, még mint gyenge fiú, szegény atyámat buba merülni, s már akkor villant lelkemen keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal nagyobb érdekűnek kell hatni rá, mint családi vagy házáleti bajok keserűségének. Csak később tudám meg, s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta, és a magyarnak naponként mélyebbre süllyedése okozá bánatát.”

Ily körülmények közt Széchenyit, ki saját pályája iránt önérzettel volt, ki atyja emlékét bálványozta, és büszke vala családjának a nemzetiség megvédésében tett szolgálataira, ismétlem, ily körülmények közt Széchenyit Zay gróf beszédében nem az arisztokrácia elleni vád lepte meg, mert ez sem eléggé új, sem eléggé alaptalan nem vala.

Őt meglepte, hogy számára találta föl e bölcsesség, s hogy van az eszméknek, melyek különben igen kevés fontossággal bírnak, ha bizonyos időben s bizonyos emberek számára mondatnak el, oly cinizmusa, milyenről alig lehetett álmodni.

Őt meglepte azon modor, mely mondani látszott: áldozd föl életedet egy nagy eszméért, szakítsd ki szívedből a boldogságot azért, hogy egy nép boldogítására szenteld szellemed és kedélyed minden erélyét, légy hazafi nagyszabásokban, s jutalmad fog lenni: a félreértetés, mely életedet üldözi és a kegyelet-hiány, mely sírkeresztedről letépi az emlékfüzért, melyet a történetészet ráaggatott, s még tapsot is nyer e korszerű merészségért.

Ily gondolatok, véletlenül megrohanva, leverték Széchenyit.

Fullánkjuk éppen a véletlenben vala.

Száz alakban kerülhettek volna azontúl elő, anélkül hogy „a legnagyobb magyar” hideg mosolyán kívül más érzéssel találkozzanak.

De mindenhez megszokás kell. S nem tanácsos az ész uralkodása alatt álló férfiúról is föltétlenül hinni, hogy legnevezetesebbnek a becsszomjat akkor tartja, midőn ez a jelenkor józan felfogására és az utókor hálás elismerésére számít.

Ezen epizód után, mely Széchenyi kedélyvilágának homályosabb tájai felé vetett egy fáklya-fényt, visszatérek reá, mint szónokra.

Leírtam az ő előadási modorát.

Hátra van még beszédeinek jelleméről s a helyről szólni, melyet ő mint szónok a parlamentben s általában a közélet többi versenytérein elfoglalt.

Széchenyi kitűnő adománnyal bírt ugyan a szónoki pályára, de tehetségeit alig vette igénybe, és soha nem látszott különös súlyt fektetni munkásságának ezen ágára.

Az 1833-i országgyűlésen óriás népszerűségénél fogva nagy szerepet vihetett volna, de ő önként visszavonult az erősebb hangú és merészebb politikájú Wesselényi Miklós elől, s ahelyett, hogy a sérelmeket feszegette, a kazáni szirtokat vettette szét, s a nevét viselő híres utat készítette.

Mert minél inkább kifejtette politikáját, annál könnyebb volt átlátania, miként az eszmék alakulására töméntelen befolyással vannak szavai és tettei, de különben semmi történetészeti pártnak, mely a köztermekben az ősi alkotmány feletti csatát folytatta, parlamenti vezére nem lehet.

Ily vezérség okvetlenül bevonandotta hosszas foglalkozásokba meddő kérdésekkel, keserű küzdelmekbe alkalmi sérelmek fölött, ellenségeskedésbe erővel, miket mint vállalkozó megnyerni vagy legalább lefegyverzeni akart.

Nem járt tehát az 1840-i országgyűlést megelőzőt időkben is oly viszonyok szövése után, melyek a Wesselényi elítéltetése által vezér nélkül maradt felsőházi ellenzékkel mint rendezett párttal bensőbb egybeköttetésbe hozzák.

Eszméi szabadelvűebbek voltak, mint az akkori opposícióé, modora kímélőbb s ekként természetes volt, hogy az ellenzék haladóbb része a reformeszmékben főnökének, a kormánypárt mérséklett töredéke pedig a sérelmi teren közvetítőnek tekintette.

E szép, e magas szerep hasonlítja a Junius által eszményképül föllállítottához, de a *Pesti Hírlap* megindulása után többé nem vala fenntartható, részint magának a kornak, mely bekövetkezett, szenvedélyessége miatt, részint Széchenyinek saját választásánál fogva, mert ő hasznosabbnak hitte Kossuth ellen, kivel az ellenzék magát azonosítani kezdte, támadási zászlót emelni és egy nagy keresztesháborút megindítani, mint a napi polemiáktól magát ótalmazva oly hideg nyugalomban maradni, minőben a parlamenti közvetítőknek kell, ha hatásukat az ellenséges pártokra elveszteni nem akarják.

Az érintettekől látszik, hogy Széchenyinek mint felsőházi tagnak aránylag az 1840-i országgyűlésen volt legtöbb hatása.

De ő ekkor sem szentelte idejét kizárólag a tanácskozmányokra, sőt a szenvedélyességgel előtolt elvkérdések nagy összegétől hidegen és néha részvétlenül fordult el, vagy számításból vagy politikai vérmérsékénél fogva.

Hallgatott a vallásügyi nuntiumok legtöbbjeinek tárgyalásakor, úgyszintén a megyék által összegyűjtött, az országgyűlésen pedig rendszeresen sorozott, előleges és legelőlegesebb, közjogi vagy egyéni sérelmek megvitatásában minél gyérebben vett részt.

Azonban az 1840-i országgyűlésnek nagy, de többnyire eldöntetlen maradt, vagy a rendszeres választmányok munkálatiba fűlt anyagi kérdéseit egész erővel igyekezett megoldáshoz vezetni.

E tárgyak körül mondott szónoklatai élénkek, elmések, a tapasztalt és belátó férfiú önértékével telvél, s bár néha a fejtegetési elemen uralkodik a polémiai, mégis elég tanúsággal bírnak, és az idő által többnyire igazoltattak.

Mert még e kérdésekben is, noha Széchenyi egyedül tartatott a tett emberének, majoritása ritkán vala, és gyakran kellett a jövőre hivatkozással megelégnie.

Az ok igen egyszerű.

A vállalatokra nézve is azon felületes fölfogása, azon gyors összehalmozása, azon ítézet nélküli ápolása és türelmetlen sürgetése a korigényeknek kezdett lábra kapni, mely a szellemi reformok körül mutatkozott.

Több szem vizsgálta a célt, mint a nehézségeket.

Több kedély vágyott eredményre, mint tudott az eredményért vágyainak nevezetes részéről lemondani.

A vasutaknál, a vízszabályozásoknál is már kezdődött azon politika népszerűvé válni, melyet az elvi kérdésekre nézve az aviticitás körüli szellemirányban taglalék, s melyért egy részben magát Széchenyit is hibáztattam.

1840-ben ugyan még nem vala szerfelett elterjedve e ragály, de mégis annyira már beharapózott az országgyűlés termeibe, hogy bizony többnyire az anyagi reformoknál is a népszerűség azon fok szerint skáláztatott, hogy a szőnyegen levő tervek közül hány az, melyet a szónok pártol.

Természetes, miként az óvakodó Széchenyi, ki a vállalatoknál a végsikert tartá szem előtt, ily mérték szerint csak közepes népszerűsége formálhatott igényt.

Azonban, mindent egybevéve, mégis legkevésbé lehet gyümölcstelennek tekinteni az ő szónoki fáradozásait e mezőn. Mondották ugyan, hogy p. o. a lánchíd miatt igen sok hasznos vállalatot nyom háttérbe, s igen nagy, sőt káros áldozatot kíván a nemzettől - de e mulékony vádak s e szenvedélyesség dacára is, maga a többség apró tévedéseken át mégis helyes eredményekhez jutott, és Széchenyi hitele inkább nyert, mint csorbult a meleg pártviták alatt.

Említettem fönnebb, hogy ő a sérelmi kérdésektől, midőn lehetett, igyekezék magát távol tartani. Ez általában igaz; de óvatos hallgatása nem ment azon határig, hol vétkes vagy politikátlan önkímélésnek, hol a szellemi érdekek apró nyereségérti feláldozásának vala tekintendő.

Sőt az 1840-i országgyűlésen a legjelesebb két szónoklatát sérelmi ügyben tartá, s mindkettő által annál inkább folyt be eldöntőleg az eredményre, minél ritkább vala az eset, midőn szükségesnek látta hatásának egész súlyával föllépni.

A váradi püspök ti. a papi áldás megtagadása miatt éppen az országgyűlés kezdete előtt új ingerültségi anyagot vetett a közvéleménybe, mely Wesselényi, Kossuth és Lovassy elítéltetése, úgyszintén a törvényhozási s megyetermekben tett nyilatkozatok miatt indított közkeresetek által különben is már régóta fölzaklatva és elkésérítve volt.

Méltán lehetett tartani, hogy a magas papság, mihelyt az országgyűlés bezáratik, a váradi püspök példáját utánozni fogja, s akkor az elmérgesített kedélyek kiengeszteléséről és a reformkérdések szőnyegre kerüléséről többé igen hosszas ideig szó sem leend.

E félelem kiragadta Széchenyit hallgatásából, s bár buzgó katolikusnak tartaték, ki eszélyből és szívéből fogva is került a magas papsággal egybeütközéseket, mindamellett határozottan és tartalék nélkül mondá el nézeteit:

„Az apostoli magyar király - így szólott ő a többek közt - mindig meg tudta magát constitucionális nemzetével együtt Rómának suprematiójától óvni. A főméltóságú clerus status in statu sohasem volt és soha nem is lehet, s amily arányban fejledezik honunk alkotmányos szelleme, annál összeütközőbb, annál tűrhetetlenebb leszen egy külső hatalomnak ilyes befolyása nemzetünkre. Hol a törvény a nemzetet még fejdelmének önkényétől is biztosítja, miként lehessen az idegen önkénynek alája vetve? Ötven évig gyakorolta a magyar clerus a vegyes házasságokban azon áldást, melyet a váradi püspök most egyszerre megtagad. S ugyan mily ürügy alatt? Az alatt, hogy az áldás nem szükséges, s annak kimaradásával a házasságok éppen nem gátoltatnak. Istenért! Nyúljunk kebleinkbe, s tegyük fel, hogy egy apa egybekelendő gyermekétől megtagadja az áldást, s azt állítja, hogy ő nem gátolja a házasságot: vajon el fogjuk hinni, hogy ez nem gátlás? Bizonyára nem és valóban még csak átoknak kellene jönni hozzá, hogy egész világosságban szökjék szemünkbe, mit kellessék tartani ilyes állításokról. - A torontál megyei főispán a szőnyegen levő kérdést nem hiszi az országgyűlés elébe valónak. Ezen, megvallom, nem csodálkozhatom eléggé. Mit? Az ne lenne országgyűlés elébe való, mi a fél országot forradalomba hozta? Ha ez áll, akkor jobb inkább nem tartanunk országgyűlést, inkább egyenesen feladnunk az egész alkotmányos létet.”

Tizenegy évvel ezelőtt senki sem gyanította, hogy az apostoli királyság kilencedfél százados joga, melyet Szent István nyert, és Szent László védett a római kúria ellen legbuzgóbban, rövid idő alatt az események árjába el fog merülni sok oly intézménnyel együtt, melyhez a századok keze által nagy érdekek és nagy rokonszenvek köttettek.

A második sérelmi beszéde Széchenyinek a szólásszabadság kérdésében volt az ötödik izenet fölolvassásakor.

Erős szónoklat, a kiengesztelés szelleme miatt, mely azt keresztüllengi és erős a szavak őszintesége által a kormány s a nemzet irányában.

„Engedje az isten - így kezdi -, hogy amit érzek, oly tisztán adhassam elő, mint az lelkem előtt mutatkozik, s hogy szavaim ne szolgáljanak alkalmul félreértésre, balmagyarázatra vagy szinte tán megbántásra is. Célom a kibékítés, s nemcsak azon pártok közt, melyeket a mai tanácskozást megnyitó tisztelt szónok érintett, de kibékítés az országgyűlésnek két táblája, kibékítés a nemzet és a kormány közt.”

Ezen engesztelést lehelő irány mellett is Széchenyi tartalék nélkül fedi föl az igazgatás hibáit, szigorúan cáfolja a férfiakat, kik a szólásszabadsági sérelmet vagy eltagadni vagy a tárgyalásban feltartóztatni kívánják.

„Bajaink okát - ekként szól Apponyi gróf nyilatkozatát taglalva - én nem annyira az emberekben, mint heterogén összeköttetésünkben találom, ti. hogy nekünk alkotmányunk van, Ausztriának pedig nincs. De éppen mert ez így áll, valamint kötelességünk alkotmányunkat szeplőtlen épségben tartani fenn, úgy a kormánynak is tiszte volna és érdekében állana, ha velünk összhangzásban akar élni, alkotmányos kifejlődésünket őszintén elősegíteni. Ezt azonban nem cselekszi, mit csak azáltal is sajnos tapasztalunk, hogy ezen országgyűlésnek kezdete óta annyi rágalmat enged, sőt parancsol ellenünk iratni fizetett emberei által, miképp tisztán láthatjuk szándékát, hogy a külföldnek opinióját iparkodik ellenünk gerjeszteni. Ha visszatekintek mindazon méltatlanságokra, melyeket a diéta alatt azon érzéssel valék kénytelen olvasni külföldi lapokban, hogy ezekre egész kiterjedésben s tökéletesen megcáfolólag nem lehet, nem szabad válaszolni, akkor megvallom, forrott ereimben a vér. Az vala a többi közt egy sora ezen ingerlő cikkeknek, hogy csak bizonyos zsilipeket volna szükség felhúzni, s vége volna az ország egész privilegiált arisztokráciai részének. - Valóban gyönyörű modor az összebékéltetésre, kivált ott, hol annyiszor hozatik elő a legitimitás szentsége! - Ha visszatekintünk Mária Terézia idejének egy bizonyos pillanatára, mely következménye vala az el nem korcsosodott régi magyar szellemnek, vagy ha az újabb kornak eseményeit akarjuk emlékezetünkbe idézni, mikor Európának óriás hódítója kísértetbe akará hozni nemzetünknek fejlődéséhez vonzó hűségét, akkor tán mi is mondhattuk volna: csak bizonyos zsilipet kellene felhúzni és... a méltóságos főrendek értik, mit akarok mondani. De honunkban egyetlen bűnös sem találkozék, ki ily gondolatra fakadt, mit nemzeti büszkeséggel említhetek, egyúttal kijelentvén, hogy minekünk magyaroknak sem kikopott, fizetett poéták, sem vándorló hercegek tanácsára vagy intésére szükségünk nincs, hogy kötelességünket teljesítsük fejlődésünk és honunk iránt.”

De Széchenyi, midőn a bécsi minisztériumnak a magyar nemzet elleni törekvéseit mint egyes jeleneteket fölhozta, a birodalmi viszonyok mélyébe tekintő lélekkel mutatá meg, hogy a sérelmek apadhatlan forrása nem a rossz szándékban, nem a rendszeres buktatási irányban fekszik, hanem azon tény eredménye, miszerint az örökös tartományok abszolutizmus alatt vannak, míg Magyarország alkotmányos étellel bír, s következőleg egy egészen idegen eszmekörben mozgó minisztérium, mely a szabadságnak sem ismeretével, sem vágyával nem bír, intézi és fogja a viszonyok hatalmánál, az erők súlyánál fogva még sokáig intézni hazánk ügyeit.

Ezen nézpontból Széchenyi, a főleg gyakorlati férfi, ama kevésbé csillogó, de hasznos következtetést vont ki, mint a békességre vagy legalább a fegyverszünetre, míg reformkérdéseink átvitetének, igen célszerű módot: hogy ti. kössünk néha abszolút szemüveget fel, midőn a kormány hibáit bírálgatjuk, mert különben könnyen igazságtalanok lehetünk, és mefisztói ármányt kereshetünk ott is, hol csak tudatlanság vagy kényszerűség van. De viszont a minisztérium is kösse fel konstitucionális szemüvegeinket, midőn irányainkra és törekvéseinkre néz, mert különben szintén ő is, hol hazafi aggodalomnál egyéb nincs, forradalmat, hol csupán a sértett

jogok védelméről van szó, elszakadási törekvést láthat. Az ördögöt pedig sem a nemzetnek, sem az igazgatásnak nem tanácsos örökké a falra festeni.

Ily tárgyilagosság nélkül az idegen természetű viszonyok fölfogásában, ily méltányosságnak ily engesztelő szelleme nélkül minden bonyodalmaink és a szólás szabadságán ejtett sérelmek is oldatlanul maradnak.

„Menjen tehát - ekként végzi beszédét Széchenyi -, terjesztessék a rendek izenete őfelsége elébe, hadd ítélje meg szent személye aggodalmainkat, és a kormánynak is adassék alkalom azon pontról nézni honi dolgainkat, melyről mi szemléljük azokat; mert csak ezen az úton szakadhat vége a felingerült állapotnak, melyben többet-kevesebbet minden részek vannak. Midőn ez megtörténend, akkor üt órája *egy meggondoltabb, egy józanabb kezdetnek* mind a két oldalról. - Minekünk meg kell győződve lennünk, hogy kormányunk szándéka tiszta, bár nem elég konstitucionális. De tán ennek is oka, miképp egy kifejtettebb alkotmányra nem egészen vagyunk érettek, és minden módon kell belbecsünk súlyát nevelni; mert azon tisztelet is, mellyel illetetni fogunk, oly arányban fog nőni vagy apadni, mint amilyenben nagyobbítjuk vagy kisebbítjük a nemzet intelligenciális és erkölcsi belértékét. Fel kell hagynunk a violenciákkal, melyekkel sokan népszerűséget vadásznak, vagy jobban mondva: meg kell szüntetnünk a popularitásért való licitációt violenciák által, mert ez homlokegyenest az önkénynek békóiba vezet, minthogy a túlságok tőszomszédok. Franciaországban a tudós és erélyes Bailly egészen elvesztette Camille Desmoulins violenciái által hatását, Camille Desmoulins pedig Danton violenciái által, míg végképp ez is árnyékba tétetett Robespierre által, kinek efemer népszerűségét csakhamar a legelhatározottabb önkény váltá fel. Keressünk ennek okáért - nehogy nálunk is így menjen a dolog - öntagadás és igazi hazaszeretet által népszerűséget, neveljük mindennek felett a közszellemet, fogjunk kezét, vessünk vállat, szóval: becsültessük meg a magyar nevet még ellenségeinknél is. - A kormány viszont, valamint felhagyott minket elnémetesítő eszméivel, úgy hagyjon fel minden összeolvasztási szándékkal is, mert ezt többé nem eszközölheti. Meggyilkoltathatunk tán, de a többi ausztriai tartományokkal egybeolvasni sohasem fogunk; sőt az is kérdés: meggyilkoltathatunk-e? Én nem hiszem. Mert nemzetünknek jövője van, ilyes pedig, ha nemzetet illet, egyesek vagy egyes kombinációk meg nem semmisíthetnek. - Tizenöt évvel ezelőtt e teremben úgyszólván legelőször hallatott magyar szó. Mennyire mentünk előre azóta? S mily fordulást tőn nemzetünk csak az utolsó évtizedben? S valamint akkor (bocsánatot kérek, ha személyemről szólván, megsértem a szerénységet), mikor a nemzet két részre oszlott, és az egyik csak állati örömei után esengvén s szemei előtt saját kis hasznát tartván, igen-igen méltóvá tette magát Cicero azon mondására: »nummos curant, villulas, hortulos, non rempublicam«, más része a nemzetnek ellenben, s lehet mondani a jobb, bár nem legelegánsabb része, csak a múltban kereste nemzetünk fényét, s azt hitte, Mohács terén van eltemetve minden nemzeti létünk; én akkor mint kilépett katona és készületlen író, úgyszólván inspirációból mondtam, hogy Magyarország eddigelé nem volt, hanem még csak »lesz«, szintúgy érzem ma rendületlenül, hogy nemzetünk még nagy szerepet fog játszani, és neki van fenntartva azon észak-ázsiai nemzetségeknek civilizációi képviselőjét játszódni itt *nyugoton*, mely nemzetségekből *oriensen* vevé eredetét, s ha erről néha kételkedem is, oly napok, mint a mai, bizonyossá tesznek, hogy tisztán látom a jövőt. És ezen a kormány se kételkedjék. Ő is bízzék bennünk s emberséges szándékunkban, valamint mi bízunk benne. Tökéletes regenerációra van szükségünk, s kétkedhetik-e ezen valaki, ha fontolóra akarja venni, mily állapotban vannak megyéink, mennyire szűkölködik az ország nemcsak külföldre szolgáló, de még belső összeköttetésekben is, mily kevés súllyal bírnak városaink, és szavuk sincs az országgyűlésen. Hogyan induljunk azonban nemzetünknek olyannyira szükséges regenerációjában biztosan, ha mi nem értjük a kormányt, s a kormány nem akar érteni minket? Itt van az egyesülésnek ideje, s azért is, míg minden bajaink orvoslás alá jutnának, legyen legalább a szólásszabadságon ejtett sérelem felterjesztve.”

Ami után Széchenyi oly hön vágyott, megtörtént, Dessewffy Aurélen kívül leginkább az ő közbenjárása és fáradoimai által.

Az igazgatás a nemzet kívánatait rész szerint teljesítette, rész szerint legalább őszinte figyelemre méltatta.

És a két nagy történelmi párt, mely 1825-től fogva állandó s heves csatát küzdött, az 1840. országgyűlés végnapjain kezét nyújta egymásnak, hogy néhány hónappal utóbb a barátság, mely tartósnak látszott, kölcsönös ingerültségek közt felbontatván, a kedélyek messzebbre taszítottassanak, mint valaha, és csak a XIX. század legnagyobb forradalma után egy ország romjai közt ébredjen viszont föl az összetartás eszméje.

Bensőbb s maradékosztóbb leendő a második kibékülés, mint az első volt, vagy talán a kedélyek egy véres háború után csak a fegyvert és nem a gyűlöletet tették le, s e gyűlölet lángjaival visszacsap a forradalom előtti pártelemek felé is, oly kérdések, miktől sok, talán a nemzetiség, talán politikai jövőnk egész körrajza függ.

Hihető, hogy a régi küzdelmek és az új szenvedések nem valának minden hatás nélkül a pártok belátására s meggyőződéseire. Hihető, miként most sokan megvallják, hogy a magyar véleményelágozások mellett is közelebb van a magyarhoz, mint a napi kérdések körüli egynézetűség dacára azon idegen pártokhoz, melyeknek politikai vágyaik nemzetiségünk érdekével karöltve nem járnak.

De ha tapasztalás, ha ezen érzése a testvériségnek diadalmaskodnék is a nehezteleseken, melyek egy szenvedélyes kor emlékeiből maradtak fenn, még nagyobb kérdés: fogna-e, tudna-e diadalmaskodni azon eredetileg hiányos, az események által átyuggatott és az új viszonyok közt többé fel sem tartható szövetség a pártölcsőségnek, mellyel nálunk eddig a politika, minden tekintetbe vétele nélkül a birodalmi és világérdekeknek, csak úgyszólván házilag üzeték, az ellenzék és a konzervatívok által egyaránt.

Pedig amit Széchenyi 1840-ben mondott, hogy a pártok kiengesztelésekor a régi jelszavak és modor mellőzésével egy meggondoltabb és józanabb kezdetre van szükség, most már az ép hajó kormányrúdjá helyett egy hajótörés utáni mentődeszkává vált éppen azáltal, mert senki e tanácsnak a maga idejében hitelt adni nem akart.

De felfogva a megszakított fonalat, visszatérek Széchenyire mint felsőházi szónokra.

Az 1840-i országgyűlés elosztása után alapjaiban rázaték meg a nemes gróf befolyása. Kivált az ellenzék szélső töredéke majdnem gyűlölettel tölt a férfiú iránt, kinek munkássága a hazában mindenütt a siker és fölvirágzás nyomait láttatá.

Más szakaszba tartozik e jelenet megmagyarázása és bírálata; itt csak azt jegyzem meg, hogy igen természetes volt, miként az 1843-i diétán Széchenyi kevésbé hatásos szerepet játszott, mint három évvel előbb.

De dacára az ellene támasztott ingerültségeknek, tekintélye nem döntetheték annyira meg, hogy nyilatkozatai a tárgyak elhatározásában nagy nyomatókkal ne bírjanak.

Azon kevés törvény is, mely ezen óriás remények közt megnyílt, és bűnösen elpazarolt eredményű országgyűlés alatt életbelépett, a felsőházban többnyire csak Széchenyi meleg pártolása által menekült a szomorú sorstól, hogy oly időre halasztassék, midőn a kormányra vágyó *fiatal konzervatív párt*, mely a mágnesi táblán többséggel bírt, maga formulázandja az elvileg elfogadott reformkérdéseket.

A hivatalképességnek a haza minden fiára terjesztése Széchenyi parlamenti nyilatkozata által nyerte az alsóházi korlátozottabb elvű törvényjavaslat dacára ama széles alapú és szabályozott szerkezetet, mely az újabb irány, az ó-rendszeren diadalmaskodó gyökeres haladás teljes és szeplőtlen kinyomata volt.

A szabad birtokszerezhetési jog, melynek kivívására Széchenyi tizenkét évvel azelőtt kezdette meg az izgatást, bár, mint a fájáról önként lehulló ért gyümölcs, csak fölvevőre várt, mégis a közbejött ambíciók és súrlódások miatt talán a mágnási táblán hidegen fogadtaték vala, ha ő nem önt lelkesült szavaival lángot és elevenséget a gyanakodó és fagyos kedélyekbe.

Kevesebb szerencse koronázta a közteherviselés iránti agitációit.

Miután a megyei adó kérdése az alsótáblán hajótörést szenvedett, az adóügy mint az ország investíciójára alakítandó országos pénztár kérdése került elő, s csak az újabb közlekedési eszközök létesítésére és fenntartására szükséges költségek közérőveli hordozására vonatkozott.

Ily értelemben a közteherviselés elvének elfogadása kevés többséggel az alsótáblán átvonszolatván, végre 1844-ben október 28-án a mágnások elébe került.

Széchenyi, ki rendszerint még azon években is, midőn az aranyújtás és fényes ruha divatban volt, igénytelen fekete atillában járt a gyűlésekre, most vörös-bíbor díszes öltönyben, több rendjelekkel és - mint a főrendi napló mondja - hazafi örömtől derült arccal jelent meg, annak elő tudatában, hogy a közös teherviselés elve elfogadtatik a többség által.

Beszédét, melyet az ülés megnyitása után csakhamar tartott, szerencsés és jellemző fordulattal saját egyéniségén kezdé.

„Tizenegy napja - így szólott - és harminc éve ma - és megvallom itt, hogy ezen harminc év sokkal kellemetlenebb reám nézve, mert a tizenegy nappal keveset törődném -, hogy a lipcsei ütközet második napján a hős Blüchernek táborába küldtettem. Szürkületkor érkeztein oda. Midőn bemegyek, az előszobában találok katonáját a tükör előtt, és találok apródját, ki szinte hajával bíbelődék. Végre bemegyek az öreg bajnokhoz, s íme, őt is tükör előtt, haját rendezve és porozva lelem. »Uram! - mondtam a hősnek - azt véltem, hogy karddal s puska-porral fogtok foglalkozni; de látom, hogy a hajpornak is van haszna.« Mire azt felelte Blücher: »ma reméljük, hogy ünnepet ülnék, és vannak sokan, kik legszebb ruhájokat parádéra szokták kitűzni, mi pedig mindnyájan a legjobb öltözetben és a lehető legcsinosabban jelenünk meg a mai ütközetre.« És ugyanaznap a porosz tábornok diadalmi zászlói Lipcse falaihoz jöttek. - Sokan csodálkoznak rajtam is, hogy ma ünnepruhában jelenek meg itt. Sokan különckének tartanak, és az igaz, nem mindenben járok... kivált Magyarországon, tört úton. Mások névnapokon, precesszió nál, de meg akkor is, mikor szollicitálnak vagy informálnak, szokták ünnepruhájokat fölölteni. Én pedig ezt akkor teszem, midőn azt hiszem, hogy a nemzet innepet fog ülni. - Mint csekély tagja a hazának és törvényhozásnak, én is becsületesen fáradoztam, hogy mindenekelőtt reánk virradjon azon nap, midőn ne csak privilégiumokkal dicsekedve és nagy frázisokkal, hanem áldozatokkal és tettel járuljunk hazánk fölvirágzására, mert ha igazán akar e nemzet erős és nagy lenni, szükséges, hogy némely dolgokban egy soron álljunk mindnyájan, szükséges, hogy ki-ki, ki a magyar levegőt szívja, elmondhassa: »én is a honnak polgára vagyok.« És ha a kasztok és összesaraglyázott kiváltságok szűk rekeszéből végképp tágasabb körbe akarunk lépni és elaljasodott nemzetünknek jövődőt eszközölni, nagy köveket kell emelnünk; ezt pedig nem egyes emberek, hanem mindnyájan, egyik úgy, mint a másik, tegye meg. Szememre szokták vetni, hogy én anyagilag szívesen költök, de a magasabb szellemi diplomatikát elfelejtem. Most meg fogjuk látni, ki felejt el, én-e vagy azok, kik nincsenek azon véleményben, melyben én vagyok? Mindig megkülönböztetést tettem az elvekre nézve. Tudtam, hogy Magyarország szoros összekötte-

tésben van a közbirodalommal, s jövődjének kifejtése e viszony kellő fölfogásán épül, és így azon esetekben, melyeknek elhatározása nem tőlünk függ, megvallom, elvekkal paradirozni, elveket kitűzni nem szerettem. Miért? Mert elvhalom olyanok közt, hol egyik az erősebb, bizonyosan az országnak nem válik hasznára. De midőn oly elvek jönnek szőnyegre, melyek Magyarországot bensőleg illetik, kész vagyok sokat áldozni. S ilyen a kérdés, mely most tanácskozás alatt van.”

Ezen előzmény után Széchenyi kifejté, hogy ő, ha a főrendek csak subsidiumot akarnak, minél nagyobb öszlet megajánlására szavaz; mert ha szellemileg nem nyer lelke írt, legalább nyersen hazánk szibaritailag fényes áldozatot.

De ha a többség az oligarchizmusnak és minden gyűlöletesnek szagát viselő subsidiumtól el- távozik, ha a közfizetés elve ki fog mondatni: akkor ő kész kevés adóval is megelégn.

A konzervatív párt vezérszónoka, Széchen Antal gróf is hajlandónak nyilatkozott a közfizetés elvére.

A többség jól volt hangolva.

A pártok főnökei az alapeszmében egyetértettek.

És a nádor kijelenté, hogy a főrendek gróf Széchen Antal és gróf Széchenyi István előadását elfogadják, miszerint ti. „egy közpénztár alakíttassék, és abban nemcsak a nemes, hanem egyáltalában az ország minden lakosai részt vegyenek.”

Nincs miért mondjam, mert tudja az egész ország, miként az október 28-i dicső eredményeket a többi napok semmivé tették.

Széchenyi a közadózás ügye iránt tartott második beszédében már a hazafi mély bánatával panaszkodik, hogy a reakció az ellenzék szélső töredékének nézeteit tömegestől kezdi pártolni, s a kívánatok azért hangoltatnak mindig föllebb, mert a nemfizetők népszerű úton akarnak bonyodalmakat előidézni, melynek fonalszála által a közadózás, mielőtt az elvből az alkalmazásba lépne, megfojtassék.

S úgy is történt.

Elkísértük, rövid vázlatokban, Széchenyit mint szónokot az 1844-i országgyűlés berekesztéséig, azon határig, ameddig még ezen pályán lényegesen, bár nem eldöntőleg befolyhatott a kérdés megoldására.

Sorainkat rekessze be néhány megjegyzés.

Széchenyi beszédei mint a szabályos és rendezett szónoklat mintái kevés figyelem alá jöhetnek; de mint egy elmés s nagy belátású férfiú nyilatkozatai, kitűnő beccsel bírnak.

Ő mindég rögtönzött s ritkán úgy, hogy véleményének alappontjait előre kigondolta vagy följegyezte volna.

Élcei hasonlítóknak, polémiái élesek, eszméi világtapasztalást és sok gyakorlati bölcsességet tanúsítók valának; de néha minden belső összefüggés nélkül szórattak a bámuló, tapsoló vagy fölingerült közönség elébe, és mozgásba hozták a kedélyeket, anélkül hogy a kérdést megmozdították s az eldöntéshez közelebb vezették volna.

Vannak beszédei, melyeken az ember végigragyogni látja a lángész szivárványát; de földre, hova lábát vethesse, alapra, melyen lelke megpihenjen és irányt vehessen, közelben s távolban egyaránt nem talál: minden villanyos, csillogó, fantasztikus alakú eszme-föllegekből áll és egy-egy nagy gondolat elmosódott vagy szaggatott körrajzaiból.

Vannak beszédei, melyek a szőnyegen levő tárgyat csak oldalvást érintik s bár annyira elmések, józanok, fölvilágosítók, s bár oly érdekes autobiográfiai adatokat nyújtanak, hogy megelégedéssel kell rájuk tekinteni, mégis az idegen anyagok és a dologra nem tartozó tartalom miatt csak akkor lennének egész mértékben dicsérhetők, ha a kérdésről, melyért mondatok, el tudnánk feledkezni.

Vannak beszédei, melyek a szőnyegre vont tárgy alapeszméjét mélyebb és eredetibb szempontból fogták föl s fejték ki, mint a többi szónoklatokban történt, s ezen előny miatt, kivált pedig az élő, sajátos és plasztikus előadás által nagy hatást gyakoroltak a közönségre, de most az olvasónak türelmét majdnem kifárasztják a bonyodalmas stíl és az óriás terjedelmű mondatok miatt, melyekben - mint a kínai csontgolyó belsejében öt-hat kisebb golyó van egymásból kifaragva - a fő gondolat ízei közé egy csoport mellékes gondolat és észrevétel szorult.

Azonban, ha szintén e hibákat igen sok esetben lehet Széchenyinek szemére vetni, mégis kétségtelen, hogy korának közvéleménye igen szigorúan vádolta őt a tárgyhoz nem tartozó kitérésekért és a beszédeiben hiányzó benső egybefüggésért.

Végigtekintettem beszédeit, melyek a nyilvánosság elébe jöttek, s úgy találom, miként közölők éppen azokban, mik rendetleneknek és ziláltaknak tartatának, gyakran egy magasabb és szellemibb neme az összefüggésnek létez, mely nagyobb vonzerővel bír, mint a gondolatoknak és a szókötéseknek pedant egybeillesztése, s azáltal hódít, mert a szökellő modor és merész átmenetek közt a közönségben eszméket ébreszt akkor is, midőn maga nem látszik eszméket nyújtani.

Aztán mellőzve e tekintetet is, Széchenyi szónoklatainak legalább fele oly szorosan a tárgyra vonatkozik, mint akárkié, s legfeljebb egy rövid élce vagy anekdota közbeszövése szakítja meg a logikai egymásutánnak szigorú fonalát.

Sőt némely polémiáiban a más véleményűek kolompóit az okoskodások oly erős és kapcsolatos falanxával támadja meg, hogy előadását művészek tarthatnók, ha annyira nem lenne a megtámadott felek szavaira vonatkozó és tárgyilagos, miként azok nyilatkozatainak elolvasása nélkül okvetlenül homályosnak és száraznak kell látszania.

Kettőt találok Széchenyiben *mint szónokban* még megjegyzendő.

Egyik: azt, hogy midőn nagy gondolatai és messzeható tervei is vannak, soha saját szellemének legmagasabb nézpjáig nem tud fölemelkedni; ő mint orátor kevésbé országglár, mint aminő szokott lenni kisebb körökben vagy dolgozóasztala mellett.

Továbbá: Széchenyi, ha keble a szenvedélyek és behatások által ostromoltaték is, soha a közönség előtt élő szavakkal megható és mély érzéseket fösteni, soha a tömeget a szívnél fogva birtokába ejteni nem vala vagy alkalmas, vagy hajlandó. Ő az irodalomban tudott a kebel legérzékenyebb húrjain játszani, a magántársalgásban kedélyessége által gyakran elbájolta a körüle levőket, de mint szónok sokat ragadott tapsokra, senkit könnyekre; sokat derített mosolyra, senkit nem indított meg; soknak világosította, de kevésnek melegítette föl meggyőződését.

Ezért hiszem, hogy bár a szónoki pályára fényes természeti adományokkal bírt, mégis, ha a hatás ezen nemét több előszeretettel kedvelte és üzte volna, mint valósággal tevő, úgy sem emelkedheték vala azon fokára a kitűnőségnek, melyen hibás nézetei s botlásai dacára is általában mint státusférfiú ragyog.

Menjünk át ezen senkitől túl nem haladt, kevesektől megközelített, eredménydús és tündöklő pályakörének is összeállítására.

Lássuk Széchenyit mint státusférfiút.

Főbb irányainak, tetteinek és politikai küzdelmeinek rajzolásában nem szükség hosszasanak lennünk, s a kronológiai rendtől a világosság miatt eltávoznunk, miután a fellebbiekben a nagyobb tájékozódási kérdéseket úgyis előadtuk, és számos tárgyra nézve a kiindulási fonal olvasóink kezében van.

A *Hitel* megjelenésétől (1830) kezdve Széchenyi státusférfiúi életét három korszakra lehet természetesen felosztani. Mindenik korszak nagyobb bevégezethez bír, mint a közhatás pályáján rendszerint történni szokott; mindenik alatt a nemes gróf sorsa felett más szerencse-csillagzatok uralkodnak, s befolyása a hazára más arányban és más politikai helyzetekben történik.

Az *első* korszak 1830-tól az 1840-i országgyűlés berekesztéséig terjed: az a dicsőség és bámulat ideje.

A *második* korszak a *Pesti Hírlap* megjelenésétől kezdve a grófnak mosonyi követté választásáig nyúlik: ez a kifejtett nagyság és félreértetés, a kasszandrai szavak és népszerűtlenség hét kínos, de maradandó becsű éveit foglalja magában.

A *harmadik* korszak pedig az utolsó *rendi országgyűlés* megnyitásától Széchenyi szerencsétlen betegségéig, a pozsonyi képviselőház tereméből a döblingi gyógyintézetig vezet: ez a hazáért megtört szív mártírológiája.

Tekintsük át mindenik korszakot főbb eredményeiben, a tárgylagosság szigorával, részrehajlatlanul és hidegen.

Mi sem Széchenyinek, sem politikai elleneinek nem akarunk ügyvivői lenni, midőn történései lehetünk.

E szerep eléggé magas arra nézve, hogy könnyelműen föl ne áldoztassék.

ELSŐ KORSZAK

A *Hitel*, egy lángésznek ragyogó és szabálytalan míve, egy higgadt tervű agitátornak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezése, az eszmékben s később az intézményekben nagy forradalmat idézett elő.

A főbb emeltyűk, melyek által az ó-státusnézetek egész szerkezetét félretolta, s új irányoknak nyitott tért, igen egyszerűek, de óvatosan kiválasztottak valának.

Némely többektől sejtett, de még eddig senki által el nem mondott vagy legalább eléggé nem indokolt tételből állottak.

Összevonom azokat néhány sorba.

Széchenyi megtámadta a magyarországi feudális birtokrendszert, mely a tulajdon valóságos eszméjével ellenkezik; melynél fogva a fekvő vagyon sem értékben, sem jövedelemben nem növekedik, sem el nem adható, se be nem ruháztatható; következésképp a birtokost ahelyett, hogy védné, süllyeszti, ahelyett, hogy szabaddá tenné, bilincsbe veri, s hozzáláncolja a szegénységhez és előítéletekhez.

Megtámadta az adóssági törvényeket, a csalogónak vagy rossz fizetőknek kedvező magyar pörrendszert és az úgynevezett nemesi szabadság alapjait tevő IX. titulusnak részint kinövéseit, részint kizárólagosságát - ezen kártékony toldalékait a szintén kártékony hűbéri birtokjogoknak, melyek a személyi és vagyoni hitel teljes tönkretételét bevégezvén, a magyar nemest a szabadságról hazug álmak közt a világ legfüggőbb és legtehetetlenebb lényévé változtatják.

Megtámadta a robotrendszert, mely a nemzeterőből nagy összeget majdnem oly eredménnyel nélkül fecsérelni szét, mint ha egy országnak kötelessége volna millió kezek által fél év alatt egy óriás gödröt ásni, a következő félévben megint betölteni, és ezen bösz fáradságot szüntelenül azon derült arccal végzeni, hogy valami kincsaknát mível, melyből pénz és kényelem serked.

Megtámadta különösen a közlekedési eszközöknek jobbágmunkán nyugvó rendszerét, mely által mindig sárba sárba fog fektettetni; megtámadta az országos vonaloknak is megyei kézben tartását, mi miatt a kiállítási erő és forgalom örökre pangani fog, s kijelölte a centralizációt a közlekedési vállalatokra nézve, mint a siker egyedüli eszközét.

E pontok által Széchenyi hadat izent az egész múltnak.

Ostrom alá vette „a régi magyar szabadság” fogalomöszvegét.

S a magánjog körüli agitációt a radikális reformok felé irányozván, a kérdések természetes összefüggésénél fogva az alkotmányt a régi sarkeszméken, melyeken nyugodt azon esetre, ha izgatásai a kedélyekben gyökeret vernek, végtére is fenntarthatatlanná tette.

A *Hitel*-nek új érat kelle nyitni, mihelyt a kormány a megkezdett eszmemozgalmat csírájában el nem nyomja, vagy az ó-meggyőzések az ellentállásban elég ruganyossággal és a történelmi tér védelmében elég gondolatbőséggel nem bírnak.

Széchenyi, hogy céljaira a lelkesedés zászlója lobogtassék a fiatalság és erély képviselői által, a könyv izgató tartalmán és virágos írómodorán kívül két jól kiszámított és csábító kiindulási pontot állított föl.

A kornak, melyben a *Hitel* megjelent, éppen ellenkező vala meggyőződése mindkettőről.

Az akkori közvélemény kétség alá sem hozta, hogy a kormányban fekszik hátramaradásunk oka, és emiatt az ellenzésen kívül lehetetlen másként munkálni a haladásra. Széchenyi ezt

határozottan tagadá, s helyébe merész dialektikájával a következő elvet iktatá: ha magunkat, ha a jogviszonyokat, melyeknek változtatása tőlünk függ, és a birodalmi érdekekbe nem ütközik, gyökeresen reformáljuk, megmentve és felvirágozva leend a haza.

Ezen új nézet, mely egészen célszerű, de csak félig volt igaz, lefegyverzé a mindenekelőtt nyugalomra vágyó kormányt, fölviillanyozta a becsszomjas egyéneket, felelőssé tette az ország jövődjéért a hanyagot és torhát, élénk mozgalmat támasztott a kedélyekben, és az eszmék iniciatíváját visszaadta a gondolkodni merő nemzetnek.

Továbbá a *Hitel* megjelenésekor közvélemény kétség alá sem hozta, hogy a magyar dicsősége a múltban van, híre Mohácsnál elenyészett, a nemzeti nagyság az életből a história régi lapjaira költözött, s most már mi mint nemzet a télre hajló kor hideg, ködös és egészségtelen végnapjait éljük; szerencsések, midőn a régi századokra visszaandaloghatunk, boldogok, midőn a szűk jelenből a leélt idők emlékei közé menekülhetünk. - Széchenyi ezen enerváló s a lélek ruganyosságát megtörő nézet ellen tiltakozott. A nemzet valódi dicsőségére sehol nem talált a múltban; a nemzet fiatalságán kívül semmi egyéb a jelenben. A históriát megkicsinyíté, hogy a múltból elvett súlyt a jövőre vesse, s hogy a koporsóról az életre, a tettek nyomozásáról a tettek végrehajtására fordítsa a közfigyelmet. - Soha eszme nagyobb benyomást nem tőn a kedélyekre, mint Széchenyinek következő állítása: sokan azt mondják: „a magyar volt”, én azt hiszem: „a magyar lesz.”

A nagy izgatónak ily véleménye egy szerencsés inspiráció volt, eszélyesen fölhasználva.

Egyébiránt a *Hitel* írója maga sem vala még akkor állításával tisztában.

Sejté, hogy igaza van; de amit bebizonyításul használt, plágium.

Benthamból kölcsönözteté. A francia viszonyokról mondott eszmék voltak majdnem lefordítva, csak hogy Szent Lajos helyett Nagy Lajos, XIV. Lajos helyett pedig Mátyás király iktattaték ama sorok közé, melyek megmutatandók, hogy a múltban valódi nagyság sehol sincs, s így a jövődtől lehet mindent várni.

A fajunk ifjúságáról elmélet tehát igen ingatag lábon állott; sőt az, mire támaszkodék, nem is láb, kölcsönzött mankó volt.

De a nemzet erőtlől pezsgő része szentírási igének vette a jóslatot, hogy: „a magyar lesz.”

Az epedést a nemesebb kedélyekben tettszomj váltá fel.

Ezen eszme: „a magyar lesz,” az erély; a „magyar volt,” a csüggedés.

S az idő bebizonyította, mit Széchenyi nem tudott.

A magyar „fiatal nemzet lőn,” vagy mert az vala, vagy mert egy lángész által annak kiáltaték ki.

És teljesült a költő szava:

Mit dem Genius steht die Natur in ewigem Bunde:
Was der eine verspricht, leistet die andre gewiss.

Meg vagyok győződve, miként a két új állítás nélkül, hogy ti. hátramaradásunk oka nem egészen a kormányban, de magunkban fekszik, és csak magunk által szüntethetik meg, s hogy a magyarnak valódi nagysága a sorstól ezentúlra van fönntartva: Széchenyi *Hitel*-e az eszmékben soha azon forradalmat, melyet előidézett, nem támaszthatta volna.

Különben is Kossuth tévedett, midőn hívé, miszerint a Széchenyi által hirdetett eszmékre el volt készülve a közvélemény.

Taglaltam a maga helyén, és igazi mértékére visszavitem az országgyűléseknek és a rendszeres bizottmányi munkálatoknak hatását a reformkérdések előkészítésére.

Valóban e hatás parányi volt.

Az ellenzéki szellem erősítette az önálló gondolkozást, de táplálékkal nem látta el.

S ha úttörői valának Széchenyinek, azokat ama szegény és nyomorral küzdő férfiakban kell keresni, kik szintén hitték, hogy a magyar nyelv nem „volt,” de „lesz,” kik lemondva az élvezet örömeiről az eszmék örömeit keresték, és teremtettek irodalmat közönség nélkül, harcoltak a neologizmusért majdnem csak magok által kölcsönösen olvastatva, és midőn már lőn közönség, mely az írói fáradozásokat méltányolni kezdé, az elismertetés e bátor kezdeményezőknek többnyire csak emlékeiket jutalmazhatta.

Kétségkívül a nyelvújítók voltak a politikai újítóknak előkészítői.

Ők termékenyíték meg, ők tették a változtatásra hajlékonnyá s az új eszmék földolgozására alkalmassá a szellemet.

A győzedelmeskedő neologizmus magával hozta szükségét és diadalát az állami és társadalmi reformoknak.

Széchenyi előde Kazinczy volt.

A *Hitel* hamar gyűjtött prozelitákat, de inkább az eszme, mint a hatalom emberei közt, inkább a tanhelyeken és a nagyobb városokban, mint a régi politikai pártoknál és a vidéki nemesség soraiban.

A falun megégették e könyvet az apák, míg a tanodákban fiaik áhítattal olvasák.

A régi táblairó parasztlázítónak és birtokrablónak hitte Széchenyit, de a tiszteletbeli aljegyző és a fiatal ügyvéd a haza megváltójának.

A reakció, azaz a nemesi rendnek, az akkori hivatalos országnak számszerinti nagy többsége az első ügyvivőt Széchenyi reformeszméi ellen az oppozíció sorából nyerte.

Gróf Desseffy József kiadta *Taglalatai*-t; utána vagy vele majdnem együtt megmozdultak az ó-rendszer kisebb tekintélyű pártolói is, és csakhamar a *Hitel* ellen egy egész kis irodalom támadt ismeretlen vagy alig ismert nevekből.

Kérdezteték s faggattaték Széchenyi, mint Uriel Acosta a zsinagóga és a tradíció tanárai által. A hajtekercses s parókás vádlóknak talmudjok volt Verbőczy, doktrinájok a pecsétes levelek, az ősi kiváltságok és a történeti jog.

Miként a megrendített ó-fogalmak és a még formulázatlan új korszükségek közti harcokban többnyire szűkkeblűség jellemzi a fennállóak hőseit, illojalítás az eszmemozgalmak kezdeményezőit; úgy történt a Desseffyvel folytatott polémiákban is.

Széchenyi a *Taglalat*-ra a *Világ* című vastag könyvvel felelt.

A reformátor kevesellé, hogy megcáfoltassék bírálója; leverni, megsemmisíteni akarta azt. Desseffy, az országgyűlések és a tudományos világ tiszteletben álló férfja nemcsak kiforgatva lőn nézeteiből, mi helyesen történt, de egyszersmind véleményei miatt nevetségessé és gyűlöletessé téve, mi sem a szőnyegen levő kérdésekre nézve szükséges, sem a jövőnk tekintetéből hasznos nem vala. S ha igazságosak akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy a tekintélyek kíméletlen ledorongolása és azon gyöngédtelen, azon személyeskedő vitatkozási modor, mely nálunk később lábra kapott, mely a nézetek szabad kifejlődését majdnem lehetetlenné tette, s a szenvedélyek tajtékával mindent beborítván, soha és semmi tárgyban a hideg megfontolásra kedvet és alkalmat nem engedett, ismétlem, e szenvedélyes modor, melyet Széchenyi később annyira kárhoztatott, a *Világ* nagy híró írójában talált egyik fő kezdeményezőre.

Különben a *Világ* Széchenyinek legjobb és legdiadalmasabb míve volt.

A *Hitel* alapeszméinek nagy bejáratot szerzett a közvéleménybe.

A stabilizmus tanait fölforgatta, a haladás barátait merészebbekké tette, a kétkedőket a reform ügyéhez vonta, a félénkeket elnémította.

„A *Világ* - így kiált fel egy akkori bírálója - előhírnöke a tűzoszlopnak, mely minket, magyarokat egykor a terméketlen és sötét pusztából az ígéret földjére vezetend; a *Világ* első derengése a ragyogó keleti csillagnak, mely a hatalom embereinek és a népnek utat mutat a megváltó felé; a *Világ* egy fénytorony, mely vigasztaló sugárait messze kiküldi és irányt jelöl, midőn a viharos éjben megtörhetetlen talaját a hullámok siker nélkül ostromolják.”

Széchenyi e második munkájában a *Hitel* eszméinek fejtegetésén kívül az egyesületi szellem terjesztése, a magyar nyelv diplomáciai jogkörének szélesítése, az intelligenciai mozgalmak centralizálása és azon központosítási irány mellett agitál, mely a közlekedési vonaloktól kezdve az anyagi haladás minden főbb fonalszárait Budapestre mint Magyarország szívébe gyűjtse össze, s onnan terjessze ki rendszeresen.

Csakhamar elkészült, bár a sajtó által későn tétetett közzé Széchenyi harmadik munkája, a *Stadium*, mely berekeszti az általános politikai reformokra vonatkozó izgatásainak ciklusát.

Azontúl Széchenyi csak egyes kérdések felett szólal föl, vagy pedig, miként politikai pályája második korszakában történik, a nem maga idejében és veszélyes modorban gyakoroltnak hitt agitációk ellen folytat háborút.

A *Stadium* ellenkezőleg, mint a *Hitel* és *Világ*, rendszeres könyv s egy fonalszálból van leszöve. Írmodora pongyolább, de logikája szigorúbb és előadása kevésbé áradozó.

A közelgő országgyűlés teendőjét jelöli ki.

Kézikönyve a radikális reformoknak, mérséklett és csábító külsőbe öltöztetve.

Alapja Bentham utilitási elve, melyet Széchenyi már a *Világ*-ban az értelem, az ítélőtehetség és a képzelem minden virágaival megkoszorúzott.

A *Stadium* a legmesteribb dialektikával törekszik bebizonyítani és *többnyire* be is bizonyítja, hogy a reformok, melyek általa mint halaszthatlan teendők ajánlatba hozatnak, nemcsak a hazának, nemcsak azoknak, kik a régi rendszer megbukásával jogokat nyernek, de ami a fő dolog, még azoknak is, kik a jogokról lemondanak, gazdagodására nagymértékben fognak hatni.

A *Stadium* el akarja hitetni s *többnyire* erős okokkal, hogy minden általa megtámadott előjog eldobása, a kiváltságosoknak, kik eldobják, egy-egy szép összeg pénzt dug zsebébe.

E könyv vitatja, hogy a reformok iránt tulajdonképp egész Magyarországon még a legköznöyösebbek azok lehetnének, kiknek jelenleg semmi joguk nincs, és a haladás leghőbb pártolóinak önhasznukért éppen azoknak kell lenniök, kik az előjogok birtokában vannak.

A *Stadium* alapeszméje: a radikalizmus, a fekvő vagyon és a szabadalmak tulajdonosainak meggazdagítása.

Előáll *Van Peng* - van, ami peng -, egy óriás vagyonú hollandus, kitől a *bene possessionatus* táblabíró kölcsönözhet, vagy akinek jószága egy részét, hogy a többiit investálhassa, el is adhatja.

Van Peng úr eszményképe az iparnak, a vállalkozási szellemnek és a hitel után sóvárgó pénzeszsákoknak.

Van Peng ellensége a régi birtokrendszernek, s azt mindenütt korholja, szidja, nevetségessé teszi.

A bene possessionatus táblabíró bármint rimánkodik, a kegyetlen *Van Peng* úrtól zálogra, sőt perennális fassióra is igen keveset kap; a kölcsönről pedig, mely által tündérkertté varázsolhatnák az aviticum mocsárja és homokja, a hideg hollandi vagy nem akar éppen semmit tudni, vagy pedig a kamatra nézve oly Shylock, ki a szegény táblabíróból nemcsak egy font húst szándékozik kivágni, de minden vérét uzsorában követeli.

Azonban a hangulat és szerep rögtön megváltozik, mihelyt a táblabíró az előjogokat és a Titulus nonust a haza oltárára kezdi lerakni.

Van Peng tüstént a legnyájasabb férfiú, amint az ó-birtokrendszer, amint a kopott kiváltságok és a függő pecsétes levelek tartalma egyenként fölálloztatik, örömtől sugárzó arccal kiáltja: most száz procenttel, most megint száz procenttel, most újra száz procenttel adok többet a tekintetes úr birtokáért; most már kölcsönzők a beruházásokra mérséklett kamattal, most olcsó kamattal, most már a legolcsóbb kamattal... ah! Istenem! Már egészen szolgálatjára állok, és ön a legszerencsésebb halandó, mert a haza boldogítója lett, és mellesleg meg is gazdagodott.

Ez a *Stadium* izgatósi modora.

Benne a mély felfogás, a valóságos érdekek bölcs taglalata szövetkezik az ígéretési árveréssel.

Az, amit a gróf kapacitációnak nevez: kapacitáció a főeszmékre, ámítás a kiszínezésre nézve.

Ha hatni akart az ó-fogalmak megingatására, e célt elérte; ha hitte, hogy az ő kapacitációjában nincs az elméknek oly lendület, a kedélyeknek oly irány adva, mely midőn az alkotmányos formák lassúsága által föltartóztatnák, végre a Kossuth jelszavát, hogy ti. a nemzet nem kér, de követel, magától kitalálандja; ha, ismétlem, Széchenyi azt hitte, hogy *Stadium*-ában a hideg számítás nem változott egy nemévé a képzelem általi agitációnak, akkor nézetem szerint igen kevésre becsülte saját fényes és szemkápráztató dialektikáját.

A *Stadium* másik, sokkal lényegesebb hibáját más alkalommal taglaltam.

Elmondám ti., hogy a gróf csodálandó ügyességgel és elmemélységgel indokolta az egyes reformkérdések sürgetősségét, hatását az államra és anyagi hasznait az egyénekre; azonban mellőzte a részleteket, melyek útján indítványa jogösszegünk történeti előzményei közt létesítendő. Csinált elvtörvényeket, három vagy négy sorból állókat.

E modornak hatását a későbbi évek eszmemozgalmaira föltártam.

Azon reformok, melyeket Széchenyi a *Stadium*-ban, ezen be nem végzett munkában a nemzet első teendőiként jelöl ki, s melyeknek fejtegetésére körülményesen kiterjeszkedett, a következők: *hozassék be a hitel emelésére a váltójog; az ősiség és a fiskalitás töröltessenek el; mondassék ki a nem-nemesek szabad birtokszerkezési joga s a haza minden polgárainak törvény előtti egyenlősége; a nemtelenek válasszanak magoknak megyei pártvédet, kik a tagosítást és arányosítási perekben érdekeiket a földesúr ellenében képviseljék; a házipénztár és az országgyűlési költségek terheinek hordozásához mindenki birtokaránylag járuljon; a fő közlekedési vonalak az országgyűlés által jelöltessenek ki, s létesítésekre és fenntartásokra szintén mindenki egyenlőleg adózzék; végre a monopóliumok vagy más szavakkal a regálék, a céhek és limitációk töröltessenek el.*

Látható, hogy a közjogi reformokon kívül csak az erőltetett örökváltság kérdése az, melyet az 1847-i országgyűlésig az ellenzék által sürgetett korigények közül Széchenyi már a *Stadium*-ban mint mellőzhetlen teendőt nem indítványozott; sőt a regálék megváltása vagy eltörlése a forradalom alatti idők parlamentáris vitáiban is kibontakozott; a céhek a februári napokat régi szerkezetekben túlélték, és az ősiség a vele kapcsolatban álló fiskalitással együtt csak elvileg van most is eltörölve, vagy sajátlag eltörölve sincs, hanem megingattaték.

Széchenyi nagy, de a nemzetélet egész történelmi múltjával összeütköző reformjai hihetőleg eldöntő hatást nem gyakoroltak volna a közvéleményre, ha ő nem bír oly szokatlan ügyességgel, előrelátással és mélységgel az egyesületi és vállalkozási szellem fölébresztésére.

A mi politikusaink soha eléggé felfogni nem tudták az anyagi mozgalmak hatását az eszmék fejlődésére; nem értették azon csodálatos erőt, azon büszke önértéket, melyet egy mindenben hátramaradt és sokáig pangó népben az első siker, az első látható, megmérhető, kézzelfogható eredmény okoz, ha közakarattal létesült, vagy azok kezéből jön, kik egy szebb jövőre előhírnökeiként léptek föl.

Aztán, miként az új vallás kezdeményezői, nem az eszmék, hanem a csodákban hit által szerezték a prozelitákat; szintúgy valami kitűnőt, valami felülmúlt, valami olyat, mely a képzelődést foglalatoskodtatja, és a szokatlan dolgok teljesítése által gerjeszt bizodalmat, szeretet a nép első reformátoraiban látni. Ilyek a nagyobb szabású anyagi vállalatok.

Kétségkívül Széchenyi pártolói közül, ha nem is az értelmesebb, de a számosabb rész, midőn merész reformjait megpendíté, vagy sarlatán tervkészítőnek vagy álmodozó szobabölcshöz tartotta volna őt, ki az életet a cifra elméletek drótsodronyán akarja mozgatni, ha anyagi vállalatának rendkívüli sikere nem hirdette volna, hogy amihez nyúl, annak okvetlenül létesülni kell.

Olvassa el akárki a gróf elleni polémiaikat, s látni fogja, mily kevesen merték az ő reformeszméi ellen fölhozni: ez teória, ez nem megy az életben, ez impraktikus nézet, ez kivehetetlen, ez ábránd, ez utópia. S pedig minden újítót ily állítások szoktak elhalmozni és leverni.

S miért történt e kímélet? Miért vetette el legerősebb, sőt egyetlen fegyverét a régi rendszer, midőn Széchenyi által ostromoltatott?

Mert az anyagi vállalatokban szerencséje, mert a kivitel körüli ügyesség megdöbbenett és bámulásra ragadt mindent.

Hamar vált nevetségessé őt nem olyannak tartani, ki amit akar, végre is tudja hajtani.

Az előállítási praktikus modor kezességet ígért a jogviszonyokra vonatkozó reformeszmék életrevalósága iránt is.

Bármint fájt a táblabíró szíve Széchenyi indítványainak hallására, nem bátorkodott mondani: ez legfeljebb szép teória; mert félt, hogy válaszul fogja nyerni: bízzák csak reám, majd eligazítom.

A politika megdönthetetlen aforizmája, hogy a fönnálló akkor már erkölcsileg megbukott, midőn a reformokra, melyek helyébe lépni akarnak, nem sütheti a kivihetlenség bélyegét.

A *status quo*, mikor megtámadóját a tettek és előállítás emberének kénytelen hinni, többnyire aláírta saját halálos ítéletét.

És kétségkívül Széchenyi p. o. az ősiség népszerűtlenségére legalább annyit folyt be az előállítás terén szerzett hírnevének és azon hitnek, hogy ő kiválólag gyakorlati eszű férfiú varázshatása által, mint a *Van Peng* úr szájába adott ragyogó és meggyőző, számokon épült és mégis némileg misztifikáló okoskodásai útján.

Egyébiránt amilyen mélyen értette Széchenyi a magánjogi változtatásoknak alig észrevehető, de biztos működését az alkotmányos élet és állami formák átalakítására, szintúgy tudta fölszámítani az anyagi vállalatok erkölcsi eredményeit és hatásait a közszellem emelésére. E rendszeretlennek látszó anyagban minden organice függött össze.

„Ha - így szól Széchenyi *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* intézett rövid röpiratában -, ha örökké egyedül nemzetiséget, vallást, coordinációkat pengetünk, miknek, ámbár előmene-

telink alapjai és ekképp szent ihletéssel ápolandók, azért nemzetünkre mégis csak közvetve s idővel lehet teljes idvességű hatásuk; ha az elvkérdések mellett nincs kellő figyelmünk a jelenre, a mai napra s mindarra, mi úgyszólván bőrünkre és csontunkra ég; ha nem teszünk hasonlóan kellőt és célszerűt mindannak életbeléptetésére, mik nélkül oly aggasztón sínylünk, minők például a közlekedések, tanodák, hitelintézetek, akkor, oh, akkor sokban a legdicsőbb nemzetiségi s alkotmányi elvdiadal is bizony egyedül közönyös kebelre talál, sőt még émelygést is okoz, vagy bosszantást gerjeszt. Mert míg emberek vagyunk, általában véve még a legmagasabb, legszellemibb dolognak is csak úgy van jó illata, közkelete s tartós divata, ha nincs az elízetlénítve mindazon anyagi életjavak, sőt életszükségek fejletlensége vagy aljasléte által, melyekkel bár akarjuk, bár ne, meg nem szűnő érintkezésben vagyunk. Úgy, hogy bármily különösnek látszassék is ezen állítás sok előtt, bizony nem hiszek én ott nagy, általános, magasztos és kivált tartós szellemi kifejlést lehetőnek, mely a nagyközönségnek nedv- és vérébe menne át, legyen az aztán bár vallás, nemzetiség, alkotmány vagy bármily nemű erkölcsi haladás dolgában; hol minden jobb közlekedések s kiviteli csatornák, könnyű kereset, gyakorlati kiképzésre célzó intézetek stb. híja miatt a haza oly testhez hasonlít, mint amilyet gutaütés környez; hol ekképp, midőn minden pang, minden dermedez, természet szerint alig van egyén, kit felette égetőleg ne sújtana a legközelebbi életszükségek fejletlen léte, s ki ehhez képest - mert hiszen meg nem szűnőleg kénytelen küzdeni azok némi pótlására - magasabb és tartósb szellemi fölhevülésre lenne hajlandó vagy csak képes is.”

Széchenyi, értvén a közlekedési reformok és iparvállalatok erkölcsi és szellemi hatásait, összhangzásba akarta hozni az anyagi javításokat az elvkérdésekkel, a kézmunkát és gőzerőt a nemzetiség és alkotmányos lét fejlődésével.

Nagyszerű, de óriás nehézségekbe ütköző terv.

A kiállítási erőkből politikai erőket készíteni és mind a politikai, mind a kiállítási erőket e nemzetiség számára lefoglalni: valóban ez a legszedítőbb eszme s mégis Széchenyi által alakot, életet nyert, s győzedelmei csak Kossuth hatalomra jutásával szűntek meg.

Már a *Világ* közzétételekor, mint látszik, a gróf tisztaban volt az anyagi vállalatok körüli terveivel, s felfogta azok jelentékenységet.

Csodálatos gyorsasággal nyúlt a létesítéshez.

A magyar tudóstársaságot, a kaszinót és lóversenyt, miknek még azelőtt adott életet, új és szintén eldöntő hatású kezdeményezések váltották fel. Egész sora a gazdasági, ipari és közlekedési föladatoknak mozdíttaték elő egyletek, részvénytársulatok és kereskedelmi vállalkozások által - melyeknek indítványozója, létrehozója, éltető szelleme Széchenyi volt.

Az ő neve csakhamar a siker kezességévé lőn.

A nemzetben felköltött egyesületi és vállalkozási erő minden nyilvánulása, legalább tíz év alatt, kizárólag a gróf személyében összpontosult.

Pártolásától függött az eredmény.

Nézetei határoztak a teendők sora és fontossága felett.

Tekintélye megdöntött minden ellenkező irányokat.

Ő vált az előállítási tér autokrátorává.

És politikai pályájának ezen befolyásos korszaka alatt Budapest fényben, gazdagságban, kiterjedésben oly óriásilag kezdett emelkedni, mint csak Amerikának szerencsés városai szoktak.

A közlekedési nagyobb vállalatok megindulának. S a dunai gőzhajózás és a budapesti lánchíd által Széchenyi Magyarországot az európai polgárisodás részvényesei közé lajstromozta be.

Egyetlen hön ápolta terve volt, mely a viszonyok színterein, bár nem egészen, de nagy részben hajótörést szenvedett: értem Budapestnek a Fekete-tengerrel szoros és élénk összeköttetését, a megtisztított és szabályozott Dunán.

Ami e részben eredménydús történt, a mérnöki kitűnő munkálatoktól kezdve az aldunai sziklák szétrepesztéséig s a Széchenyi nevét viselő pompás szirtutakig, az a kormány erélyes pártfogásán kívül a gróf lángeszének, ügyes tapintatának és ernyedetlen munkásságának emléke; ami pedig a végeredményt lehetetlenné vagy aránylag csekélytette, az az európai viszonyokban, a török birodalommal kötött diplomáciai szerződésekben s e szerződéseknek oly alkalmazási módszereiben feküdt, melyeket részint előre meggátolni, részint később kiigyeztíteni az osztrák minisztérium őszinte és kitartó fáradozásainak sem sikerülhetett.

Széchenyi kettős megtámadása, a tettek és eszmék általi rendszeres ostrom néhány év alatt hátrálásra, sőt teljes visszavonulásra kényszerítette a *status quo* csökönyös pártolót. A régi rendszer kialakulását nem tűrő vezérei, zászlótartói, hírnökei, pajzs- és poggyászvivői, az egész *avasdi* párt nagy és kicsiny ügynökeivel együtt odahagyta az irodalom csataterét, ritkán fogadta el a kesztyűt a megyegyűléseken, és csak a hatalom legfelső régióiban remélt még segédet és támaszt.

Széchenyi népszerűsége a diadal-trófeumok által mindig magasabbra emelkedék.

De e népszerűségnek - ha nem csalódom - más alakja volt, mint a közelebbi idők alattinak.

Az kevésbé vala szenvedélyes, kevésbé követelő. Inkább karolta át az eredményeket, mint az egyént. Inkább hódolt az eszméknek és a sikernek, mint magának Széchenyinek.

A népszerűség nem mondotta neki, mint később Kossuthnak vagy mint egykor Villeroymarsall az erkélyre lépő francia királynak: uram, akiket magad alatt látsz, akik ezerekként tekintenek rád föl, mind rabjaid és várják szeszélyedet, hogy teljesítsék.

Enemű szolgálai vagy örvengő bálványimádást a tömeg nem mutatott soha Széchenyi iránt.

Felsőségét elismerte, útmutatásait követé, intéseit meghallgatta, nem engede a haladás előharcosának homlokára virágfüzér helyett töviskoszorút tétetni, inkább bízott benne, mint hitt a gyanúsítóknak - ilyen vala Széchenyi népszerűsége.

A lázas, mámoros, a bacchánsnővé változott népkegy, mely ölelései által kedvenceire is rálehelte az ittasságot, akkor még nem vala nálunk oly ismeretes, mint utóbb.

És Széchenyi sok bámulót, sok követőt, sok erélyes védelmezőt számlált maga körül; de vakimádókat és fanatizált eszközöket jóval kevesebb mennyiségben, mint tetteinek és iratainak a sajtó útján megjelent sallangos, fölcsigázott s ömlengő magasztalásaiból gondolni lehetne.

Itt kell még említenem, hogy már közpályájának első korszakában is többször vala népszerűsége, bár mulékony, de erős rázkódásoknak kitéve.

Aztán midőn hatása legáltalánosabbá vált, emelkedék az ellenzék sorából versenytársa, mivel őt a közvélemény minden kielégítő ok nélkül párhuzamba akarta tenni, hogy legalább egy arasszal megrövidíthesse; mintha magasságától tartott volna, mintha befolyását unni vagy rettegni kezdené.

Wesselényi Miklóst értem itt.

Az 1833-i és az 1834-i kolozsvári országgyűlésen Wesselényi mint parlamenti szónok méltó elismertetést nyert, sőt az ellenzék vezetőjévé lőn, úgy a Deák föllépéseig Pozsonyban, mint kivált a pártszenvédek elmérgesedése után az erdélyi törvényhozás és megyei közgyűlések termeiben.

Wesselényi kitűnő jellem s talentum volt, de a történész alig fogja valaha átlátni, hogy miért hasonlították a kortársak által Széchenyivel akként össze, hogy az utóbbi veszítsen.

Pedig ez megtörtént.

1833-tól fogva 1836-ig rendes vitatkozási tárgy vala, hogy a két magasztalt tekintély közül melyiké a belátás, a hazafiság és a státusbölcsesség babérja?

Széchenyinek szélesebb és mélyebb, Wesselényinek lármásabb, ujjongatóbb s kardcsörgetőbb népszerűsége volt.

Kossuth az uralkodó nézeteket e két férfiú pályájáról gyönyörűen összeállította.

Soraiban éles ésszel és híven van visszaadva a kor véleménye Széchenyiről s Wesselényiről; de hogy aztán e vélemény maga éles elmét tanúsít-e és hűn-e, az nézetem szerint egészen más és sokkal kétségesebb kérdés.

Én a hely szűke miatt Kossuth igen érdekes rajzának csak néhány alapvonásait idézhetem.

„Huzamos időn át - így szól ő - két jeles hazafi vezérlé a javítási párt közvéleményét. És e két nevet, miként egy volt tiszteletünkben, úgy elvek iránt is egybefoglalók. Azonban vettük észre, és lehetetlen volt észre nem vennünk, hogy a két vezér egy idő óta nem karöltve jár, s útjaik mindinkább szerteágoznak. Egyes részletekben a siker Széchenyi mellett volt; de valának sokan, kik úgy vélekedtek, miképp e részletek oly üdvösségre, minő a magyarnak kell, hogy boldog legyen, vezetni sohasem fognak, ha elsőséget vívnak ki magoknak az elvek fölött, miket a közvélemény Wesselényiben személyesít. És a fejlődő nemzeti értelem gyakran veté föl vitatás kérdéséül: mi a különbség a két hazafi tervei közt? Természetünkhez tartozik, hogy ha egyszer kérdés támad az ember keblében, a felelet is elkövetkezik. Így erednek a pártok a politikában. Kik az őszinte kérdésre önmagoknak őszintén megfelelnek, kiknek meggyőződésük van, képezik a pártok gyűjtő magvát, melyhez aztán sok vak utánzó, sok szennyes érdek és sok salak is csatlakozik. - És mondák az emberek: Széchenyi vagyonság útján akar vezetni közszabadságra, Wesselényi pedig a közszabadság útján vagyonságra. Amaz ezt tartja: legyünk csak gazdagok, a szabadság majdan elkövetkezik. Emez viszont: csak szabadok legyünk, a gazdagság majd önként eljő.”

Kossuth a két eszme különbségét és egymástól mindinkább eltávozó irányait az akkori kor embereinek fölfogása szerint fejtegetvén, végre a Wesselényit pártolók nézeteire veti a nagyobb súlyt a következő elmefuttatás által: „Nem mutathat nemzetet a história, mely gazdagság által jutott volna el szabadságra, de mutat sokat, mely gazdagság által ős szabadságát elvesztette. Már Cato mondja: *Timeo ne divitiae magis nos ceperint, quam nos ipsas*. Csak oly gazdagság nem veszélyes a szabadságnak, mely a nemzet erkölcsi és anyagi tehetségének szabad kifejlődéséből szabadon fejlett; az, mit a kegyelem nyújt, mi jogok árán vásároltatik, tartós jólétet sohasem szül; s így mindenekelőtt ójuk meg a szabadságot, amely már van, mert amit itt veszítünk, azt békés úton vissza nem nyerjük tán soha is. És azért jogainkból semmi áron! S míg tehát itt egyrésztől mindig öröködjük, másrésztől emeljünk a szabadság sáncái közé mindig többeket. A szabadság nem veszít, ha megosztatik, sőt mindenkor nő és erősödik. Midőn ezt tesszük, az anyagi fejlődést is legsikeresebben mozdítjuk elő; mert ha igaz, hogy csak azon jólét tartós és állandó, mely a nemzetből fejlett ki önként és szabadon: a szellemi érdekot kell fejteni, hogy a jólét kifejlődhessék önként, szabadon. A szabad szellem csodákat mível az anyagon is. Ez az út, igaz, nehezebb és akadékosabb, indulatot és féltékenységet költ fel ellenünk, de a jog maga nem lesz áldozat. S ha gyöngék vagyunk, ha a szabadságot védeni, fejteni tehetetlenek: inkább akármilyen, mint testi jókért nyakunkba rázott szolgajárom.”

Igaz, hogy e párhuzam hűn van Kossuth által ecsetelve, de szintén az is igaz, miként alig lehet alaptalanabban fölvenni két tekintélyes egyén állását a politika nagy kérdéseinek irányában, mint ahogy a kortársaknak, kik ily párhuzammal megelégtültek, sikerült.

Eszerint ti. úgy látszik, mintha Wesselényi a közjogi reformok mélyeiben bűvárkodni tűzte volna feladatul ki, s mintha ő lett volna csordultig teli azon eszmével, hogy az ország boldogságának alapja az, ha minél inkább közeledünk az általános szavazatjoghoz; mert a szabadság mindenkor nő és erősödik, ha a vótumok szaporodnak.

E párhuzamból úgy látszik, mintha Wesselényi az alkotmány újítgatásai és szabadság nagy elveinek beoltása által akarja vala a *status quó*t megváltoztatni, a magánjogi régi viszonyokat lehetetlenné tenni, a pörfolyamot feldönteni, a hitelt megalapítani és az anyagi javításokat előidézni.

Wesselényiről látszik ez így, ki az országgyűlés koordinációjától, sőt a házszabályok készítésétől kezdve minden indítványtól, mely közjogi változtatásokra vonatkozik, különösen irtózt, s még a városok rendezését sem igen kedveltette.

Valóban bő költészeti érre volt szükség, hogy ily tulajdonok fedeztessenek föl Wesselényiben.

De hasonló eredetiséget tanúsít a párhuzam másik fele is.

Szerinte Széchenyi olyan materialista, ki mindig „panem et circenses” után jár, ki egy szibaritai kényelemben hiszi rejleni a függetlenséget, s ki nem kételkedik, hogy minden forint, akármiként szereztetik meg, egy lap a szabadság könyvéből és a zsidók gazdagsága a szabadság összes doktrínáinak díszes és illuminált kiadása.

A párhuzam e bölcsessége azon férfiúra vonatkozik, ki oly mélyen fogta föl a magánjog és anyagi kérdések befolyását az állam sorsára és formáira; ki vállalatát a szellem emeltyűjévé tette, ki semmihez nem fogott, melynek erkölcsi osztaléka nem vala; ki a lánchíddal a vámentességet buktatta meg; a közlekedési eszközökkel a nem-adózást kívánta földönteni; az asszociációkkal a politikai eszmék központosítására működött; a magánjogi változásokkal az arisztokrácia kizárólagos befolyását támadta gyökerében meg; számos kísérleteivel egy különálló magyar finansziális rendszer létesítésére törekvők, és a munkásság minden terén, fajunk megmentése után, második vezércsillagául tűzé ki: „hazánknak ingadozás nélküli átvázsolását egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő és minden álfénytől kitisztult képviseleti rendszerre.”

Aki Wesselényi és Széchenyi közt az utolsó különbségeket akarja keresni, inkább onnan indulhat ki, hogy Wesselényi a régi alkotmány védelmi pozícióit kívánta híven megtartani, és félt a köz- és magánjogi nagyobb reformoktól mindaddig, míg Ausztria abszolutisztikus irányúnak marad, s míg az örökös tartományok is alkotmányt nem nyernek.

Ellenben Széchenyi szükségesnek tartá, hogy az „Ausztriávali vegyes házasság” alatt is folytonosan és azon eszközök által, melyek lehetségessé teszik, gyűjtsük anyagi és erkölcsi erőnket, reformáljuk viszonyainkat oly téren, hol legtöbb eredménnyel lehet; neveljük értelmi súlyunkat; egyesítsük a néposztályok érdekeit; s úgy igyekezzünk alkotmányunkkal és anyagi előállítási tehetségünkkel gazdálkodni, hogy hangadók lehessünk a birodalomban minden nagy fordulatpontnál, s akár az abszolutizmus, akár a szabadság uralkodik Bécsben, mi helyzetünk sajátágaiból a legtöbb kamatot legyünk alkalmasok hazánk számára kivonni.

Így jellemezte magát a két férfiú politikai iránya.

Enemű volt köztök az utolsó különbség.

De a kortársak, kiknek okoskodását Kossuth összeállította, úgy látszik, inkább szerették az antitéziseket, mint az igazságot; örvendettek ama fölfedezésnek, hogy Széchenyi az anyag embere, Wesselényi pedig csupa szellem.

Holott ha saját keblök hangulatát megvizsgálták volna, könnyen kitalálhaták, miként Wesselényinek csak azért volt zajosabb népszerűsége, mert még akkor a sérelmi kérdések kedveltebbek valának, mint a reformok, s bár a haladás szüksége nem tagadtatott, mégis egy meddő vagy csekély sikerű sérelmi ügy több kedélyben rengette meg a részvét húrjait, több agyban látszott előlegesebb fontosságúnak, mint a vámmmentesség eltörlése vagy a törvény előtti egyenlőség kihirdetése.

Wesselényi fontosságát később politikai üldöztetése is nevelte.

Mert a haladás elleni szélső párt gróf Reviczky bukásával a magyar kormány élére jutván, érdekeit erélyes eszközök által hitte előmozdítandónak.

E reakció kevés tekintetbe vette a formásságokat. Általában határozottabb színezetű és merészebben experimentáló volt, mint nálunk addig szokás vala.

Oly elfogatások, oly közkeresetek fordultak elő, melyekből aztán népszerű sérelmek támadtak, és az alkotmányos lét legbálványozottabb eszméi melletti szónoklatokra nyitottak tért. A felségsértés kérdései új definíciók alá jutottak. A bírói hatalom bepöröltetett a közvélemény és elvádoltatott a törvényhozás előtt. A szólásszabadság kérdésében Magyarország egész konstitúciója látszott egy kockavetésre föltéve.

Természetes, hogy a kedélyek szokatlan ingerültségbe hozattak, és Diogenész lámpájával kellett minden pártban a mérséklett emberek után nyomozni.

Széchenyi, ki nagy céljait a szenvedélyek szürkületében is örökké szem előtt tarthatta, éppen azok nagysága miatt, Széchenyi, kiben a merész izgató súlyegyenben tartatott az eszélyes országlár és a ravasz tervkészítő tulajdonai által, a lázos küzdelmek alatt léleknyugalmát meg tudta ótalmazni. S valamint a kormány törvénytelen eljárásai ellen hatállyal szólalt föl, a börtönbe zárt Kossuth családjának segedelmezésére ezereket írt alá; és Wesselényi megszabadításáért fáradságát szívesen s nem siker nélkül ajánlotta; szintúgy munkált arra is, hogy az ellenzék a szélsőségeket kerülje, túl éles eljárási modorát szelídítse, és óvakodjék oly lépésektől, melyek az erőtan szoros törvényei szerint nem az önkény, de a szabadság bukását vonnák magok után.

E közvetítő szerep őt igen megfoghatólag gyakran hozta az uralkodó véleményekkel feszült állásba, a tömeg a szélsőbb színezetű hazafiaknak pályáját kísérte lármás „ovációkkal,” a sajtó néha aggódott a gróf nyers hangján, mellyel az ifjúság apró rakoncátlanságait megtámadta, és a színházi karzat füttyei ellen páncélos és sisakos cikkeket írt; de ezen rövid, sőt többnyire kedélyes neheztelések dacára is a közvélemény tisztelettel volt Széchenyi iránt, s az ő népszerűsége csak a felszínen vala megingatva; benn pedig a magyar nemzet tudalmában, benn a nép szívének fenekén még a közelismerés szilárd és jól védett alapjain nyugvék.

Ily helyzetben találta Széchenyit az 1839-i országgyűlés, melynek megnyitása előtt a szólásszabadsági sérelemből támadt ingerültséghez új forrongási anyagot dobott a váradi püspök a vegyes házasságokbani papi áldás megtagadása által.

Leírtam Széchenyinek befolyását ezen zivatarral kezdődő és véletlenül földerült országgyűlés szerencsés fejlődésére.

A sérelmek a kormány terhes kompromissziója nélkül orvosoltattak, és a reform az igazgatás jelszávaül fogadtaték el. Az ellenzék le volt csendesítve; Széchenyi mint a haladás képviselője nagy diadalt nyert; a kormány régi emberei megkíméltettek; a konzervatív párt új sarjadéka,

mely az átalakulási rendszer eszméitől nem idegenkedék, élén a lángeszű Dessewffyvel, a politikai befolyásra nagy tért nyert; szóval minden pártárnyolatnak, bár különböző, de elég oka volt a megelégedésre, s innen magyarázható ama lelkesedés és rózsaszín szemüveg, melyen át kezdtetek még a higgadtabb, még a korjelenségek által magokat megcsalatni nem engedő emberek is a jövőre tekinteni.

A túl hivékenyek, a túl remélők sorába esett még a hideg szenvedélyeket és a pártok állhatatlanságát ismerő Dessewffy és Széchenyi is.

Érdekes olvasni e két mély ész felszínes csatkozását; érdekes látni, hogy gyakran a legszélesebb tapasztalás sem ótalmaz a pártok természete iránti tévedésektől.

Dessewffy így szól: „A múlt országgyűlés végével bizonyos kölcsönös jóakarat szállá meg a különböző vélemények képviselőit. Sok hónapos küzdek után bámulva láták magokat a népszerűség emberei igen közel állani az addig ellenpárt egyes tagjaihoz; a képzelt ellenségben barátokra találtak; látták, hogy az is azon munkál, mit ön-keblök óhajt: a kibékülésen, a bizalom helyreállításán. És egyszerre nagyobb vonzódást éreztek ezekhez, mint sok mások iránt, kik még akkor is új táplálékot adának az ingerültségnek. A szent ügyekezett megérdemlé és megnyeré a gondviselés pártolását, s így sikerült néhány becsületes embernek homályban és fény nélkül nagy nehezen helyrehozni a bizodalmat, mit mások nagy robajjal és csillogva megrontottak.”

Dessewffy tehát az állami hatalmak és politikai pártok közt helyreállott bizodalomról, saját személye iránt pedig az ellenzék vonzalmáról álmodozott éppen azon nagy küzdelem előestéjén, melynek csatanapja alatt a pártok mély gyűlölete közt ő nyerte a legtöbb, a leghalálósabb sebeket.

Dessewffy nyugodtan hajtá le fejét egy tűzhányóhegy tövében, éppen midőn a láva csatornáit ki akarta nyitni.

És Széchenyi?

Ő, a vallásos érzelmű férfiú, így fogta fel az 1840-i országgyűlés végét és a bekövetkező korszak kezdetét: „Országgyűlésünknek végszaka az idők hosszú folyamainak azon pillanataihoz tartozik, mint Párizsban a szövetségesek általi legelső bevétele, mikor ti. a földi dolgok úgy-annyira bonyolódnak egybe, miképp emberek befolyása nem sokat nyom többé, és az istenek közvetlen beavatkozása veszi kezdetét. Tanúja voltam mind az egyik, mind a másik nagy eseménynek. S tisztelet, becsület és hála mind az akkori, mind a mostani vezetőknek; de valamint ott, úgy itt is kívülről és belülről annyi következetlenség, annyi hiba követetett el, miképp csak egy hajszálon függött, hogy Franciaországból ismét ki nem sepertettünk; szinte egy hajszálon csak, hogy most Magyarországon *re infecta* Pandora szelencéjű provizóriumnak nem indulánk. És alkalmasint el is szakad ezen hajszál, ha nincs a nagy idők könyvébe írva: »A népek árja le fogja dönteni a felhőkbe emelkedő bálványt«, ha nincs a nagy idők eseményeiben kijelelve: »Élni fog a magyar még.« - Sokan akkor, mint most, újabban is előbb a növekedő bajt kölcsönösen egymásra háríták; alig mutatkozott azonban égi segítség, a legkisebb is rögtön a maga személyében kezdé tisztelgetni a nagy orvost. Rám más benyomást tőn, és más érzeményeket gerjesztett a két, felette nevezetes eseménynek fordulata. Valamint Párizs falai közt, úgy Pozsonyban az országgyűlés végküzében is minden csepp véremben azt sejtém, lelkem legbensőbb mélyében tisztán azt érzém, hogy láthatatlan hatalmak vezetnek, s köztünk a legnagyobb sem sokkal egyéb már, mint engedelmes eszköz magas kézben. Sok, tudom, kacag vagy szánakodásra gerjed ily fellengős állításnál; mert sok csak azt foghatja meg, mit kezével érinthet. És akképp nem hiszi, nem látja: mily szoros egybeköttetésben vagyunk s kell lennünk mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben a nagy egyetemnek anyagival és szellemivel, s hogy éppen ellenkező nem volna megfogható, miképp ti. mint elszigetelt

nem is képzelhető »valami« minden anyagi és szellemi kapocs nélkül, a nagy természetnek egyedül mi volnánk számkivetettjei, minden összeköttetés nélküli lényei... Most már az utolsó országgyűlés óta egészen új időszak derül hazánkra. El van döntve, hogy haladnunk kell. Megsemmisítve van azon pompás, jóllehet értelem nélküli szójárásnak varázsa, miszerint a magyar alkotmánynak épületéből egy morzsát sem kellene megrendíteni, nehogy romba dőljön az egész. El látszik határozva lenni, hogy nem 24 órai felfogásokként fognak a hazai hajó repedései betömetni ezentúl, míg azalatt újak és újak támadnak szüntelen; sem nem fog egy tökéletes rendszer az annyiszor hallott »systematice, systematice« tana szerint az országgyűlésen több száz szónok ékesszólásai közt felvételni, de ahelyett kevesebbek által fog előleges és elégséges súrlódások után valami kielégítő rendszer készülni, s végképp részletekként a sokaktól megvizsgáltatni, helyben hagyatni, javíttatni, félrevetett stb. Hatalmasok, a királyi székhöz közel állók lépnek hazánk legjobbaitól üdvözelve a nemzetiség és alkotmány szent mezejére, és ekképp nem vagyunk ezentúl mi néhányan alacson állásban közlegénykedők kénytelenek, nemzetiség és alkotmány dolgában, dagály és orkán ellen, úgyszólván horatius-cocleskedni erőnk fogytaig; hanem oly önálló, egész testületektől hordozott zászlók után indulhatunk, melyeket sem a nyugoti, sem a keleti szél állásukból ki nem forgat. S mi ezeknél még sokkal több, hazánk némely leghűbb, de egyszersmind legegészségesebb velejű fiai föl-fogván nemzeti létünk diagnózisának megváltozását, bátran kimondák, és eszerint cselekednek is, hogy *az agitációnak szüksége ideig-óráig megszűnt.*”

Mily ragyogó remények valának a Széchenyiéi! S nem annál megfoghatatlanabbak-e, mert hazánk legpraktikusabb agyvelejében rajzoltak föl, s mert alapjuk nem a pártok szenvedélyeinek belső csillapulásán, de egyedül néhány párttekintélynek rövid koalícióján épült?

Ha nem lett volna a nemzet a provizóriumnak s az alkotmány felfüggesztésének szélén, ha a kiengesztelési eszméknek diadala nem vala Széchenyi előtt is - ki a békítésben nagy szerepet vitt - csupa véletlen, ha e véletlen siker valósággal nem ébresztette volna fel benne a mély hitet az isteni gondviselés rendkívüli közbevegyüléséről, szóval, ha azon ritka eset nem került elő, midőn Széchenyinek meleg, szenvedélyes és zsarnokság alatt tartott szíve a hideg ész fékét szétszakítja, akkor ő megemlékezett volna, miként az első francia forradalomkor a pártszónokok székeikről gyakran felszökelltek, hogy egymást megöleljék, megcsókolják, de ezen érzékeny összeolvadásoknak a következő napon már a réginél erősebb gyűlölet vetett véget, akkor ő mint lélekbúvár, belátta volna, hogy a forradalom alatt és az agitacionális időkben egyaránt a pártok természetének lélektanában fekszik e jelenet, s ellenkezője csak láthatatlan hatalmak által, de nem az emberi szív útján történhetik.

Mert a régi, a nemzedékek óta egymással harcoló pártok meleg barátsága nem oktrojírozthatik parlamenti pártszerződések szerint. Erre több kell a főnökök közti áldomásívásnál, több kell egy színpadi vagy színfal megetti ölelkezésnél.

A hagyományos pártok összeolvadása nem lehetetlen - hiszen az első angol forradalom után megtörtént: de ily kézfogás csak rendkívüli viszonyok közt és az ország egész közvéleményének újjáalakítása által létesül. A nemzet meg szokta kísértetni ezt a nagy pillanatokban; de a közönséges idők és a közepszerű veszélyek a történelmi pártoknak egymástóli távolságát lényegesen nem szokták megváltoztatni.

1840 pedig a provizóriumtól minden félelmek mellett csak nehéz, de nem kétségbeejtő korszak vala.

A második család, melybe Széchenyi az 1840-i országgyűlés kedvező kimenetele által süllyedt, az, hogy miután „némely leghűbb és legegészségesebb velejű honfiak kimondák, miként nemzeti létünk diagnózisa megváltozván, az agitáció szüksége ideig-óráig megszűnt” - ezen interdiktum következtében a szétterjedt izgatási hajlamnak valósággal vége fog szakadni.

Minő tévedése ez az erők súlyát mérlegre vetni szerető elmének! Pedig akár bukolikai epedéssel mondjátok:

„Claudite rivos pueri, sat prata bibere!”, akár Neptun redőkbe szedett homlokával kiáltsátok:

„Motos praestat componere fluctus”; sem a kérésre, sem a parancsszóra nem hallgatnak a kicsiny és nagy ambíciók, kik híroket és kenyeröket az izgatástól várták, s annál kevésbé hallgat a közvélemény, mely mindig szent eszméket köt a mozgalomhoz, melyet elfogadott.

Széchenyinek, ha nem jött mámorba a pártvezérek közelítésének efemer sikere miatt, be kellett volna látni, hogy sokkal könnyebb egy agitacionális politikát megindítani, mint megállítani.

Ezen tévedésekből, Széchenyinek ezen előlegezett örömeiből, ezen hitelre vett és jókor elköltött reményeiből folyt, hogy ő a *Pesti Hírlap* első számai által véletlenül és erősen meg lőn rázatva.

MÁSODIK KORSZAK

A *Pesti Hírlap* szárnyra kelésekor Széchenyi és a közvélemény már észrevehető távolságban állottak egymástól.

A gróf reformnézetei és a kor törekvései közt oly hézag támadt, mely nem nyelte ugyan el a nagy hazafi iránti kegyeletet, de nehezíté az ő hatását a jelenben, s ha nem is szakította meg, csakugyan mégis gátolta azon rokonszenv fejlődését, melynek derült és meleg légköre nélkül a lángész és szeplőtlen hazafiság legdicsőbb terményei sem bírhatnak eléggé életvidor és dús tenyésztettel.

Az ellenzék ti. már a megyegyűlések nagyobb részében uralkodott a más pártok fölött, s ahol kisebbségben is volt, a többség emberei nézeteiket mintegy szégyelleni kezdték, és alázatos arcaikkal engedelmet látszottak azon vakmerőségért kérni, hogy többségben vannak. Ezenkívül a nővilágban lovagiasabbaknak és érzetdúsabbaknak találta a jelszavak, melyek az ellenzéki zászlókat díszesíték, lassanként a társas körökben is az ellenzékiek váltak a divat eszméivé, s aki más nézeteket osztott, majdnem oly kellemetlenül érezte magát a szalonokban, mint a régi parókás, hajtekerces és rizsporos időkben azon szerencsétlen ifjú, ki elég ösök nélkül csúszott be és türetett el egy societásban, hová különben mind jó családúak szoktak összegyűlni.

Ily körülmények közt természetes vala, hogy a közvélemény egészen azonosult az ellenzék nézeteivel.

Az ellenzék pedig, bár Széchenyivel harcias lábon nem állott, sőt őt bizonyos fikciónál fogva egyik főnökének tartotta, mégis inkább ragaszkodék az 1831-i, mint az 1841-i Széchenyire. Amazt szabadelvűbbnek találta, mint ezt; ezt következtelenebbnek és sokkal önfejtőbbnek, mint a régi reformátor volt, ámbár közvetítő szerepe, mely hajlékonyságot és türelmet igényel, csak a közelebbi években kezdődött.

Némelyek Széchenyi jelene és múltja közt nagy ellenmondásokat véltek fölfedezni. E vád a sajtó által nem hozatott elő, de a kedélyekben már gyökeret kezdett verni. Régen demokratának, most arisztokratának hitték. És mondák a békétlenkedők: ő egykor ostora volt a csökkenyös pártnak, most a meghasonlások alatt inkább látszik kímélni a konzervatívokat, mint az ellenzéket; most veszélyesebbnek tart egy túlzó, mint egy avas eszmét, s több élcet készít a bal-, mint a jobboldal botlásairól.

Mennyi alappal bírt e vád, azért szükség röviden megvizsgálni, mert különben hiányzani fognak a fonalszálak, melyek a *Kelet népe*-t a *Hitel*-l, az izgató eszméit az ellen-izgatóéival összekötik.

Széchenyi több mint hét év leforgását nagy vállalatokkal, parlamenti és egyleti munkássággal s aztán egyes politikai vagy anyagi kérdéseknek rövid röpiratok és hírlapcikk által fejtegetésével tölté be. A *Stadium* után a korigények s teendőink ciklusára vonatkozó terjedelmes munkát nem adott ki. A *Stadium*-mal általános izgatásait megszüntette.

Ezen hosszas idő alatt kétségkívül módosult részint a viszonyok változása, részint saját elmélkedései, élményei és tapasztalásai következtében politikai doktrínáinak és törekvéseinek nem ugyan sark-eszméje, de néhány lényeges pontja.

Ő, mint a bevezetésben kimutattam, *specifice* magyar volt.

Országglári jellemének ezen főiránya az idők telésével mindig szigorúbb következetességben mutatkozott, s naponként több-több áldozatokat kívánt politikai radikalizmusából.

„Volna egyedül alkotmányunk veszélyben - így gondolkodott ő -, vagy ha csak arról van szó, miképp kelljen azt tágítani, a lehető legtöbbre ruházni, nem volna akkor baj; lenne csak az kérdésben, miképp lehessen a lehető legnagyobb számot anyagilag gazdagítani, könnyű lenne akkor minden; csak ne forogna egyéb fenn, mint terjeszteni művészetet és tudományt, vajmi hamar érnék célt. De a magyarság terjesztése gyakran ellentétben áll az anyagi javak s kivált a művészet s tudomány, de még némileg az alkotmány terjesztésével is.”

Ezen ideiglenes antagonizmus pályája kezdete óta szeme előtt lebegett ugyan Széchenyinek, de az egyes és apróbb részleteknek - amint mélyebben hatott izgatásai által a kedélyekre, s amint a gyakorlati teren nyomozhatta saját eszméinek hordirányát - naponként szaporodniuk kellett. Mert nincs ember, ki alapeszméinek utósó erezeit mind áttekinthesse akkor, midőn szerintök kezdett munkálni; rombolva vagy építve, tördelve vagy támogatva a fennálló viszonyokat.

A nemzetiség és a szabad intézmények közti összeütközések súlyegyensúlyozása Széchenyit az említett hét év alatt a teendők sorának, a reformok mértékének és az átalakulásra vezető mellékesszméknek némi változtatására bírta.

Politikájának módosításai, melyek kizárólag a magyar fajnak a haladási mozgalmi biztosítására valának irányozva, a következő pontokra vonathatnak össze:

Széchenyi meg volt győződve, hogy magánjogi indítványai, a *Hitel*-től a *Stadium*-ig, a birtokviszonyokban oly mellőzhetlen változásokat idéznek elő, melyek midőn a föld becsét, a földbirtokos hitelét és az ország összes értékét nevelik, ugyanakkor egyrésztől közjogunkban a demokratikus elemnek fognak túlsúlyt szerezni, másrésztől a kikerülhetetlen birtok-kризisek és a fekvő vagyon gyors forgatása által az ország területének - ha ellenszer nem használtatik - szembeötlő összegét idegen tőkepénzesek s nem magyar nyelvű iparosok kezébe szállítják át. Minthogy pedig a demokráciát már elvből szükségesnek látta egy erős és tekintélyes felsőház által mérsékelni, a magyar nemzetiség érdekeire nézve pedig támaszt gondolt abban találni, ha az ősiség eltörlésének bizonyos határokon túl korlát vettetik - e kettős szempontból kívánta, hogy megállapított mennyiségű hitbizományok továbbra fönntartása és alakítása az angol rendszer szerint engedtesse meg, s a felsőház főleg e hitbizományokra építtessék, mint Angliában. A mágness táblájának ily koordinációját ő az alsótábla reformjával egy vonalon szerette volna tartani. Nézetéből folyt, hogy valamint a *Hitel*-től a *Stadium*-ig, mindig az ősiség *eltörléséről* beszélt, úgy már 1840 körül csak az ősiség *gyökeres módosítását* kívánta.

Az ellenzék azonban inkább szereté a stadiumi szélsőbb, mint a későbbi mérsékeltebb indítványt, mert az utóbbi félszabálynak tartatott; mert Széchenyi és követői már rendkívül depopularizálták a hitbizomány eszméjét; mert az ellenzék hitte, hogy a szabadságnak akkora olvasztó ereje van, miként terjedése miatt szükségtelen a nemzetiséget féltetni; mert a történetkülönben is azt bizonyította, hogy a mágnessok nem voltak különös őrzői a nemzetiségnek; mert még elvileg sem bizonyos a felsőháznak mint intézménynek szüksége; mert végre, ha a felsőház elvileg szükséges is volna, még el nem döntött kérdés: vajon akár a nagybirtoki és születési arisztokráciái, akár a magas cenzusi és plutokráciai alap helyett nem célszerűbb-e a felsőház elemeit pusztán a választási módszerben vagy élethosszai kinevezésekben keresni?

Az ellenzék ily indokokból reakcionáriusnak tartá Széchenyi újabb tervét.

Széchenyi továbbra meg volt győződve, hogy a magánjog mezején az elvek feletti izgatás befejeztethetik, mert már itt a reform szüksége mély gyökeret vert, s a további súrlódások nem az eszmék világát, hanem a szenvedélyek gőzét fejtenék ki. Eljött tehát az ideje az izgatás helyett a részletek formulázásának. És a reformok behozatalának fokozataira nézve a létező nagy érdekekkel tranzakció megkísérlésére van szükség. Különben az izgatások jogilag a

tulajdon megrendítéséig, politikailag a felső osztályok gyűlöletessé tételéig, nemzetiségileg a magyar érdekek fölládozásáig fajulhatnak el.

Az ellenzék nem hitte, hogy az izgatás a magánjogi kérdésekben már felesleges lenne; rémlátásnak tartá a tulajdon eszméjének megtámadásátóli félelmet; oligarchikus hajlamnak tekinté Széchenyiné a felső osztályok melletti figyelmeztetést; nem képzelte a nemzetiséget oly gyengének, hogy ha az örök igazságon alapuló jogviszonyok haladék nélkül és együtt lépnek is életbe, azért az mély és veszélyes sebet kaphasson; s ha csakugyan a nemzetiség oly életerő nélküli, oly kizárólagos természetű volna, hogy e rögtöni változások által megsemmisülne, akkor különben sem lehetne azt enyészettől mególtalmazni.

Az ellenzék tehát ily szempontokból indulva ki, megint inkább kedvellette az 1831-ben izgató Széchenyit, mint az 1840-ben többé a magánjog körül izgatni nem akaró Széchenyit.

Széchenyi látván, hogy a közjogi reformokra már kedvező pillanatok nyíltak, azon kettős kívánságot állítá föl, miként az alkotmány sáncán kívül levőket rendre szükséges a sáncokba bevenni, szükséges józan fokozat szerint a rendi alkotmányból a képviselőre átmenni, de másfelől a magyarosítás körüli agitációkat pihentetni kell, és ami nyelvünknek diplomatikai polcra emeléséből még hátra van, azt csak az érdekek szorosabb összesimulása után leendő célszerű intézkedés alá venni; mert ha nemzetiségünk kérdését mindig közvetlenül toljuk elő, akkor az idegen ajkúak visszahatása konzisztenciát és oly súlyt nyerend, mely idővel veszélyes rázkódásoknak teheti ki az államot, s fajunk buktatására használtathatik föl. Széchenyi, a *specifíce* magyar, mint óvakodó és előrelátó státusférfit e politikával a háborgó fajok lecsendesítésén kívül még azt is elérhetni remélé, hogy valamint a magánjogi kezdeményezések által lehetett a közjogi status quo átalakulását előkészíteni; valamint a közlekedési és anyagi vállalatok indirekte a nemesi adó- és vámmentességek sorsa felett határoztak, szintűgy lehetséges, sőt könnyű leendő a magyar nemzetiségnek egyfelől a közlekedési vonalak hálózata és ipar irányainak kijelölése, másfelől a közjogi formáknak terjesztése által oly hódításokat és felolvasztásokat tenni, melyek maguktól idézendik elő a magyar nyelv diplomáciai állásának teljes kifejlődését.

Az ellenzék helyeslé Széchenyi tervének felét, hogy ti. az alkotmány sáncaiba be kell a kívülállókat venni; de nem tartá szükségesnek a magyar nyelv még hátralevő pozícióit el nem foglaltatni, mert a horvát és tót zajongásokat kevés belterjjel bírónak és követeléseikben igazságtalanoknak hitte; mert a múltban nem látott a magyarok által elkövetett semmi oly hibát, mi az idegen ajkúakat visszahatásra izgathatta volna; mert egy közigazgatási nyelv nélkül lehetetlennek tartotta kormányzását; mert hitte, hogy ezen természetes igazságot az idegen nyelvűek hamar be fogják látni; mert meg volt győződve, hogy a magyar ezen határvonal szükséges folyadékain túl úgysem kíván a nyelvterjesztésbe elegyedni; mert végre nem kételkedett, hogy a szabadságnak oly olvasztó ereje van, hogy mihelyt mi alkotmányos jogokat nyújtunk, tüstént megszűnik a nyelv elleni mesterkélt reakció, és az idegen ajkúak sietendően érdekeiket a szabadság és magyar nyelv érdekeibe olvasztani. S így minden egy nagy összhangzásban fog végződni, ha a magyar nyelv közigazgatásivá tételére még hiányzó lépések el sem napoltatnának.

Végre Széchenyi, bár a *Stadium*-ban csak a megyei és országos pénztár közös hordozása mellett agitált, és e terhekben is csupán akkor akarta részeltetni a nemességet, midőn e pénztárookra nézve a felelősség életbeléptetik, később, ti. 1840 körül politikája e részben merészebb irányt vett.

„Kész vagyok - így szólott - aránylagosan minden közterhekben osztozni. S értsük egymást: nem bizonyos terhekben egyedül, mint például a házipénztár viselésében, hanem kivétel nélkül minden lehető terhekben, s nem szabad ajánlkozásként egyedül, de törvényes kötelességileg; s mi több, a rám vetett adónak mire fordítását sem kívánom ellenőrizni mindaddig, míg

a polgár és pór ilyesből ki van szorítva. Mert egyedül nemfizetési ürügynek tartom, s nem egyébnek, mint hipokrizisnek ezen sokszor hallott szójárást: szívesen adózom, ha felelős a minisztérium. Mi más szavakkal nem egyéb ezen álarcba takart szillogizmusnál: »A minisztériumot papiroson tán igen, de gyakorlatilag felelet-teher alá nem vehetjük. Minthogy tehát ilyes mai körülményeink közt életbe nem fog lépni: ám pengessük csak szép hanggal, hogy édes örömet mi is viselnők a közterheket, mint a polgár, mint a pór, mint a zsidó, csak felelettel tartozzék a miniszter, és ekkor a liberalitás nemcsak legszebb, de ugyancsak constitutionális szagában állunk a többség előtt.« Ily olcsón, sőt ingyen én legalább nem kívánom bitorolni a liberalitás színét. De midőn sohasem kívánok és nem fogok dolgozni a restért, és szerzeményeimet mindenki ellen erőm szerint védendem, a haza terhét testvérileg vagyok kész hordani hazám minden szülöttjeivel, és mindaddig legkisebb felelet-teher kívánása nélkül is, míg az ő adójáról sem számolnak. Legyünk ebben tökéletesen egy lábra állítva, s azt hiszem, semmi sem fog testvéri s nemzeti egybeolvadásunkra sikeresebben működni. Különben is az ellenőrség csak akkor léphet életbe s igazi gyakorlatba, mikor nemcsak egy része a nemzetnek, de a-tól z-ig az egész nemzet követel az adónak mire-fordításáról számadást.» Széchenyi ezen nézete mellett is, tekintve a nemesség előítéleteit s tartva magát azon szabályhoz, hogy a körülményeket, amint vannak, úgy kell utilizálni, hajlandó volt az adózás kicsiny mennyiségét vagy egyes nemeit is, mint egy nagy kötelezvény előpénzét elfogadni. Ő e részben O' Connellel tartott, ki sokat követelvén, a keveset sem utasította vissza. Bizonyosan senki nem törekedett többféle utakon és bárminő lealkuvás mellett is a szűzvállakat a közteher alá vonni, mint a gróf. Ő, a különben makacs egyéniség itt engedékeny és alkudozó vala. De ezen simulékonysága mellett is helyén lenni tartá elmondani, miként a felelősség hiánya miatti nemadózásban testvértelenséget lát, s azonkívül még rossz politikát is, mert éppen azon elv diadalát hátráltatja, melyért küzd, s melyért minden áldozatokról beszél.

Az ellenzék Széchenyinek ezen új látpontjait szintén rosszabbaknak tartá, mint a *Stadium*-ban foglaltakat. Az ellenzék akarta a házipénztár hordozását, mint a *Stadium* akará, de felelősség mellett, mint a *Stadium* kívánta. Az ellenzék és Kossuth tiltakozott a háziadó napirenden léte ellen, és különösen tiltakozott a nemességnek bármi részvététől a közterhekben addig, míg a jövedelmek és a kiadásokról számolás alkotmányos elve kivitatni nem fog.

És így régi nézeteinek ezen módosításában sem találkozik Széchenyi az ellenzék pártolásával.

Szóval: minden összeütközés esetében az ő 1831-i nézetei legyőzték a közvéleményben a későbbieket.

Minthogy pedig e differenciák rendre már kezdték magukat a *Pesti Hírlap* megjelenése előtti időkben kiütni, azért mondam, hogy midőn Kossuth a hírlapirodalom terére fellépett, már Széchenyi és a közvélemény észrevehető távolságban állottak egymástól, s a hézag, mely az ő reformtervei és a kor törekvései közt támadt, többé könnyen betölthető nem vala.

Egyébiránt a gróf politikájának általam néhány főszempont alá sorolt módosításai tették a *Pesti Hírlap* 18. száma ellen kiadott *Kelet népé-nek doktrinális részét*; valamint szintén az ellenzéknek rövidbe foglalt nézpontjaiban vannak többnyire összeszorítva azon argumentumok, melyekkel Kossuth „Felelet gróf Széchenyi Istvánnak” című munkájában a *Kelet népé-nek doktrinális részét* megcáfolni igyekezett.

Most e vitatárgyak felett hidegvérrel ítélnünk, s anélkül, hogy Széchenyit minden tévedéskéntől fölmenteném, bátran állíthatom, miként az ő véleményváltoztatásában - ha ti. annak akarjuk nevezni - nem visszaesés látszik, mint 1841-ben hitték, hanem inkább érettség és óvakodás.

De semmi sem volna fonákabb felfogás, mint Széchenyinek Kossuth elleni harcát, melyet a *Kelet népe*-ben megkezdett, doktrínák iránti tollvitának tartani.

„A politikai munkák jellemét - így szól Dessewffy Aurél - s erkölcsi jelentőségét bizonyos időpontban legjobban elhatározza az általános benyomás, melyet az elmékben hátrahagynak. Így van az a *Kelet népe*-vel. Számos olvasói közül hányan emlékeznek vissza az autobiográfiára, mely b. Eötvös szép szavai szerint annál inkább vala mellőzhető, mert fővonásai a nemzet szívében a hála betűivel vannak bevésve? Ki tudja még, amit a gróf a házi- és hadiadóról mond? Ki beszél az indítványozott Walhalláról? Mindezek már most, kevés hetek múltával feledve vannak. De arra az egész ország emlékezik, az még ma is hangosan kong a fülekben, azon benyomást lelkében mindenki megőrizte, hogy egy nagy hazafi, hogy gróf Széchenyi István veszélyt, nagy és fenyegető veszélyt látott a *Pesti Hírlap*-ban; hogy ő, kit a nemzet eddig haladásai egyik legmerészebb zászlósának hitt, felriadt a *Pesti Hírlap* működésén, s félretéve minden egyéb tekintetet, rákiáltott a nemzetre: »vigyázz, őrizkedjél, itten kár és vész környékezi létedet.« - Feljajdulás a legőszintébb hazafi kebel fenekéről; aggodalomteli intés a tiszta öntudatában bizakodó nemzethez; ez azon jellem, ez azon jelentőség, melyet a *Kelet népe*-nek a közvélemény s minden olvasók belső érzése elejétől fogva adott; keveset figyelve, miként a felriadás kitörései kímélőbbek, az intés szavai kevésbé keserűk is lehetnek volna. E színben kell méltányolni a *Kelet népe*-t, mint egy nagy magyar aggodalmainak őszinte kifejezését; nem mint önállású munkát, nem mint politikai elvek és rendszer kézikönyvét.”

Dessewffynek teljes igaza van.

E kérdésen dől el: jó politikus vala-e akkor Széchenyi, midőn minden népszerűségét, mellyel sokat használhatott volna, a közvetítő szerep előnyeit, melyek a pártszenvedélyek feszült küzdelmei alatt is tetemesek lehettek volna, kockáztatá azért, hogy a közvéleménytől fölkarolt, az ifjúság által bálványozott és háromévi börtönszenvedések miatt a nép kegyeletében szédítő magasságra emelt Kossuth eljárása ellen kimondhassa határozott kárhoztatását?

E kérdésen dől el a bekövetkezett eseményeknek legalább egy része iránt a felelősség is.

Ha a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének politikáját csekély okból vagy szenvedélyből vádolta el Széchenyi a közvélemény előtt, akkor ő másodrendű státusférfinél alig volt több. Mert aki kicsiny tekintetekért saját befolyásából, akár a belátás, akár a léleknyugalom hiánya miatt sokat kockáztat, jó hazafi, jó keresztyén, hasznos polgár, szép szónok és szorgalmas író lehet ugyan, de nagy jellemű országlár nem; valamint viszont az sincs hivatva kitűnő szerepre, ki fontos okokból hideg közönnyel és egész összegben nem tudja magától eldobni a népszerűséget.

Ha továbbá a *Pesti Hírlap*-ban Magyarország második nagy agitátora, Kossuth Lajos csupán azon eljárást követte, melyet az ő előde, hazánkban ti. első agitátora, Széchenyi István vagy követett, vagy izgatásai miatt a megváltozott idők dacára is a szenvedélyek természeténél fogva mellőzhetlenné tett, akkor kétségkívül Széchenyi erkölcsileg felelős a *Pesti Hírlap* irányáért is, s legfeljebb a felelősség mértékéről lehet szó.

Dessewffy Aurél, kit eszméinek élessége és szabatosága miatt sokszor kellett idéznem, így okoskodik: „A különbség végetlen az anyagi és szellemi világ közt. Amabban tudományos szabatosággal lehet kiszámolni az erők hatását, melyeket használunk. A gőzmozgonyban bizonyos mennyiségű kőszénnek és víznek egy bizonyos tudvalevő hatás felel meg. A mag, melyet őszkor elvetünk, tavaszkor kel ki. De ahol eszmék és indulatok forognak fenn, ott ily tudományos bizonyosság túlfekszik a gyarló ember láthatárán. Innen van, hogy a felhevülés, melyet az agitátor ébresztett, más irányt vehet, továbbterjedhet, mint kezdője akarta. Az eszmék, melyeket a messze jövő számára hányt el, szaporán kicsírázhatnak, más tisztátlan

elemek keveredhetnek hozzájuk a vegytani atyafiságok törvénye szerint; s mint a betegségben a consensus által, úgy a szellemi teren is oly szenvedélyek fejlődhetnek ki a társasági testben, melyekről a megindító nem is álmodott. Nincs oly bölcs, ki a politikában a biztonsági szelepet (ventilt) már feltalálta volna. Az agitátorok tehát csakhamar elsodorva látják magukat az ideák által, melyeket ébresztettek, felemésztve tanítványaiktól, mint Amerikában a vadaknál, hol a fiúk szüleiket agyonverik.”

Meghatók és lélektaniak ugyan Dessewffy nyilatkozatai, de hibájok csak az, hogy a könnyelmű izgatások kárhoztatása helyett kárhoztatják azon néha mellőzhetlenné vált állapotot, midőn a nagy belátású férfiú is „alólról felfelé” kénytelen változtatási eszméinek sikerét eszközölni; kárhoztatják a tyrtaeusi trombitát, mellyel olykor egy alvó nemzetet kellemetlenül föl kell rázni, hogy az események ellen, melyek fenyegetik, harcra készülhessen; kárhoztatják a politikai orvostan azon gyógyszereit, melyek egy halálos betegséget eltávoztatnak ugyan, de valószínűleg a testbe oltják a későbbi, bár kevésbé terhes nyavalyák anyagait.

Dessewffy okoskodása szerint pálca van törve minden izgatás felett; az én nézetem szerint pedig azon állapotok fölött van pálca törve, midőn a legbölcsebb státusférfiaknak lehetetlen izgatókká nem lenni.

Dessewffy eszméit elfogadnám, ha Jakab angol király könyvét, melyben a *caeca obedientia* kötelessége rendszerezetik, kiindulási pontul venném föl.

Dessewffy eszméit elfogadnám, ha azon prófétákra, kik az Izrael népe elsüllyedésén jajgatva nagy erkölcsi tisztulást és teljes szellemi átalakulást sürgettek, szintén az izrael nép szokása szerint rádobnám a köveket, míg azok által eltemetettve vannak.

E két kiindulási pont nélkül nem merném állítani, hogy Széchenyi bűnt követett el, mert ismert viszonyaink közt majdnem tíz évig főként agitátor volt; noha tudom, miként az izgatás által gyakran tisztátlan elemek vegyülnek az eszmék közé, sőt tisztátlan egyéniségek emelkedhetnek az állam felszínére; noha tudom, miként az izgatást sohasem lehet akkor megállítani, mikor a kezdeményező célszerűnek hiszi.

Itt tehát a kérdés csak az: vajon Széchenyi mint izgató nem tett-e oly hibás lépéseket, melyekből azon hibák, miket Kossuthban megtámad, szükségileg folytak? Nem adott-e oly lendületeket a közvéleménynek, miből ama lendületek, melyeket a közvélemény Kossuthtól nyert, csak corollariumként eredtek? S ha adott, lényegesek vagy másodrendűek, elhatározók vagy csupán hatékonyok valának-e ezen impulzusok?

A kérdés kedvetlen, de felelet nélkül nem hagyható.

Őszintén elmondom nézeteimet, érjenek azok, amit érnek.

Széchenyi a *Kelet népé*-ben vádolja Kossuthot oly törekvéssel, melyet legrövidebben lehet kifejeznünk magának Kossuthnak a mágnásokhoz intézett ezen szavai által: veletek, ha akarjátok, nélkülöletek, sőt ellenetek, ha kell. Kétségkívül e nyilatkozat majdnem annyira erélyes, mint az angol zurnalisztáké, midőn a lordokat fenyegetik. Az tudva van, hogy 1841-i viszonyaink tömörségben nem hasonlítottak Nagy-Britanniához, s minden elképzelheti, miként néhol egy orkán nem árt, míg más helyett a szellő is ront. Azonban aránylagos gyöngeségünk mellett is a mord frázisokat még el lehetett bírni. Egyébiránt ha ily dorgálás Kossuthtól tapintatlanság volt - mit megengedek -, akkor az egyenesen *Van Peng* úrnak a *Stadium*-bani szédelgős pénzszámításából folyt. Mert midőn a különben rendkívül hasznos reformoknak óriás procentjei a bámuló táblabírák szeme elébe dobatnak; midőn a legnagyobb birtokosoknak legtöbb haszna bizonyíttatik be a vagyonviszonyok átalakítása által, igen természetes, hogy ha az uradalmak tulajdonosai késnek ezen jövedelmező újítások elfogadásától, az együtt érdekelt kisebb birtok-

kosok néha elkiáltják: ha nem látjátok be saját javatokat, majd ellenetekre is fogunk titeket boldogítani, hogy magunk is boldogulhassunk. Szóval: az egész vád nem rendkívül fontos, és Kossuth rá mindenesetre válaszolhatta volna, hogy intése a *Stadium* szellemében történt.

Széchenyi több alakban kárhoztatja Kossuthot oly eszmékért, melyeket viszont legrövidebben kifejezhetünk magának Kossuthnak ezen politikai aforizmájával: a nemzet nem kér, de követel. - Itt ismét bizonyos, hogy a nemzet követelhet. S csak az a kérdés: mit követeltetnek a nemzettel, s milynemű követelés válik a nemzetnek hasznára? Azonban nem vitatom, hogy 1841-ben s rendszerint máskor is sokkal jobb kapacitálni az érdekeket, mint elhallgattatni; sokkal jobb a haladásra cimbalomhanggal, mint doronggal nógatni; sokkal jobb édesgetni a tettekre, mint rettenteni a nemtevésére; sokkal jobb meggyőzni az aggódókat, mint levoxolni. Ez a reform valódi útja; ez azon kellemes út, melyen Széchenyi többnyire, bár nem mindig járt. De ha Kossuth a nemzet-követeléseknek szenvedélyes szójárásait használta, s ha ez hiba volt, az illető történetész szintén elmondhatja, hogy Széchenyi vala az, ki a vészharang szagatott és idegrázó hangján hirdeté, miként nincs idő a késedelmezésre, bárkánk lyukas, a víz omlik belé, a magyar órái meg vannak számlálva. - Ha pedig a bárka lyukas, okvetlenül követelik egymástól a bennülők a vízszivattyúzást, mégpedig gyorsan. S ha hiszi egy nemzet, hogy órái meg vannak számlálva, ritkábban kér, s gyakrabban parancsol és nem rossz szívből, de a sürgetőség eszméjénél fogva. - Szeretnék félre nem értetni. Csak azt állítom, hogy az agitáció nyersebb hangjára befolyt Széchenyi, de korántsem szándékozom állítani, hogy a Kossuth általi agitációnak netalán hibás tárgyait és hibás formáira hatott volna. Hogy a nemzet követelőbb legyen, erre ő is munkált; hogy rosszat vagy rosszul követeljen: ezt nem mondá. Sőt az ő kezdeményezései többnyire célszerűek és okosan vezetettek valának.

Széchenyi esdekelve kérte Kossuthot, hogy inkább járuljon az indítványozási düh és ide-oda kapkodás csökkentéséhez, mint a felszínes tervek nagy halmazának szaporításához. „Mindenekelőtt - így szólott - azt hiszem, nem kellene a dolgot pusztá véletlennek átengedni, s pillanati hevenyzések szerint cselekedni, hanem munkásságunkat okokra állítva, kimerített terv szerint volna illő és célszerű reformainkat rendeznünk.” - Az igaz - felelhetette volna Kossuth ezen szomorgásra -, hogy most bővíben vagyunk a projectánsoknak és a könnyű taligájú haladóknak, kik az úton, melyen átnyargalnak, semmi nyomot nem hagynak magok után, egy kevés poron kívül, mit fölverték. Jól tudom: egyik banképületet akar csupa felhőkre rakni; a másik a házasságot kívánná megszüntetni; a harmadik minden tizenhat éves számára szavazatot sürget. S ha e tündérkertből szakított és az élet hideg földében meg nem fogamzó indítványok nem is lennének, maguk a gyakorlati téren mozgó javaslatok is nagy részben oly szétziláltak, oly halmozottak, annyira nincsenek a viszonyokhoz szabva, annyira nincsenek tekintettel a sorozatra, melyben ésszerűleg kellene a törvénykönyvbe s onnan a megyei *vis inertiae* rostája elébe lépniök, hogy magam átlátom, miként nálunk felette nehéz a nemzetet akkora rendszerességhez is szoktatni, mint a más nemzeteké; ámbár a népek sohasem szerettek igen rendszeresen élni. De a kapkodásnak, ezen többnyire ízetlen politikai kotyfolásoknak a sok hivatás nélküli szakács az oka. A sok rögtönzött szakácsot pedig, száz más okon kívül, azon elvtörvények is teremtték, melyek a *Stadium*-ban oly könnyeden vannak odavetve, hogy minden újonc egy óra alatt új tizenkét pontot vélt csinálhatni. Igen, ezen szabálytalan reformvágyat némileg segítette a nemes gróf tárgyalási módja is, mely valamint mély volt a teendők kiszemelésében, valamint alapos a kezdeményezett reform szükségének és hasznainak fejtegetésében, másfelől szintoly kevésbé szeretett a törvény történelmi és foganatosítási nehézségek tömkelegébe vegyülni, s oda is elvinni a kritika világító fáklyáját. Emiatt aztán a közvélemény eléggé hozzá sem szokott a pártármányokon kívül eső akadályokban és a kivitel föltartóztató erejében, bonyodalmaiban hinni. Ha tehát én, a nemes gróf utóda a népvészletben, most elég nyugalmat és higgadtságot nem tudnék a közönség hangulatába csepegtetni a haladási kérdések *mikéntjére és egymásutánjára* nézve, ezen hibáért az erkölcsi tulajdonítás egy részét

rólam a nemes grófnak kell saját magára átvenni. Ezt követeli az osztó igazság. Ismétlem, ennyit méltán felelhetett volna Kossuth Széchenynek.

Az elősoroltakban elmondám azon másodrendű és nem lényeges pontokat, melyek a többi izgatásokban mintegy a Széchenyi izgatásainak folyadékaik voltak, s melyekért, midőn ő Kossuthot vádolja, több vagy kevesebb mértékig magát is megróhatná.

Természetesen az 1841-i közvéleménynek élénknek, haladás után sóvárgónak, haladást sürgetőnek kelle lennie. Ezt minden józanészű óhajtotta.

Majdnem kétségtelen továbbá, hogy az élénkség mellett türelmetlenség, a haladási vágy mellett kapkodás az eszközök után, a reformsürgetés mellett felszínes fogalmak a reform tárgyai felől, a vitatások mellett szenvedélyesség, a merész szó mellett a tekintélyek iránti ellenszenv, a törvényhozási kérdések körüli egyenetlenségek mellett a középnemességnek a magas arisztokrácia iránti haragja és az elvharcok mellett a pártok gyűlése vala háttérben.

Ezen körjelenségek előidézésére pedig volt befolyással Széchenyi is.

Kétségtelen végre, hogy a Pálffy gróf reakcionárius kormányzása, a nem eléggé indokolt politikai perbefogások és a nem elég szigorral teljesített törvényszéki formasságok miatt támadt ingerültség a tömeg kebelében az 1840-i országgyűlés után is élt, s azon merészebb, azon ingerlékenyebb hangot tartá fönn a kormány irányában, melyhez már több mint négy évi keserűség alatt hozzá voltak szokva a pártok.

De ha megvizsgáljuk e kellemetlenségeket, kénytelenek vagyunk átlátni, hogy akármily élénken színeztessenek ki azok, mégis nem többek és nem szorongatóbbak, mint szoktak lenni rendszerint az átalakulási idők fájdalmai.

A légkör az izgatások és reakcionárius ellenmozgalmak heve által meg volt melegítve, mint a nagy küzdelmek alatt mindenütt.

A pártok őszinte embereihez sok vakutánzó, sok szennyes érdek és sok salak is csatlakozék - mint Kossuth igen bölcsen megjegyezte, s mint a világon mindenütt megjegyezhetik a szenvedélyes időszakok történetrajzolóit.

Itt tehát, ha nem is minden, felette sok függött attól, ki a pártok élén áll, s kitől a közvélemény a határozó lendületeket veendi.

De Magyarországnak a *Pesti Hírlap* által, midőn a *Kelet népe* megjelent, támadt már egy férfira, kit a népszerűség briaraeusi száz karokkal átölelt, kire fordult Kárpátoktól Adriáig minden figyelő szem, s kitől a közvélemény kizárólag várta a haza újjászületését.

Ezen tájékozás után hátravan, hogy a *Kelet népé*-nek legfontosabb szakára menjek át.

Széchenyi a *Kelet népé*-ben határozottan állítja, miként Kossuth a magyar nemzetet forradalom elébe vezetendi, ha vagy ő vissza nem lép a dolgok éléről, vagy a közvélemény tőle el nem idegenedik.

Harmadik alternatívát nem tett föl.

Állítása oly merész, hangja annyira a belső meggyőződésé volt, mintha egy egész nagy összekülvési tervnek lenne birtokában.

A táblabíró e vádon elcsodálkozék, s midőn látta, hogy nemcsak plena proba nincs, de semmi megmarkolható *indicium* sem hozatik fel, Széchenyit rosszmájú embernek kezdé hinni, kinek egyéb gondolata sincs, mint hogy Kossuthot irigységből megbuktassa.

A míveltebb fők is - valljuk meg - bűnvádi *indiciumok* után kutattak a *Kelet népe*-ben. Csalódtak, mert azt gondolák, hogy a rendőr kötelessége a politikusé.

Széchenyi forradalmi jóslata az *ész és szív, a modor és taktika* körüli okoskodásokon nyugszik.

Ő *tételül* állította fel, hogy az országlárnak teendői kiválasztásában, tervei koncepciójában és keresztülvitelében az ész és nem a szív után kell indulni.

E látpontról vádolá Kossuthot.

„A *Pesti Hírlap* szerkesztője abban hibáz - így szól Széchenyi -, hogy a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal, vagyis, mint a közéletben a bevett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól helyett, hogy az észhez szólana.”

Ekként neki okvetlenül tévutakba kell bonyolódnia.

„És megyen a tévútoni andalgás egy darabig meglehetősen és nem kevés kéjek közt. De rögtön vége minden haladási időmértéknek, ha versenytársak lépnek fel. Mert a szenvedelem korbácsolja akkor a szenvedelmet. S minthogy az érzelemnek nincs határa - és ebben fekszik gyökéroka, »miért nem alkalmas a kormányzásra« -, és a képzelet nem ismeri az »ennél ne továbbat«: a tévedező szív mindinkább féket fog ragadni, míg elvégre a közvélemény szerint, melyet szül, a legkérlelhetlenebb zsarnokká változik, mely előtt nincs könyörület. A szív ti. ha fanatizmusra bőszi, még szánalmat sem ismer, és az autodafének úgy leszen, mint a guillotine-nak szerzője és felállítója.”

„Ily lázas hangulat előidézése után pedig Varsóhoz fog hasonlítani hazánk sorsa, és fölizgatott érdekek harca megtörendi honi alkotmányos falanxunkat.”

„Minthogy akkor, midőn a bajok kül- és túlnyomás által nagyon is felcsordulnak, soha nem marad el a makacs megbicsakolás és ennek ellentéte, a gyáva félénkség; a magát túlbecslő elbizottság és ennek ellentéte, a tüsténti kétségbeesés; némi egyeseknek istenhez hasonló felemelkedése és ennek ellentéte, az alacson árulás; és ekképp sohasem marad el a tökéletes felbomlás és ennek ellentéte - jól vigyázz -, a kényuralkodás is.”

„Bár volna tehát Kossuthnak inkább rosszabb szíve, bár ne volna oly magas lelkülete, bár ne szakítana éjjeli rövid nyugalomból annyi órákat el, és alunná magát inkább egészen ki; de ahelyett aztán követne jobb modort, és vezetne tévutak helyett inkább a jó útba! Steingentesch báróként ezt rebegem magamban szűkkeblűleg, ezért imádkozom az egekbe szűkszívűleg. Steingentesch báró ti. - ki azon híres *Marie* című novellát írta, mely azon még híresebb csábítói »Liaison dangereuse« munkának német másolatja - beteges állapotban levén Tatára ment, s ott kosztba egy főtől talpig becsületes molnár családhoz szegődött. Kimondhatatlanul jók és jámborok valának e család tagjai, igazi Philemon és Baucis-féle szívűek; de annál keményebb volt a lúd, mit a szegény báró asztalára raktak, úgyhogy minden szívesség és a molnárcsalád minden figyelme mellett a rossz ebéd és vacsora után napról napra hitványabb lőn a már sírhoz közel járó nyavalygó. De ő túrt, míg bizonyos alkalommal egy nagy úri dáma a molnárcsalád erényeinek dicsérésére meg nem ered; mikor a báró ezt többé nem állhatván, a legnagyobb indignációra fakad, és e botránkoztató szavakat ejté ki: bár volnának tolvajok e becsületes molnárok, és lennének inkább jó szakácsok. És ebben bizony van egy kis bölcselet. S hazánk életéért, csak egybe ne keverjük a szerepeket. És én is, bár botránkozzék azon akárki, nem indignációval ugyan, de szomorúan feljajdulok: bár lenne a *Pesti Hírlap* szerkesztője kevésb tehetséggel felruházva, bár ne törné meg saját magát annyi éj- s napi munkával; de volna jó modora, s ne indulna mindig szívgerjedelmek után!”

Ezen eszméken fordul meg Széchenyinek első fő vádja Kossuth ellen, ama férfiú ellen, kinek korlátokat már nem ismerő népszerűsége a többséget vezette, s a nemzet-akarat irányára eldöntőleg folyt be.

1841-ben a közönség tökéletesen félreérté e vádat.

Hitte, hogy az keresztes háború a szép ír-modor és meleg szónoklat irtására. - Mintha bizony Széchenyi maga sem kereste volna az írói és szónoki virágokat.

Hitte, hogy új kiadása azon konyha-élcének: *a poétaember nem politikusnak való*. Mintha bizony aki rábeszélni és meghatni tud, az csak rendtelent és helytelent volna alkalmas ki-gondolni; aki pedig jól számít; annak nem lehetne senkit elragadni vagy megindítani.

Hitte, hogy az az önzés tana és a szív számkivetése. Pedig, ha már önzést említünk, legfeljebb Benthamnek ember- és hazaszeretetté nemesített önzés-tana volt.

Hitte, hogy a képzelőerőt bélyegzi meg, mint a kormány- és pártvezérekben okvetlenül veszélyes tehetséget. Pedig ha már valami szorosan különálló, valami egyedül uralkodó tulajdont akart volna Széchenyi Kossuthban kárhozatni, akkor a képzelőerő shakespeare-i kicsapongásainál sokkal inkább céloz vala az impresszionábilításra, melyért rendesen a nők a kormányzásra alkalmatlanoknak mondatnak, s amely magában még: *sem erős képzelet, sem nemes szív*; hanem a külbenyomásoknak az imagináción és a szíven átszűrése avégett, hogy a gondolatra és cselekedetekre gerjedelmek és csalképek által adassanak elhatározó lendületek.

De bármiként magyarázá az 1841-i közönség Széchenyi vádját, föltenni még kevésbé akarta, miként a reá épített következtetések nagy súllyal bírjanak.

Most, midőn az európai forradalmak egymásra emelték ki és sodorták le a láttérről az úgynevezett *érzés-politikusokat*, mi is jobban megértjük már a *Kelet népé*-nek célzását.

Most ki-ki székiiben használja e szót: *érzés-politikus*.

S vannak, kik valódi jelentőségét is fölfogták, és a tervekben és a kezdeményezésekben és a gondolattól a tettig minden fokozatokon utánnyomozni tudják.

Idealizmus az elmében, túlérzékenység a szívben, hatásszomj a jellemben és beteges idegrendszer: ez az alap.

A kérdésekre alkalmaztatva pedig: az *érzés-politikus* a főeszmébe vegyít már valami képzel-mit, és vegyít a kedélybenyomások szerint rögtönzöttet. E két elem közül az egyik a belső valósággal, a másik a külső körülményekkel; az egyik a helyes fölfogással, a másik az óvatos-sággal ellenkezvén, már magában a főeszmében a csillogás mellett a csalatkozásnak, a nyug-talan törekvés mellett a teljesíthetetlenségnek vagy a viszonyok felforgatásának vannak magvai elhintve. És ezen eredeti bűne a főeszmének, az általános körvonaloktól kezdve a részletekig, a megpendítéstől az életbeléptetésig mindig tápláltatni és gyarapíttatni szokott az *érzés-politikusok* által, kiknél a siker a lázas vakmerőséget, a véletlen kegye a szédelgést, a nagyobb eredmény a vágyaknak az erővel teljes összezavarását idézi okvetlenül elő, míg végre a bukás kikerülhetlen s annál rombolóbb, mentől későbbi.

Széchenyi második fő vádja a *Pesti Hírlap* szerkesztője ellen többnyire az elsőből folyt.

Kárhoztatá ti. Kossuth *modorát és taktikáját*.

„Nem azon tompa él körül forog nálunk a dolog - így szólott -, hogy haladjunk, haladjunk, mit, bizony isten, soktól nem sokkal mélyebb felfogással hallék elpetyegni, mint a pajzán fürj, tudja, mi negédből mondja el istenadta pittypalattyát, valóban nem forog ilyféle pittypalatty körül a dolog. De az a fő kérdés: *melyek utaink és melyek a még bezártak, melyek a már*

kinyíltak, melyiken lehet haladni sebesen, melyiken csak óvakodva, melyiken végre csak úgy, mint a fűszál nő?”

S éppen e kérdés az, melyet Széchenyi szerint a *Pesti Hírlap* szerkesztője tekintet alá nem veszen.

Modora rossz, mert az érdekeket élére és egymással szembeállítja. Midőn a tulajdoni jog tiszteletét hirdeti, majdnem a birtok megtámadására látszik a tárogatót harsogtatni; midőn a kormányt haladásra nógatja, a nemzetet szünet nélkül olyakra ösztönzi, mik mellett a kormány tekintélye és törvényes hatása megtörik; midőn a különböző osztályok közti közelitést mondja céljának, minden egyes szenvedőt úgy állít elő, mint a szociális rendszer áldozatját, midőn az ifjúság egyes rakoncátlanságait gáncsolja, az ifjúságnak mint testületnek, mint társadalmi hatalomnak tömjényez; midőn közvéleményről beszél, a tömegek rivalgásait érti alatta; midőn a nyilvánosságot dicséri, a más nézetűek terrorizálására és elnémítására törekszik; midőn a népszerűsége akar támaszkodni, mesterségesen teremt egy ittas és örjöngő közérzületet, s ennek hullámai által sodortatja magát az indulatoktól a szenvedélyekre, a szenvedélyekről a fanatizmusra, a tevékenységtől az agitációra, az agitációtól a forradalomra.

Taktikája rossz, mert vagy a kényes kérdéseket emeli előtérre, midőn aztán a siker a fáradtságnak nem felel meg, a megcsalt remény éles elégtelenséggé, a füstbe ment tevékenység sivár kockáztatássá változik; vagy pedig magokban ártatlan, sőt hasznos indítványokat úgy köt össze, hogy azok egymás mellett lombikba helyezve untig elégségesek arra, miszerint a legnagyobb fermentációba menjenek át; mert valamint a kémiában, szintúgy a politikában is számtalan oly szer van, mely magában ártatlan, de más, szinte ártatlan szerekkel egybevegyítve, tüstént vagy később annyira megváltoztatja természetét, miként néha még a legnagyobb méreg is válik belőle, főképp ha még valami élesztő is kevertetik hozzá.

Ekként fogván fel Széchenyi Kossuth modorát és taktikáját, kijelenté, hogy ámbár vele elvekben többnyire egyezik, maga és a *Pesti Hírlap* szerkesztője közt akkora távolságot lát, mint amennyi a békés reformot a forradalomtól szokta elválasztani.

Az 1841-i közönség majdnem nevetségesnek tartotta, ha valaki, miután az elvekben egyezik, a modor és taktika miatt összevesz.

A modorérti neheztelést csak oly kicsinykedésnek hitték, mint midőn XVI. Lajos udvarában Roland miniszter jótanácsai mellett is lenézetett azért, mert saruján csat nélkül jelent meg, holott fényes csattal kellett volna.

A taktikát pedig majdnem csalfa kártyákkal illojális és udvaroncokhoz inkább, mint férfias szilárdságára büszke nemzethez illő játéknak képzelték.

S kevés vala, ki Széchenyit e vádakért menteni, s még kevesebb, ki becsülni tudta volna.

A forradalom, mely a politikai irányok és eljárások távolságát nagyobb dimenziókban tünteti föl, a magyart úgy fölvilágosította a *modor* és *taktika* fontosságáról, hogy most már megbánnám a közönség józan esztét, ha hosszason fejtegetném, miként e két szóba a legszélső végletek férnek be, s Wesselényi Miklóstól kezdve, ki Jellasics bán berohanásának hírére védszerűl a *Corpus juris*-t ajánlá, Deákon át, ki a legalitást kereste tetteinkben, Batthyányig, ki a törvényesség erélyes terén akart helyet foglalni, Batthyánytól Kossuthig, ki Szegeden már a magyar fegyverekkel a világszabadságot vélte megmenteni; mindezen különböző kiindulások, különböző eszközök, különböző sors és különböző végeredmény, a *modor* és *taktika*, régen nálunk misztikusnak látszó, most fölmért, lerajzolt távolsági fokok szerint ismert tartományába esnek.

Széchenyi azért volt nagyobb országlár, mint a nálánál jobb szónokok és inkább megtapsolt hazafiak, mert elejétől fogva érté, hogy az elvet a modor és taktika teszi szelíd remetévé vagy

bősz Rinaldóvá; Pygmaeussá, ki a darvakkal harcol, és Titánná, ki az eget forgatja fel; őrzöngővé, ki túlvilági erőket idéz maga ellen harcra és egy nemzet megváltójává, ki a rossz szellemet, midőn a népszerűség a torony tetejéről neki átígérendi a hatalmat és dicsőséget, hidegen visszautasítja, mint az isten-ember cselekvé.

Széchenyi, mikor elmondotta, hogy Kossuth azon tulajdonokkal, melyekkel bír, azon tömeget, mely őt vakon követendi, okvetlenül forradalomba fogja vezetni, inkább látszott a táblabírák előtt fantasztának vagy bűnösnek, mint gyakorlati embernek vagy tiszta honfinak.

Úgy volt ő, mint egy tengerész, ki az elemek nagy küzdelmeivel ismeretlen völgylakosnak magyarázza, hogy a tisztának hitt egen jelenségek vannak, melyek a vihar közeledését árulják el; a völgylakos pedig, minthogy fekete felleget nem lát, orkánfüttyölést nem hall, vagy rossz szeszélynek vagy tréfának tekinti a tengerész jóslatait. Végtére a zivatar megjön, és a völgylakos még akkor is váltig csodálkozik véletlen megázásán.

Előbb nem hitték szavait, aztán elfeledték, végre bámultak a bekövetkezett eseményeken.

De most, ha Széchenyinek 1841 óta kiadott munkáit forgatjuk, megdöbbenünk a jóslatokon, melyek betűig teljesedtek. Kebleinkbe gyakran oly félelem száll, mintha a szentkönyv lapjaira tekintenénk; vagy ha inkább babonások, mint áhítatosak vagyunk, akkor kezdjük hinni, hogy az óvilág mágusai, a középidő misztikusai és azon delejes álmodók, kik napjainkban a dodonai papnők szerepeit akarták ismételni, egy még ismeretlen tudomány kapuján kopogtattak, s hogy jönni fog idő, midőn az orgánusok bilincseiből *ideiglenesen* menekült lélek jelenségei és erői szintűgy tanba szedethetnek, mint az érzékekhez kötött lélekéi.

Iszonyú tévedés!

Széchenyi jóslatai az ő bölcs és számító eszének s nem valami idegingerültségnek voltak terményei.

Minden, amit megjövendölt, az érzés-politika, a modor és taktika természetének ismeretén épült.

Viszonyaink felfogása, Kossuth politikai jellemének átértése, a közvélemény kórjeleneteinek és e szimptomák terjedési arányainak mély észlelése, végre a forrongásnak induló tömeg szenvedélyeinek ismerete voltak azon státusbölcsességi anyagok, melyekből az ő jóslatai készültek.

Innen következett, hogy azon kérdésekre vonatkozó jövődölései, melyeknek ügyfolyamába európai eventualitások vegyültek, vagy merőben nem vagy másként teljesülének.

Ez áll mind a *Kelet népé*-re, mind a „Politikai programm töredékekre” nézve.

Széchenyi p. o. hitte, hogy Kossuthnak a magánjogi reformok körüli izgatása a kényszerített örökváltság és a közadózás megoldandó kérdéseit már annyira bebonyolította, hogy rendre a nép ingerültségbe, a nemesség csökönységre menend át, minek aztán végeredménye fog lenni az úrbéresek föllázadása. „Ön - így szólott Széchenyi Kossuthhoz -, mint Fernandó Cortez, felgyújtja maga mögött gályáit, s már nem menekülhet. Ön, mint felbőszült kártyás, kimondá a „va banque-ot”, s ekképp ha le nem lép s vesz, akkor ingét, bőrét, sőt még lelkét is kénytelen lesz kockára vetni; ha ellenben nyertes, nyeresége körülbelül ez lesz: hevesebb követőit, kik most, mint krokodil a napban, mártír-féle víziókban szeretnek gyönyörködni, kik nem fogják beérni szónoklattal és vezércikkek írásával, de odébb mennek, le fogja sújtani, el fogja nyomni, ki fogja ez útból tisztítani a hatalom karja; a felizgatott szerencsétlen adófizetők pedig, kiknek kezeiben az erő örültséggé vált, irgalmatlanul hátraesnek azon szabadember s birtokos-féle ideáltól, mely oly gyönyörű színekben mutatkozik önnek csalékony képzelme

előtt, és amely lét elébe minél előbb vezetni honunk minden lakosait önnek nemes és ember-szerető, de visszas úton hajhászott tendenciája volt.”

Ezen jóslatból semmi sem teljesült, sőt a magyar köznép érdekeit, vágyait és rokonszenvét tökéletesen összeolvasztotta a nemesség érdekeivel, vágyaival, rokonszenvével. A „populus Verbőczianus” eltűnt, s helyébe lépett a hon polgára, a paloták és nádfedelek testvéri soka-sága.

De miért vala Széchenyi rossz próféta? Mert az agitációt, melynek ő végkövetkezményeit kiszámítá, majdnem félbeszakította a februári forradalom. A vita tárgyai a nagy európai moz-galmak által elítéltettek, mielőtt a perlekedő felek ingerültségbe jöhettek volna.

S bátran mondhatjuk, hogy Széchenyinek a külhatások, az idegen lendületek miatt felforgatott jóslatai szintúgy emelik státusférfiúi hírét, mint azon jövődölések, melyek szentírási pontos-sággal elkövetkezének.

Mert az előrelátó csak az okok és következtetések rendes kapcsolatát tudja kitalálni, s minden jóslatai, melyek a véletlen hozzájárulása által sikerülnek, éppen ezen hozzájárulás mértékéig már bebizonyították a jósló kombinációinak hiányait.

A Kelet népe megbuktatá Széchenyi régi népszerűségének nagy részét.

Könyvei azontúl is keltek, szónoklatai figyelemmel, vállalatai bizodalommal kísértettek, de az egyén iránt hosszas ideig igen kevés rokonszenv vala, s lelkesedés többé soha.

Különösen az ellenzék vele alig tartott valami összeköttetést fenn, s e kapcsolatok is rendre egyenként kezdettek szakadozni.

Széchenyi ti. a következő hat év alatt több apró táborozásokat folytatott e párt némely irányai és tekintélyei ellen.

1842-ben tartá híres elnöki beszédét a „tudós társaság” nagygyűlésének megnyitására.

A derék szónoklatnak fő célja bebizonyítani, hogy a tudós társaság alapítása volt a legoksze-rűbb intézkedés, melyet a magyar 1825-ben önérdekeinek ápolása végett életbe léptethetett. Gyönyörűn van kifejtve a nyelvreform hatása a nemzet eszmekörének tágítására. Ha fel-adatom volna Széchenyit mint írótn venni bírálat alá, úgy az ő akadémiai beszéde súlyánál és szépségeinél fogva különös figyelmet igényelne.

De mostani vállalatom e szónoklatnak csak egyik mellékirányát, melyen polémiai szín csillámlék át, engedi érintenem.

Itt is rövid leendek.

„Ideje van - szól a gróf - tisztába jönni: vajon oly drága, de olyannyira kényes kincset, mint a nemzetiség, a nemzeti sajátság, némi biztossággal és a siker némi hihetőségével miképp lehessen őrizni, miképp lehessen ápolni s növeszteni leginkább, sőt kirekesztőleg.”

Ekkor fejtegeti, hogy a nyelvnek a „sic volo, sic jubeo” modorbani külterjesztése siker helyett visszahatást szokott előidézni, s nemzetiségünk diadala csak értelmi felsőségünk által vívatha-tik ki. „Mert valamint egyetlenegy kiképzett emberi velőben több magához vonzó, több magá-ban elolvasztói erő van, mint egy üres vagy zagyvateli főben, éppen úgy terjeszthet nemze-tiséget is egyedül felsőbbtség és egyéb semmi.”

„Még Kína félénk népe is magába olvasztá győzőjét, a hajlatlan tatárt, mert nagyobb, jóllehet aránylag oly csekély értelmi és erkölcsi előnnyel bírt hódítója fölött.”

„Ne keressük ennek okáért nemtönket sehol is egyebütt, mint saját vagy inkább személyes erőnyeinkben s lelki felsőbbbségünkben; mert minden nemzetnek erőnye s felsősége csak annyiban van, amennyiben lehető legtöbb egyes tagja betölti saját helyét férfiúlag és szeplőtlen.”

„Olvasztói felsőséggel kell bírni. Ámde bír-e ilyessel az, ki szeretetreméltóság és rokonszenvertjesztés helyett kuruzslóként csak külsőleg hat, s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejjérrel eltarkít, már azt hiszi, szíveket bájolt és velőket hódított. Vagy bír-e olvasztói felsőséggel, ki másban nem tudja becsülni, miért maga követel megbecsültetést? Vagy tán az ért e mesterséghez, ki hős ellenét, mert oly lelkesedéssel vív vére mellett, mint ő saját véreért, ahelyett, hogy lovagias szellemben magához emelné, pogányilag sújtja, s hírnevét alacsony gyanúval bemocskolni nem pirul.”

Ily diatribák után Széchenyi említi, hogy néhol a magyar nyelv terjesztése erőszakos utakon, sőt a ház és templom szentélyeibe tolakodva terjesztették.

Végre a déli szláv reakció növekedését egyéb okokon kívül a mi túl heves magyarosításainknak és a nyelv körüli némely megfontolatlan intézkedéseinknek tulajdonította.

„Oh, nagy isten! - így kiált érzékenyülten - távol van-e még tőlünk azon gyászidő, s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban ránk, mint gondolnók, mikor csak testületünk - a tudós társaság - fogja tán ereklýe gyanánt vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírta, hanem saját lábaival tiporta el!”

De beszéde népszerűtlen volt.

Széchenyi második táborozása, régi barátja, a gräfenbergi szenvedő ellen vala intézve. Ő ti. Wesselényinek a *Pesti Hírlap*-ba írt néhány cikkeiből alkalmat vőn nyílt leveleket intézni az ellenzék egykori vezéréhez, melyben enyelgve fölszólítja, hogy miután Wesselényi nem tud messze látni, de lábai jók, ő azonban eléggé éles szemmel bír, de lábai gyöngék, ezen okból, mint pályájok kezdetén akarák, egyesüljenek most, hogy Wesselényi nógathassa őt a gyors együtthaladásra, ő pedig figyelmeztethesse Wesselényit a gödrökre, melyekbe a gyors haladó, ha körültekinteni nem tud, bele szokott bukni. - Ezen szövetkezésre hívás után kiterjeszkedik annak fejtegetésére, hogy sikertelen erőlködéseinek gyökéroka ott rejlik, hogy Ausztriávali viszonyaink természetét és kölcsönös igényeit elég hidegen taglalni, elég mélyen felfogni nem tudjuk. Mert mihelyt e vegyes házassága az alkotmányos Magyarországnak az alkotmánytalan Ausztriával, fönn és alatt, az ellenzék és a kormány által egyaránt az igazság és méltány szempontjából vétetnék föl, a bizodalom helyreállhatna, s a legnemesebb erők nem emésztenék magokat sziszifuszi fáradsalmakkal.

A közönség e nyílt leveleket nem találta a beteg Wesselényi iránt eléggé gyöngédeknek.

Széchenyi harmadik táborozása a Vukovár-Fiume-i vasút ellen vala.

E pályavonal, mely Kossuth kedvenc eszméje volt, már azért sem tetszhetett Széchenyinek, mert nem az egyetemes érdekeket, de a vidékeket képviselte, és nem indult ki Budapestről, az ország szívéből, a mi értelmi és ipari erőnk központjából. Azonban, ha a Vukovár-Fiume-i vonalt kárhoztatni kellett Széchenyinek mint a vállalatok terén a központosítás emberének, még inkább kelle azt gyűlölni mint *specifice* magyarnak. Mert e vonal egyetlen magyar falucskát sem érintett, s bámulatos ügyességgel látszott arra a célra tervezve, hogy a déli szlávok egymás közt és a tengerrel szorosán összeköttesse, s hogy a határőri ezredeket gyorsan lehessen összevonni. Ezen habár nem szándékosan, de tetteleg magyar elleni irányért Kossuth még az országgyűlésnek rendkívüli és szokatlan áldozatokba kerülő pártfogását is

igénybe akarta venni. Végre a Vukovár-Fiume-i ügyben visszatetszett Széchenyinek ama fellengős és szertelen ígéretekkel ámító modor is, mely a tengerészetérti rajongást hevítette föl, hogy a lelkesedés szemüvegén át az előmunkálati és pénzsámítási hibák ne vétessenek észre. Soha semmi kérdésben nem vala a grófnak inkább igaza, mint a Vukovár-Fiume-i-ben. Cikkeit éllel és eszmegazdagsággal, szakismerettel és a fajunk iránti hűség magasztos szellemével árasztotta el, s mégis a közvélemény Kossuth mellett maradt, és a hazafisággal párosított bölcsesség adeptusának csak az tartott, ki a Vukovár-Fiume-i tervben semmi hibát nem bírt felfedezni.

Széchenyi negyedik táborozása a védegyleti agitációk ellen volt.

Tudatik, hogy József császár leginkább a magyar nemesség nem adózása miatt tartotta föl a vámsorompókat.

Az ellenzék a vámsorompókat nagy sérelemnek és vagyonosodásunk fő akadályának tekintette, míg meg nem jelent List Frigyes munkája, akkor pedig rögtön pozíciót változtatván, az ipart hitte pártolandónak s nem a mezei gazdaságot: tehát már nem a vám eltörlését, hanem a vámtarifának a magyar érdekek szerinti módosítását és alkotmányos ellenőrzését sürgette.

Majdnem ugyanazon időben a birodalmi kormány kezdé átlátni, hogy József császár a vámsorompókkal tulajdonképp a magyar önállóságnak malmára hajtotta a vizet, és a birodalmi érdekekhez közelítésre eggyel több akadályt teremtett. A minisztérium szerette volna tehát ledönteni a vámsorompót, de az bő finansziális forrás levén, természetes vala, hogy némi kárpót-lás nélkül nem eszközöltheték. Az 1843-i országgyűléstől tehát eziránt várt ajánlatokat.

A pártpozíciók kölcsönös megváltoztatásából következett, hogy semmi kiegyenlítésről, míg az új elvek iránti új szenvedélyek medreikbe vissza nem térnek, többé szó nem lehetett.

Az országgyűlés neheztelések közt oszlott el, és még a törvényhozás termében már megpendítették: állítsunk tehát védvámot az osztrák gyártmányok ellen saját házaink küszöbe előtt.

Így támadt a védegylet.

Széchenyi mindig szeme előtt tartá, hogy az anyagi és ipari vállalatokban elől azok soroztasanak, melyek kiválóan hasznosak, az osztrák érdekeket pedig érezhetően nem sértik; mert csak így remélé, miként később gyarapodva és erősödve az öszveütközési kérdésekben is nem fognánk vesztesek lenni. A védegylettől tehát félt; mert az az osztrák iparosokat és tőkepénzeseket ellenünk uszítja, s harcunk egyenetlen leend. Aggódott azért is, mert hitte, hogy egy lábtoppánással nem lehet a földművelő országokban valóságos ipart teremteni, nem gondolt, nem várt a védegylettől egyebet, mint biztatásokat a gondatlan vállalatokra és kezességet néhány gyár efemer sikere mellett a bukásról. Továbbá Széchenyi látta, miként a védegyletnek erkölcsi alapjává azon eszme tétetett, hogy a birodalmi rendszer miatt naponként szegényedünk, és az ország közértéke évenként tetemesen apad. Ő pedig e szegényedést valótlannak és e szegényedésseli izgatást veszélyesnek tartá. - Végre a védegylet szerkezetét sem szerette, mert vevé észre, hogy a központi társulattal a vidékiek oly szoros összeköttetésben állanak, hogy hálózat által könnyen lehet más izgatások anyagait is az országba széthinteni.

Ezek valának nézetei, s ezen nyíltan vagy elleplezve tartott eszmék szerint folytatta hosszas ideig, de viszont kevés népszerűséggel a polémiai táborozást a védegylet ellen.

De míg egyfelől nemlegesen hatni igyekezett az eszmék és irányok tisztázására, másfelől nem hagyta parlagban kedvenc munkaterét, a véleményterjesztés és a nagy anyagi vállalatok mezejét.

Miután a háziadó megbukását az izgatási rossz modor miatt kikerülhetlennek látta, a telekadóval lépett fel, mely főként az országos közlekedési célokra évenként majdnem 6 milliót

jövedelmezett volna, s így egy százmillióra menő nemzeti kölcsönnek és az önálló magyar pénzügynek megvethetné vala alapját. Tudjuk, hogy e tervben elvben és pénzügyben egyaránt iszonyúan devalváltaték az 1843-i törvényhozás tanácskozmányaiban, s midőn a sok nógatások után végtére a főrendek és képviselő urak a közteherhordozásra egy kevésbé megakarták nyitni a „populus Verböczius” zsebet, akkor - mint a tiszta égből a villám - a hazai atyjai közé csapott egy elvkérdés, s ki-képpen úgy szétszaladt egymástól, ti. a nézetekben és a főszempontban, hogy többé a majoritást az eredmény felé téríteni sem csábítgatással, sem fenyegetéssel nem lehetett. Maradtunk tehát tetteleg a réginél, annak undokságát egy elvfrázissal betakarva, hogy szemet ne sértsen.

Széchenyi 1846-ban a helytartótanácsnál a közlekedési osztály főnökévé neveztetvén ki, nagy látkörű, de kevés alapú tért nyert a hatásra. Neki ott mindent teremteni kellett és semmiből. Erélyének sikerült nehézségeket leküzdeni, melyek leküzdhetlenek és érdekeket egyesíteni, melyek szembeállók s egymásra gyanúsak valának. Így támadt a Tisza-szabályozás óriási terve, és a birodalmi minisztérium közönyössége, a megyei „vis inertiae” meg nem tört negéde s a szociális térnek - melyre a szabályozás nagy része fektetteték - kevés ruganyossága mellett is e rendkívüli vállalat Széchenyinek minden akadályokon győzedelmeskedő erélye következtében megkezdeték, s gyorsan haladt, s fog talán ezentúl is gyarapodni. Általa 150 négyszeg mértföld, egy kicsiny ország, szereztetik meg a hazának és különösen a magyar fajnak, mely a Tisza dús vidékein terjed szét, s melynek anyagi és erkölcsi emeléséért bírt Széchenyi előtt akkora varázserővel a Tisza-szabályozás. Mellékesen kell még itt említenem, hogy a Tisza-ügybeni körútjai által Széchenyi népszerűsége a vidékeken újra meglepő fejlődésnek indult. Pesten gyanúsán vagy neheztelve tekintettek rá a pártok. Magyarország nagy rónaságán nyílt karokkal és sugárzó lelkesedéssel fogadták.

Kapu előtt állott már az 1847-i országgyűlés, melytől Széchenyi a közlekedési ügyben eldöntő megállapodást várt. Kiadta tehát utolsó munkáját, egy hivatalos jelentést a közlekedési ügy rendezéséről, mely mint irodalmi mű látott világot, s inkább könyv is vala, mint hivatalos alakú előterjesztés. Ebben százmillióra kért a törvényhozástól hitelt Magyarország invenciójára. A vízszabályokon és némely, a szellemi érdekekre vonatkozó intézeteken kívül főként a rendszeres és központosított vasúthálózat életbeléptetése lebegett Széchenyi szemei előtt, s teszi e munkáját, mint egy szakértő kitűnő koncepcióját érdekessé, sőt állandó becsüvé. Terve szerint négy fővonal, mely hazánkat majdnem egyenlő négy részre osztaná, képezné az országos közlekedések alapját, úm.: 1. a pest-bécsi, mely Németország által a keleti és északi tengerrel hozná kapcsolatba; 2. a pest-fiumei, mely Fiumével és az Adriaticummal csatolná össze; 3. Szolnokon keresztül a pest-aradi, mely Erdélyen át tovább folytatva idővel Oriensszel hozandott volna érintkezésbe; 4. a pest-kassai, mely a Hernád völgyéből a Poprád völgyébe vezetvén képezné az összeköttetést Galíciával és ésszakkal. Ezen közlekedési csatornákhoz, mint apróbb erezetek folytak volna be az életerő gyorsabb és arányosabb vezetésére a mellék- és szárnyvonalak. Széchenyi azon eszméjét, hogy a központosított s onnan a részekre kiterjedő ipart, forgalmat és közlekedést a nemzetiség számára kamatoztassa, sehol nagyobb következetességgel nem alkalmazá, mint e tervzetben, mely a különböző ajkú népiségek érdekeit óvatosan kíméli ugyan, de az egész rendszer összege által, ha életbe léptetett volna, Magyarország nemzetiségi átalakulását kétségen kívül végrehajtandja.

Könyvének megjelenése előtt több hónapokkal indítá meg Széchenyi szintén utolsó táborozását régi versenytársa, Kossuth ellen.

A *Politikai programm töredékei*-re, mely Széchenyinek legszenvédélyesebb műve, két ok nyújtott alkalmat. Egyik tulajdonképp az ellenzékre, a másik Kossuthra vonatkozott. Az ellenzék ti. a konzervatív párt példájára, midőn Széchenyi tiszai első körútját tartá, szintén akart egy párt-hiszekegyet közzétenni. A nemes gróf Apponyi grófot a haladásra kívánta nógatni, de nem megbuktatni; ellenben az oppozíció feje, Batthyány Lajos gróf, a kancellárnak min-

denároni leléptetésére törekedett. Továbbá Széchenyi hitte, hogy ha az ellenzék nem csupán ellenőrködni akar a jövő országgyűlésen, de maga áll az indítványozások élére, a dolgok viszont fel fognak akadni, a reform nem sikerülend. Ezen szellemben szándékozott tehát az opposzíciónak tanácsokat adni, melyek azonban inkább élesek, mint kibékítők valának. A *Politikai program* másik részének oka Kossuthnak a „Heti lapokban” megjelent cikkekben vala.

A Program kevésbé tartalmáért, mint Széchenyinek következő híres jóslatáért nevezetes.

„A honnak álladalma - ezt jövendőli ő - megrendül, és a legmélyebbre ható hazafiak, midőn kínosan fog vérzeni szívök annak elgondoltán, mennyire vihette volna bölcsesség a hon kifejlését, s ábrándozó incompetencia hová sülyeszté azt: egyedül buzgó imádságban lesznek ultimum remedium gyanánt kénytelenek keresni státustudományt, s újra és újra megkérni a magyarok istenét, hogy irgalmazzon kiskorúságunknak és segítsen.

A nemzetiség, melyért oly sokáig, oly emberségesen, oly hűn s már már némi sikerrel vívtunk, alkalmasint utolsó agóniáját fogja élni.”

„S ön, Kossuth, ön, kit én nemcsak hazaszerető s becsületes, de jószívű embernek is szeretek hinni, ki előtt az erény nem üres hang, nem egyedül fényűzési függcímer, ön, mit fog érezni, ha csakugyan mégis ecsetem rajza igaznak fogna mutatkozni, és ön, ki már annyiszor kiábrándult - s erre untig oka is volt -, elvégre még akörül is kibontakoznék azon édes illúzióiból, melyek önt most még mindig sötétben tartják, hogy:

Midőn státusbölcsességgel hitte magát telve lenni, csak fantáziával és önhittséggel volt szaturálva.

Midőn prófétának tartotta magát, nemcsak nem látott semmit is előre, de még a fennforgó leg-egyszerűbb eseményeket sem bírta látni tisztán; s míglen teremtoi illúziókban ringatta magát, nem volt soha is egyéb, mint indítványozó és projectáns, ki mindent kezd, és mindenbe beleviszi a könnyenhivőket, egyet s mást egy kis ideig fenntartani tán képes, de bevégezni semmit sem tud.

Midőn másokat akart vezetni, még saját magát sem bírta kormányozni gyakorlatilag.

Midőn új politikai messiásnak, egy mélyen beható státusbölcsnek hitte magát, sohasem bírt magasbra emelkedni, mint egy jószívű misericordianus nézpontjára, ki minden kis sebre írt szeretne kenni, hézagos számítások szerint kenyereket süttet a szegények számára, és aki borzasztólag előmozdítván a dologtalanságot, el van tán látva elég talentummal egy nemzeti nagy kórház megalapítására, de nemzetet, sülyedésnek indult nemzetet, regenerálni soha nem fog.

Midőn népeket gondolt boldogítani zug-prókátorként, szerencsétlenségünkre csak felizgatójok volt, s hogy ekképp:

Midőn honunk institúcióit rendezni, szilárdítani vélte, végképpi zavarba bonyolítá azt; szabadság terjesztése helyett, mi bálványa volt, szolgálabb állapotba sülyeszté a hazát; nemzetiségünket pedig, mely, bárki mit mond is, egyedüli garantiája szabadabb institúcióinknak, s azon egyedüli regenerationalis szikra, mely bennünk létezik, nem készakarva tán, megengedjük, végképp elejtette lábairól; s ehhez képest?

Még azon illúzióban is, mikor azt hitte: legalább kötelességét fogja teljesíteni, csalatkozott, mert működése több kárt okozott, mint hajtott volna hasznot, és idétlenségek elkövetése korántsem kötelességteljesítés még!

Akkor, mondom, ha ön egyszer tökéletesen kiábrándulva leendett - mi meg fog történni, ne kétkedjék, mert önalkotta világa nem reálisabb, mint délibáb, és ön nem fogja tagadhatni, hogy én jobban ismerem önt, mint önmaga - akkor ugyan kérdem, fog-e de csak egyetlen egy vigasztaló érzést is lelteni keblében?

Szándékának tisztaságával fog tán állni elő! Ámde kérdem, nem szomorú vigasztalás-e az, ha abból egy végképp feldúlt nemzetnek romja merül fel, és egy meg nem szűnő figyelmeztetés ezt hangoztatja füleibe: l'enfer est peuplé des meilleures intentions?

Vagy tán azzal fogja vigasztalni magát, hogy csak jogával élt? Azonban ha erre megint a bölcsnek azon kétségbevehetlen állítása fog jutni eszébe, hogy „nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni, ahhoz való tulajdon nélkül,” ugyan nem fog-e vajmi keserű érzéssel visszaemlékezni mindazon illúzióira, sőt megátkozza azokat, melyekből sem elég higgadtsága nem volt saját erejével kiemelkedni, sem elég erélye tűrni, hogy azokból mások eliberalják önt?

És azért a haza szent nevére kérem önt, lépjen le agitációjának azon veszélyterhes teréről, melyre állott, sőt nemes érzelmihez fordulva, alázatosan esedezem: mondjon le a politikai vezérségről is általan...

Ha azonban ön végig el akarja járni az egyszer felvett „nélkületek sőt ellenetek” féle vili-táncot: ám tessék.

Izgasson minden nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen bőszülésig fel; vessen égő kanócot a szántóvető lakára, ostorozza a közbirodalom érdekeit legnagyobb ellentétre, s töltse meg mérgével a visszatörési poharát csordultig: ám lássa.

Ha azonban egykor, midőn már késő lesz, érezni s átlátni fogja, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki önnek csalálmait még idején kettétörni elég elszántsággal bírt, s tehetsége szerint ügyekezett volna.”

A Politikai programm töredékek e keserű jóslata nem akadályoztatta meg, hogy Kossuth a legnagyobb lelkesedéssel ne választassék Pest megye képviselőjévé, mi rábírta Széchenyit felsőházi tekintélyes helyzetét a mosonyi követséggel cserélni föl. S itt kezdődik közpályájának igen rövid és szenvedélyekben dúl

HARMADIK KORSZAKA

Legyen szabad csak madártávpontról vetni egy gyors pillantást azon alig tizenegy hónapra, mely Széchenyinek a pozsonyi képviselőterembe és Görgen tébolydájába lépése közt fekszik. A történetes majd részletesen utánpótolandja azt, mit a honfinak szintoly fájdalmas s talán helytelen is volna hideg szigorral hosszasan taglalni, mint nyugodt közönyösséggel átolvasni.

Az országgyűlés kezdetén Széchenyi minden fáradtságát egy középpárt alakítására fordította, mely a jobboldal csökönyösségét és a szélsőbaloldal szenvedélyes és elszáradt követeléseit megtörve, a haladás útját az érdekiegyenlítés eszközei által nyíltabbá és kevesebb akadályokba ütközővé tegye.

De a követi tábla akkori elemei éppen erre voltak legkevésbé alkalmasok.

Mert Kossuthot tekintélyes elvbarátai nem szerették, de nagy népszerűségétől féltek; miből következett, hogy az ellene szőtt titkos és apró munkálkodásokra könnyen rávétették ugyan magokat, de elvei vagy eljárása nyílt megtámadásától visszadöbbentek.

Így pedig parlamenti pártot teremteni nem lehetett, s annyiaval kevésbé, mert a konzervatívok és ellenzék sokkal régibb idő óta és sokkal több gyűlölettel küzdöttek egymással, hogysen a mérsékleti árnyalatok fúziójára 1847-ben hajlam mutatkozhatott volna.

Széchenyi Kossuthal a fiumei kérdésben akart lándzsát törni.

S kétségkívül ez vala a legjobban kiszemelt küzdési tárgy, mert a pest-fiumei vonal előnye a vukovár-fiumei fölött még a szenvedélyes Kossuth-barátok előtt is már annyira világossá lőn, hogy az első vonalt nagy többség fogta volna - s köztők Pest megye - utasításilag pártolni.

Kossuth látva a készüléteket, természetesen ellenlépésektől gondolkodott. Szükséges vala a közlekedési tervektől elvonni a nemzet élénk figyelmét, mi csak egy agitacionális kérdésnek szőnyegre dobása által vala eszközölhető. Ezen okból indítványoztaték - a szicíliai forradalom, a milánói elégyületlenség és a közép-olaszországi zavargások híre közt - azon fölrít, mely az örökös tartományok számára alkotmányt kér, és a magyar helytartótanácsnak a felelősség elve szerinti rendezését sürgeti. Alig tevé meg Kossuth javaslatát, már kiütött a februári forradalom.

Széchenyi ezen elhatározó percet így fogta fel: most Olaszország lángba borul, az örökös tartományok nagy részében mozgalmak törnek ki, és a birodalom súlypontjai könnyen megváltozhatnak. Mit kell tehát az országgyűlésnek és a magyar nemzetnek egyebet tenni, mint a királynak kinyilatkoztatni: uram, most trónodat vész fenyegeti, s mi felhagyva sérelmeink pengetésével, most védelmedre sietünk, és számolj a nemzet egész erejére. Ekként Magyarország a birodalom támaszává válván, Budapest annak központja lehet, mint Eugen herceg, mint Gentz s Ausztriának keleti nagy, de elhanyagolt érdekei régóta javasolták.

Kossuth az ellenkező nézeten volt, és az európai események által támasztott rezzentséget alkotmányos jogok megnyerésére vélte használandónak. Esméi valának a népszerűek.

A bécsi és pesti forradalom kiütött.

Április 7-én az 1848-i törvények szentesítették, s általok a felelős magyar minisztérium életbe lépett.

A minisztérium különböző politikájú férfiakat kötött össze, kik meg valának győződve, hogy visszavonulásuk a hazát végveszélybe ejtené; mert egyfelől a régi institúciók többnyire megszűntek, másfelől igen kétségesnek tartaték: vajon fogna-e más minisztérium és teljes számmal neveztetni ki?

Ezen aggodalmat Széchenyi is osztá. S így a kötelességérzet bilincsei által a kormány gályarúdja-hoz voltak láncolva mindnyájan. És vonták többnyire iszonyú keserűség közt az elviselhetetlen terhet.

Midőn már az osztrák minisztériummal meghasonlás tággá lett, midőn Horvátországnak Magyarországgal összeköttetése tetteleg megszűnt, midőn Jellasics bán állása naponként fenyegetőbbé vált, és a rácok a római sáncokba megfészkeltek magokat, a törvényhozás összehívaték tanácskozni a hon veszélyes helyzetéből teendőinkről.

De már a trónbeszéd felolvasása előtt el lőn határozva a parlamenti pártok jövődjére.

Az olasz kérdésben ti. a minisztérium az országgyűlés befolyásosabbnak hitt egyéneit zárt konferenciára hívta meg. Az olasz kérdés s ezáltal a Carlo Alberto elleni haderő meg vagy meg nem ajánlása fordult itt elő. A konferenciának majdnem négyötöd része a minisztérium nézetét, melyet Kossuth is védelmezett, pártolta. De a kisebb szám hangulatából látszik, hogy majd a válaszfőirat tárgyalásakor a minisztériumot hevesen fogja az olasz ügyben ostromolni.

Ez megdöbönté vagy fölbátorította Kossuthot, s minden miniszteri konferencia nélkül tisztársai nevében is kinyilatkoztatta, hogy a kormány az olasz kérdésben nem többséget, hanem egyhangúságot óhajtván, eláll kívánataitól, és a nádor meg fog kéretni, hogy a tervezett trónbeszédnek ide vonatkozó szavai kihagyassanak.

E nyilatkozat valósággal az országgyűlési miniszteri többség megbélyegzése és annak tudtadása volt, hogy a kormány saját pártját örökké kész fölláldozni a minoritásnak, mihelyt az heves és követelő.

Csakhamar a minisztérium Kossuthra bízta parlamenti képviseltetését a vitatkozásokban. Rendszerint Kossuth indítványozott és felelt az általános politikára vonatkozó interpellációkra. De ő már augusztus elején titkos összejöveleteket tartott a minoritással, s annak érdekei szerint kompromittálta mindig a minisztériumot, mely minél inkább nehezedtek a körülmények, annál kevésbé mert a tárcákról lemondani.

Így jutott többségre a parlamentben a szélső párt, s foglalt el az utcai és klubi közvéleményben minden terrénúmot.

Széchenyi a dolgok ezen menete miatt annyira el volt csüggedve, hogy a haza fölbomlását és a polgárháborút már a küszöb előtt lenni hitte.

S valósággal a Jellasics bán történhető benyomulásai ellen összevont drávai seregről hírek, a rácokkal eredménytelen táborozások miatt támadt gyanúk, az újoncállítási törvényjavaslat vitatásakor kifejtett szenvedélyesség és a bécsi minisztérium által elvállalt politika felől terjedő nézetek annyira fölingerelték a kedélyeket, hogy a márciusi napok óta soha Budapest élénkebb és mozgalmasabb, soha a tömeg hangulata fölhúrozottabb, kedélye ingerlékenyebb nem volt.

A képviselőház szintén szenvedélyektől hanyatva szeptember 2-án komitévá alakult a horvátügyben, de még sötétebb kedéllyel oszlott a tanácskozmányból szét.

Szeptember negyedikén száz tagból álló országos deputáció Bécsbe küldése határoztaték el a hadi és pénzügyi törvényjavaslatok megerősítéséért és őfelségének Budára költözéséért, mint a bizodalom helyreállításának még fennlevő eszközeiért esdekleni. De a közvélemény már a bizottmánynak őfelsége színe elébe bocsáttatása iránt is kételkedett.

Néhány nappal előbb Batthyány és Deák Bécsbe mentek az érdekek kiegyenlítésének lehetőségére előkészítő utakat törni.

Ezen percekben Pesten a minisztériumokban jóformán anarchia volt.

Az itt maradt tagok Bécsből vártak valami eredményt, mely kezökbe adhassa a tájékozási fonalat; de Kossuth ellenkezőleg gondolkodék, s augusztus hó végnapjaiban elhatározá nagyobb arányokban támaszkodni a nép szenvedélyeire.

Ily sorserejű percek alatt találkoztam egy barátomnál Széchenyivel.

Ő lázas ingerültséggel beszélé, miként Kossuth Buda várát véletlen megrohanás által elfoglalni, vagy amint kifejezte: „a nemzet számára biztosítani” akarja. Ezért kravált készit. Háromezer brüsszeli fegyvere van elrejtve, melyet az állomány költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltatata. A nádor értesült az egész tervről, azonban fél minden eldöntő lépésektől.

Míg Széchenyi a történeteket elmondá, gerjedtsége percenként növekedett. Kezének üterei kiemelkedtek, s majdnem bogot formálának.

„Én a csillagokból olvasok - kiáltott könnyezve föl. - Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah! Az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve - flagellum dei!”

Mi bízattuk, kicsinyítettük a veszélyt, de kértük, menjen rögtön a nádorhoz a körülmények szerinti intézkedések végett.

Ő estve 9 órákor kocsijába fogatott, ígervén, hogy visszajövet hozzánk betér az eredményekről tudósítani.

Én tizenegy utánig vártam; akkor haza kellett mennem.

Mit beszélt a nádorral Széchenyi, nem tudom.

Hallám, hogy éjfélkor érkezve haza, a legmélyebb izgalmak közt virrasztott, s a nádor néze- teivel elégtelen volt.

Másnap sem találkozhattam vele.

Azután rögtön Bécsbe indulék, s negyvennyolc órával később hallám, hogy Széchenyi is oda- érkezett, mint *örült*.

Kossuth szándékait és a nádor ellenmozgalmait részint Szemere mint akkori ideiglenes hadügyminiszter, részint a Bécsből megtérő Batthyány gróf Pozsonyban *Lamberg grófnál*, Komáromban a *várparancsnoknál* és Pesten *Kossuthnál* magánál visszavonatta.

S így elmaradt a zivatar, hogy utóbb nagyobb erővel törjön ki.

1851

IDŐSB SZÁSZ KÁROLY

Huszonöt éve már, hogy Szász Károly a politikai tevékenységtől úgyszólván egészen visszavonult, és hat éve, hogy sírban nyugszik.

S midőn most a tudóstársaság rendeletéből és szívem forró óhajtása szerint emlékezetének megújításához járulok, küzdenem kell azon ígésző hatás ellen, melyet a kitűnő férfiú szónoklatai reám mint gyermekre és serdülő ifjúra gyakoroltak, meg kell feledkezmem a tapsviharról, mellyel a testvérhaza meggyetermeiben és országházában annyiszor üdvezelteték; mert e benyomások varázsa közt eléggé nem vehetném tekintetbe, hogy miután a *hely*, hol Szász Károly a vélemények alakítására eldöntőleg befolyt, és a *kor*, mely fényes, de rövid politikai pályájának tanúja volt, távol esik *tőlünk*; nekem nem lehet számítás alá venni a keveseket, kik hallák őt, s kik oldala mellett vagy vele szemben küzdvén, visszaemlékezéseikkel egészíthetik ki azt, amit én csak általánosan érintenék.

Mindig nehéz föladat volt egészen új nemzedékre régi történetek elbeszélésével hatni, kivált ha a múltat a jelennel egybekötő kapcsok szétszakadtak, s kivált ha a cselekvények színhelye nem az, melyre egykor a közfigyelem összpontosítva vala.

Midőn Szász Károly Erdélyben az eszmék mozgalmának megindítására és vezetésére eldöntőleg folyt be, ugyanakkor Magyarországon kiváló érdekű kérdések fölött nagy élénkséggel vitatkoztak nagy tekintélyű férfiak.

S csoda-e, ha a közfigyelem inkább fordult Pozsony, mint Kolozsvár felé, s ha egy erdélyi nevezetes férfiú életének és hatásának rajzánál inkább vagyok részletezésre utasítva, mint az emlékbeszédeknél rendszerint szokásban van?

Igyekezem azonban határt szabni magamnak, hogy tisztelt hallgatóim béketúrásával vissza ne éljek.

De megdöbbszent egy más körülmény is.

Erdély közéletének újabbkori fejleményei oly szoros viszonyban állanak némely régi, mondhatnám, igen régi történetekkel, hogy aki a jelen század harmadik évtizedében mutatkozni kezdő eszmemozgalmak jellemét és a szereplő egyének hatáskörét ismerni akarja, kénytelen azon harctérre és diplomáciai tusákra is visszatekinteni, melyek Erdélyt nemzeti fejedelmeitől megfosztották, hogy bizonyos feltételek mellett ismét a magyar korona alá hozhassák.

Én sem feledhetem tehát, hogy csak a múlt régibb emlékeiből lehet azon piederstált építeni, amelyről Szász Károly alakja jól kivehető.

A történetíró szakmáját kell a szónoklat számára igénybe vennem -, nem a hatás, de a megértetés vágyáért.

S midőn világos leszek, vajon nem kockáztatom-e, hogy fárasztónak tartsanak?

Erős eltökélésem továbbá ama pártharcok rajzánál, melyek főként 1831-től az 1834-i országgyűlés bezáráig mindig élesebbé váltak, a nyugodt, mondhatnám, hideg tárgyilagosság mellett maradni.

Inkább általános leszek, inkább csak tetejét érintem a kérdéseknek, mintsem a részletek miatt félreértessem.

Szabad néhol a helyi, a körülményektől nyert szint a tényekről letörlni, nemcsak a kímélet, de a magasabb szempontból vett igazság kedvéért is.

S én igénybe veszem e jogot, óvakodva a vele visszaéléstől.

Még egy megjegyzésem van.

Tudatik, hogy 1848 előtt mind Magyarországon, mind Erdélyben határozottan körvonalazott pártok voltak, melyek kölcsönösen tévedve, de mindig jóhiszemmel törekedve, olykor annyira elváltak nézeteikben egymástól, hogy közös találkozási pontjuk egyedül csak a lángoló, az áldozatokra kész honszeretet volt.

Most már a vitakérdésekkel együtt a pártok megszűntek, mégpedig nemcsak künn az életben, de benn a kedélyekben is. Letettük zászlóinkat, mikre szükségünk nincs többé; megtartottuk a hazaszeretetet, mely egykori küzdelmeink közt is hűn kísért, s mostani egyetértésünkben bizony el nem fog tőlünk soha válni.

De mert zászlóinkat nem hordjuk többé, ne tekinthessünk-e vissza rájuk, ha kell, és ne emlékezzünk-e meg a tettekről, melyek már a történelemé, s melyeket, valamint egyik részről sincs okunk szégyenleni, szintén nincs okunk hibátlanoknak tartani?

Íme a szempont, melyből Szász Károlyt, a politikai szónokot és a fölötte mondandó emlékbeszédemet megbíráltatni kérem.

Erdély államéletét 1684-től 1838-ig egyetlen oklevél megszerzésének és érvényben tartásának peripetiái töltik be.

Még I. Lipót írá alá azon okmányt, mely Erdély alkotmányos szabadságát biztosítja, de csak V. Ferdinánd uralkodása alatt történt e rég szentesített jogok foganatosítása körül a végső megoldás.

Hogy miért választotta el ekkora időköz az elveket a gyakorlattól, arról kellő fölvilágosítást ad a történelem néhány főbb mozzanatok által.

Kísérjük e mozzanatokat.

Miután Sobieski lengyel király a német segédhaddal egyesülve 1683-ban a szorongatott Bécszet fölmentette, s Károly lothringeni herceg bevette Esztergamot, és a váci csatában megverte a budai basát, a császári fegyverek vívmányai tüstént utat törtek diplomáciai kísérletekre Erdélynek a magyar korona joga alá visszahelyezése végett.

Dunod páter, ki inkább csak alsóbbrendű küldetésekre használtaték, megjelent Apafi udvarában, s a rendeket e jósszavakkal lepte meg: *Akár akarjátok, akár nem, véduralma alá veend titeket Lipót őfelsége.*

Dunod Bécsből szerződési tervet is hozott magával, de amely Erdély független önkormányzati rendszerével oly éles ellentétben állott, hogy pártolásra nem találhata.

A szerzetes küldetésének megghiúsulása után néhány hónappal a lothringeni herceget még az addiginál is nagyobb kedvezményekben részesítette a szerencse.

Az 1685-i hadjáratra célzok, melynek folyama alatt szerdárú kinevezett Ibrahim-Sátán budai pasának az egri, váradi és temesvári pasák sergeivel egyesített tábora a táti mocsároknál roppant vereséget szenvedett, és Felső-Magyarországon Tokaj, a Tisza kulcsa a kurucok kezéből Lipót császárába ment át. Thököly kevesed magával Püspökibe vonult. De a váradi pasa október 4-én elfogatta, s Nándorfehérvárra indítá, remélvén, hogy a porta a híres pártütő fejének árán a bécsi kormánnyal alkudozásba léphet.

Már most Erdély is szükségesnek vélte oly titkos szerződésért folyamodni, mely az ország szabadságainak és a fejedelmi szék jogkörének lényeges csorbítása nélkül iktatná I. Lipótot mint magyar királyt azon védhatalmi állásba, mely eddig a szultánt illette meg.

De míg Bécsben eziránt alkudozások folytak, Ibrahim-Sátán pasa is békeelőzégeket küldöze az udvarhoz, a szultán hallgatólag beleegyezésével. Erről kéz alatt értesülvén XIV. Lajos francia királynak sztabuli követe, rögtön igen erős ellenhatást idézett elő, s megíúsítá a békebarátok terveit. Thököly szabadságba helyeztetett, s 1686-ban január 3-án a Dunán átlépén, gyorsan érkezett Váradra, hol ünnepies fénnel fogadtaték.

A lothringeni herceg csak nagy ügyel-bajjal gyűjtheté össze sergét.

Buda ostromát tűzte ki a hadviselet fő céljául.

Június 17-én a bajor választófejedelem Pestre ért, s 18-án már a lothringeni herceg a lovassággal Buda alatt táborozta.

Tíz nappal utóbb alá lón írva a titkos *egyezkedés*, melyet közönségesen *bécsi szerződésnek* neveznek, s melyben I. Lipót, mint magyar király, véduralmat vállal Erdély fölött.

A bécsi szerződés majdnem oly kedvező vala a testvérhaza független kormányzatára nézve, mintha az erőtlen Apafi helyett Báthori István vagy Bethlen Gábor kötötte volna.

Minden sora tanúsítá, hogy az udvarnak mennyire érdekében állott Buda ostroma alatt és amíg Thököly portyázatai tartanak, biztosan támaszkodhatni Erdélyre.

Ezen vágyot fejezte ki ama zárpont, hogy a szerződés legföljebb egy hó alatt szentesíttessék, s ama kikötés is, hogy míg a folyamatban levő háború tart, Déva és Kolozsvár őrizetének két-harmada császári legyen.

Az erdélyiek visszatetszéssel fogadák az idegen őrizetre vonatkozó pontot, mert függetlenségök megszűntének jelényeül tekinték azt, s mert foganatosítása által lerántatott volna a titoklepel, mely a szerződésre volt borítva, és a török bosszújától kelle rettegniük.

De I. Lipót császár a szerződés eldöntő föltételéül nyilatkoztatá ki az őrizet befogadását.

Hosszas alku folyt e kényes kérdés miatt.

Eközben Buda bevételét, Zentánál Veterani megverte a nagyvezért. Diadal diadalra következék, s a lothringeni herceg és a bajor választófejedelem egyesített haderővel a nagyharsányi csatában tönkrejuttaták a nagyvezér sergét.

Most már a lothringeni herceg Erdélynek fordult, kijelentvén, hogy e szép tartományt a török iga alól föl akarja szabadítani.

Vár vár után kapukat tárt.

A rendek látván, hogy Erdély tudtukon és akaratukon kívül maholnap a császári sereg birtokába jut, jobbnak vélték a beleegyezés külszínével eltakarni a hódíttatás tényét.

Balázsfalván szerződés kötteték tehát, melynél fogva Gyulafehérvártól és Szebentől kezdve az ország fontosabb helyei majd mind császári őrséggel rakattak meg.

S e perc óta a Fogarasra vonult Apafi nem sokkal volt több, mint háborús időkben szoktak lenni a tartományi kormánybiztosok.

A sokfelől szorongatott Erdélynek pedig most eszébe jutott az egykor ócsárolt *bécsi egyezkedés* minden előnye. A még Bécsben mulató Gyulai Ferencnek és társainak utasításul adatik, hogy a szentesítést sürgessék; de I. Lipót császár kinyilatkoztatá, miként a dolgok egészen megváltozott arculata miatt erről már többé szó sem lehet.

1688-ban a négy katonai kerületre osztott Erdélyben a lothringeni herceg utódjává a rettegett Caraffa lőn, ki Szebenbe érkezvén, a fejedelem házába szállt meg, s magához hívatá Telekit, Apafi első miniszterét. Ez teljhatalommal felruházott követség élén érkezett meg, s nem reméllett tiszteességgel fogadtaték. A követség az ország nevében letevő a hűségi esküt, s alázattal kérte Caraffát, hogy azon várakba is, melyekben még eddig nem volt, szállítson katonaságot.

A tábornok elfogadé e kérelmet, s elvileg nem ellenzette, hogy szabadságaikat biztosító alapszerződéssel vigasztaltassanak meg a rendek; azonban Lipót császár ezt a háborús viszonyok miatt idő előttinek találta.

Midőn Caraffa diktátori szerepet vitt Erdélyben, Magyarországon Székesfehérvár visszafoglalásával a hatalmas budai beglerbégység hatóságának végnyoma is eltűnt. A hadviselet a mostani Szerbiába tétetett át, s Miksa Emánuel bajor herceg Belgrádot megostromlá. A bádénai őrgrof Boszniában hódított, s a derbendi csata és Zwornik sikerült ostroma által fényesen végzé be az 1688-i táborozást.

De a következő évben nehéz feladatok megoldása körül kellett fáradozni a császári vezéreknek.

XIV. Lajossal tudniillik a német birodalom háborúba keveredék. A lothringeni hercegre bízott a rajnai sereg vezénylete. A bajor választófejedelem saját országa védelmére otthon maradt, s a bádénai őrgrof, ki a török elleni hadjáratot vette át, széles, sőt kalandori tervek mellett aránylag csekély erővel láttatott el.

A szultán keresztény népeinek fellázítása s Konstantinápoly bevétele volt a jelszó.

Tusavánál és Nissza előtt ütközetet vesztek a törökök. Viddin elfoglaltatott. Kiáltványok hívták föl a görög és albániai lakosokat fegyverragadásra; de a bádénai őrgrof mindinkább meggyőződék a vállalat ábrándosságáról. Panaszkodott a főhaditanácsnál, hogy a haderő igen szétszóratik, igen nagy tért ölel át, s hogy hiányzik a szilárd hadműködési alap. Az őszi idő beálltával tehát Piccolomini tábornokra bízván a derékhadat, maga Oláhország felé kezdett visszavonulni azon szándokkal, hogy ezredei befogadására a vajdát úgy kényszerítse, mint egykor Apafit a lothringeni herceg.

Piccolomini már a Balkán szorosait Hercegovinától Rumeliáig hatalmába ejté, s előhadait a Balkánon is túlterjeszté, midőn hirtelen meghalálozott.

A török birodalomra ily válságos percben lőn nagyvezérré Musztafa a Köpriliek nemzetségéből.

A szerencse megfordult.

Strasser a Rigómezőn nagy vereséget szenvedett. Novibazárt visszafoglalták a törökök. Prisztinát élelemszerestől odahagyta a holsteini herceg, s a megszállott Oláhország is kisiklék a császáriak hatalmából, s Heissler, ki a bádénai őrgrof Bécsbe távoztával a vezényletet átvette vala, a tatár kán megtámadásától rettegve, Erdélybe húzódott vissza.

Az általános rémület közt a vén Apafi másvilágra költözék, s éretlen korú fia nevében a kormánytanács vette át a senkitől sem irigyelt s csak kevesektől elismert hatalmat.

A rendek I. Lipóttól kérték a 15 éves fejedelmi utód megerősítését; ellenben a porta Thökölyt nevezte ki, s ez Oláhországba érkezvén, az Argis vizénél tábort ütött.

A Heissler ezredeivel egyesült Teleki Mihály hada meglepetett a járatlan utakon Erdélybe betörő Thököly által, s az ütközetet elfogadni kénytelen volt.

A zernyesti csata iszonyú vérontással folyt, s a kurucvezér teljes győzelmével végződött. Teleki tíz sebbel maradt a harcmezőn, s a leopoldiak valamennyi vezértisztje vagy elvérzett, vagy Heisslerrel együtt fogollyá lőn.

Thököly többé semmi ellentállásra nem találván, országgyűlést hirdet, s magát fejdelemmé választatja.

A bádeni örgróf Jagodinra érkeztek egyszerre hallott meg három kedvetlen hírt, hogy ti. Nisszát a nagyvezér körülfogta, hogy Viddint a rumeliai pasa fenyegeti, s hogy a zernyesti csata s vele Erdély elveszett.

Rövid ideig tétovázott: merre forduljon, s azzal Erdélyre zúdítá minden hadait.

De még Szendrőből ki sem jött, midőn vette a Lipóthoz hű kormánytanács levelét, mely segélyért esdekelve azon félelmet tolmácsolja, hogy miután Thököly minden szabadságot biztosít az országnak, a köznép és köznemesség okvetlenül melléje áll, ha a császári királyi felség nem siet Erdély alkotmányát hitlevélbe foglalni.

A bádeni örgróf e baljóslat benyomása közt közelített a testvérhaza határszéleihez, s midőn Hátszegre jött, már tudta, hogy Viddin elveszett, s hallá, hogy Nissza is.

De most íme, megint mosolygani kezd néki az elpártolt szerencse.

Értesül, hogy Thököly táborát a havasalföldi vajda félelemből s a tatárok zsákmánnyal töltözve odahagyták.

A kémek hírül hozzák, hogy a kuruc vezér aggódva hátrál.

Végre fegyverszünetet kérő küldöttség érkezik hozzá.

Világos vala, miként a segélycsapatoktól megfosztott Thököly többé csatát nem állhat.

A bádeni örgróf nyomban kíséré őt, de sehol utol nem érheté.

Október 25-én Thököly a bozzai szoroson át Oláhországba menekült.

De már *október 16-án*, tehát *nyolc nappal* e kivonulás előtt a leopoldi hitlevél Bécsben szentesítették.

Ezen alapszerződésben világtörténeti momentum a védhatalmi jognak, mely a *bécsi egyezkedésben* még mindig előfordul, *uralkodási jogga* változtatása.

Az alkotmányos biztosítékok közül csak azok legyenek most általam említve, melyek nélkül az 1834-i országgyűlést előidéző mozgalmakat és Szász Károly politikai hatáskörét érteni lehetetlen.

A kormányzék tagjai - s némely más főhivatalnokok - az országgyűlésen választatva terjesztetnek felső megerősítés alá;

országgyűlés évenként tartatik;

a megyei autonómiának alapja a szabad tisztújítás.

Íme Erdély alkotmányának rövid tartalma, elvonatkoztatva a bevett vallások és nemzetek jogegyenlőségét illető intézkedésektől.

A megyei rendszerben rejlő alkotmányos garanciáról felesleges volna ezen helyen és ezen országban szólanom. De a lipóti hitlevélben megállapított másik garanciát szükségesnek látom pár szóval érinteni.

A kormányzék választása által kezességet bírni arra, hogy a haza érdekei fel nem áldoztatnak, a végrehajtó hatalom törvényességét az országgyűlések pontos megtartásától függeszteni

föl s különböző érdekeknek és irányoknak azon egymáshoz forradását idézni elő, mely - mint a sziámi ikreknél történt - az egyik fél lankadásával a másik betegeskedését eredményezi; ide megy ki ama sajátságos biztosíték, melynek védelme alatt Erdély a szabadságot megoltalmazni és továbbfejleszteni remélte. A legcélszerűbb eszközöket választotta-e, az talán hiú kérdés éppen a mi korunkban, midőn a legtöbbet ígérő elméletek is oly hamar tétetnek félre, s midőn a bevégzett tények imádása jön divatba, és a siker legitimitása a szentesített jogokét háttérbe szorítja.

A választott kormánysház a nemzet szokásaiban meggyökerezve végre is azon szolgálatot tehette volna az alkotmányos életnek, melyet rendszeren a régi intézmények szoktak, miknek előnye sohasem az elméleti tökély, hanem a gyakorlat által képződő célszerűség.

A baj csak az volt, hogy a lipóti hitlevél nem oly körülmények közt jött létre, melyek pontos fogantatást és állandó jövőt biztosíthattak volna.

Erdélynek, s bár be nem vallott meghódítása lothringeni Károly által s a rendek hűségi esküje Caraffa alatt már bevégzett tények valának, s azon fenyegető veszély, mely a lipóti hitlevél leküldését sietteté, a szentesítés után nyolc nappal megszűnt. Ellenben a szalánkeméni győzelem tartós emlékü vala, és a Zentánál kivívott óriás diadal utat tört a karlovici békéhez, melyben a szultán Erdélyt Lipót császár- és magyar királynak átadta.

E körülmények visszahatása a szentesített hitlevélre szembetűnő vala.

Ámbár az 1691-i országgyűlésen a kormánytanács tagjai megválasztattak, ámbár 1692-ben a rendek a már ünnepélyesen kiadott hitlevél elfogadására és életbeléptetésére hívtak össze, ámbár 1693-ban az Alvinczi nevét viselő királyi válasz és a szász nemzet sérelmeinek elenyésztetésére kötött egyezmény a fogantatás elől lényeges akadályokat hárított el, mindamellett a lipóti hitlevél az államélet vérébe-testébe alakítólag átmenni nem bírt, sőt a rendek 1697-ben panaszkodnak magának az okmánynak „in publico nem létéről”. Felöltő és a kor szellemét jelző tény az is, hogy midőn Mária Terézia uralkodása alatt a fejedelem választására vonatkozó régi törvények egyenként eltöröltetnek, a lipóti hitlevélről, melyen a dolgok új rendje alapult, említés sem tétetik. S még különösebb, hogy ámbár I. Lipót, mint magyar király szerezte vissza Erdélyt, és örömmel lón hirdetve, hogy e tartomány ismét a magyar korona alá kerül, mindamellett az Erdély alkotmányát biztosító hitlevél soha a magyar „Corpus jurisba” nem iktattatott, hogy a végső beavatást nyerve.

Valamint a Pandekták még létező egyetlen példányát a földült Amalfi város romjai közt találták meg, szintűgy kellett az 1791-i országgyűlésnek a lipóti hitlevelet, az eldobott, a feledésre szánt iratok halmazából kiszabadítani, új szentesítés elébe vinni és az életbe visszavezetni.

Sőt az 1791-i országgyűlés aggodó gondoskodása, melyet a múlt eléggé igazolt, annyira ment, hogy a hitlevél lényeges pontjairól külön törvénycikkeket is alkotott a fogantatást könnyítő vagy szorosabban körülíró szabályokkal.

Megrendelé, hogy az évenként tartandó országgyűlés, amennyiben csak a körülmények engedik, Szent István király ünnepére hirdetessék ki; hogy az országgyűlési választás alá tartozó főhivatalokat illetőleg minden állomásra mindenik bevett vallásból három egyén terjesztessék föl királyi kinevezés végett; hogy a megyék és székely székek gyűlései évnegyedként tartassanak, s a tisztújításnál a megerősítés alá eső hivatalokra a bevett vallásokból szavazattöbbséggel választott három alkalmas tag a *kormánysház útján* jelentessék föl a legfelsőbb *megerősítésre*.

Fájdalom, az európai nagy háborúk miatt a következő húsz év alatt csak *négyszer* lehetett az országház termeit megnyitni, s a bécsi kongresszus után és a szent szövetség elvei mellett huszonhárom évig feleslegesnek találtatott a törvényhozást foglalkoztatni.

De míg a közélet minden nyilatkozatai nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is elnyomva voltak, a Kazinczy által megindított nyelv- és irodalmi újjászületés folyama mindig tágabb körben hatott, s eszméket hozva mozgásba és irodalmi tevékenységet idézvén elő, végtére izgalmat gerjesztett a politikai téren is az *együttérzés* azon törvényénél fogva, mely nemcsak a testi, de az erkölcsi létrendszer élettanában is uralkodik, és a kór vagy üdülés jelenségeit az összefüggő és szomszédos részekkel hamar közli.

Magyarország előbb adta jelét föllevenülésének, a gyöngébb és bágyadtabb Erdély később.

Magyarországon a mozgalom 1823-ban kezdődött; a testvérhonban 1830- és 1831-ben lőn általánosan érezhetővé.

Ha a gyakorlat az elmélettel, a szentesített jog a törvényes alapokat nélkülöző rendszerrel éles ellentétben állott, önként meg vannak fejtve bármely államban a visszahatásnak okai és szükségessége.

Felesleges tehát az erdélyi ellenzéki szellem kifejlésének eredetét kutatni, s minden ide vonatkozó ujjmutatások nélkül térhetek át Szász Károly politikai pályájának körvonalazásához.

Ő még mint igen fiatal jogtanár, még mint alig huszonöt éves ifjú, kitűnő befolyást nyert Alsó-Fehér megye ügyei intézésénél. A nagyenyedi főtanoda jószágainak és érdekeinek képviselőjeként jelent meg a köztanácskozásokra; de barátságos viszonya a *Kemény*-családdal s mindenek fölött műveltsége, ékesszólása és gyorsan növekedő népszerűsége hamar biztosítottak számára oly hatáskört, aminővel a legrégibb pályájú és őszű férfiak is alig dicsekedhettek. Először táblabíróvá lőn választva, s 1823-ban b. Kemény Simonnak, a nagy tudományú és ritka jellemű férfiúnak adminisztrátorrá neveztetése után a felsőbb megyei törvényszék rendes ítélőtáblabírájává. A közgyűléseken ritkán lett végzéssé, amihez Szász Károly véleménye nem járult; a törvényszékeken nem hozatott ítélet, míg az ő nézetét bírótársai meg nem értették.

Kemény Simonnak, a szeretett s érdemdús hazafinak kimúlása után és a megyekormányzatban utódjának népszerűtlensége miatt hamar vevék kezdetöket azon küzdelmek, melyek az első pillanatban személyes ellenszenv nyilvánulásainak látszottak, de nemsokára elvarhacá alakultak át, s Erdély minden megyéiben és az egész Székelyföldön visszhangra találva, politikai horderejüket félreismerhetlen tényekben nyilatkoztatták ki.

Megtámadtaték a létező állapot, mégpedig a lipóti hitlevél s az 1791-i törvénycikkek nevében és védpajzsa alatt.

Szász Károly s Kemény Dénes - kiket utóbb az egész ellenzék vezérekül fogadott el - a mély, de addig szótlán elégtelenség tolmácsivá lettek, s merész, bár a törvények korlátait át nem hágó indítványozásaik által egyenként megakaszták azon kerekeket, melyek az írott jogokon nem nyugvó közigazgatási rendszert mozgaták.

S noha Szász Károly szelíd és a benyomásokat könnyen elfogadó kedélye a végleteket nem áhíthatá, s noha Kemény Dénes erkölcsi rigorizmusa, mely mindent, mit jogtalannak velt, szenvedélyesen gyűlölt, csaknem úgy hibáztatá az eszmék visszaéléseit, mint a hatalomét, mégis meg kell vallanunk, hogy Erdély az 1831-től 34-ig folyt heves pártcsaták alatt oly helyzetbe jutott, melyet - a kormány működésének majdnem teljes megszűnését tekintve - a szavakkal visszaélés nélkül is lehetett volna egy kevésbé anarchikusnak nevezni.

Azonban ez nem a szereplő egyének, de a szőnyegre hozott kérdések jellemében feküdt.

Tudjuk, hogy a lipóti hitlevél rég kivétt az életből; s most az ellenzék a teljes visszahelyezést követeli.

A megyei tisztújítást helyettesítés pótlá, s maga a megye főnöke is főispán helyett többnyire helyettes vala.

A kormányzók, melynek tagjai közül, ha jól emlékszem, csak kettő köszöni hivatalát országgyűlési választásnak, csakugyan nem bírt a törvényesség lényeges kellékeivel.

És Erdélyben egész nemzedék az évenkénti országgyűlés meg nem tartása közt serdült föl, ért férfikort, s közelített az öregség küszöbéhez.

Szász Károly tehát és az ellenzék követelték a megyei tisztújítást, tagadák a helyettesítés jogát, vagy azt - a választások megerősítéséig - a közgyűlés számára foglalták el.

A kormányzók törvénytelennek nyilatkoztatták ki, s hogy a közigazgatás gépezete meg ne akadjon, és az ország sérelmei orvosoltassanak, sürgették az országgyűlést.

Ezen kérdések az államélet minden nyilvánulásait érdekelvén száz meg száz változatokban léptek elő, s egyaránt szolgáltatott alkalmat a régi jegyzőkönyvekben kutatásokra s az új szenvedélyek edzésére.

De az ellenzéki eszmék a legszélső következetességig akkor élesítették ki, midőn némely megye a tisztújítás eredményeit nem akarta a kormányzók - mint törvénytelen testület - útján felső megerősítés alá terjeszteni, s midőn elhatározá, hogy a kormányzók minden rendeletei bontatlanul tétessenek félre.

A hangulat ily nyilvánulásai közt a világon mindenütt a miniszterek vagy azt szokták tenni, hogy kivételes szabályok által elnyomják a békétlenség küljeleit, vagy pedig azt, hogy a sérelmeket orvosolván, a békétlenség okait szüntetik meg.

Erdélyben mind a két mód szerint történtek kísérletek.

Előbb provizórium hozták be, aztán országgyűlés hívatott össze.

Szász Károlyt Vizakna választá követül, azon kis, de derék város, melyben atyja főbírósgot viselt, s mely őt bölcsőjében ringatni látta.

Az 1834-i országgyűlés egyaránt tűnt ki a pártok huzalkodása, a szónoklat hatalma, a szituációk tarthatlansága, a megoldásoknak óriás nehézségei s inkább a küzdelmek, mint az eredmény keresése által.

A nemzeti gyűlésen - s ez a magyar diéta kerületi üléseihez hasonlított a megállapodások előkészítésére nézve - és az országos üléseken oly beszédek mellett, melyek a pillanat hevéllyei közt elragadó hatással voltak, tartatának olyanok is, melyeknek műbecsét kétségbe vonni lehetlen.

Szász Károly mind az első, mind a második nemből kitűnt.

Egyébiránt a bonyolódott viszonyok, melyeknek végzetes súlyát most kezdé igazán előérezni, naponként mélyebb benyomást tettek kedélyére s ő, ki mind az eszmék kezelésében, mind a szónoklatban a rögtönzést szerette, és a lelénység nagy, de kétes becsű adományával a költői inspiráció bűvös és mindent magával sodró erejét bírta egyesíteni, végtére az államférfiú mérsékltségeért fölálldozni törekvők a hatás gyúlasztóbb eszközeit, mi hajlamai dacára is olykor bámulatosan sikerült.

Így történt aztán, hogy az 1834-i országgyűlés derekán már az ellenzékben a közös elvek mellett a tárgyalás modorára nézve árnyolatok támadtak.

Wesselényi Miklós és Kemény Dénes a hevesebb ostrom vezetői valának; ellenben Bethlen János, ki a szilárd meggyőződéssel a szelídséget és kíméletet csodálatos mértékig egyesíté, a nagyobb akadályokat nem annyira ledöntögetni, mint megkerülni akarta. E nagy tekintélyű férfiú politikájához közelített Szász is. Bethlen azonban elvesztvén hitét a siker iránt, csakhamar a hallgatást többre becsülte a tevékenység eredménytelenségénél.

Az 1834-i országgyűlés hónapokig csatázott az előleges kérdések fölött, melyeknek magyarázata sok időt venne el, de amelyeket legkönnyebben sorozhat illő helyökre a közönség, ha azt mondom, hogy e kérdések legtöbbször oly neműek valának, melyek a parlamentarizmusban a házszabályok és verifikáció címe alá foglaltatnak.

Csak az volt a különbség, hogy Erdélyben a házszabályi és a verifikációs ügyek a sérelmi téren vitattak, s eldöntések az ellenzék teljes diadalával azonos lett volna mind a kormányzók megválasztásánál, mind a közjogi visszaköveteléseknél.

E tény ad arra kulcsot, hogy Bécsben a választások gyors végrehajtását követelték, míg az ellenzék, mely a megyegyűléseken a választási jog helyreállításaért küzdött, az országos teremben következetlennek látszó következetességgel akadályoztatta e kérdés megoldását.

Tudjuk, hogy a rendek elnöke és az ítélőmesterek megválasztásán kívül az országgyűlés eredmény nélkül oszlattatott szét, s Erdély ismét provizórium alá esett.

Szász Károly, ki tizenöt évig volt jogtanár, a kellemetlenségeknek, melyekben bőven részesült, eltávolításáért örömmel ragadá meg 1837-ben a szám- és természettani tanszék megüresítésével kínálkozó alkalmat az áttételre.

De mielőtt Szásztól mint a közélet emberétől búcsút vennénk, helyén van szónoki tehetségét jellemzeni.

Az erdélyi közjog történetét, a sérelmeket oly részletesen ismervén, mint Kemény Dénesen kívül tán senki, versenytárs nélkül állott egy más téren, a hasonlító jogtanban s Európa alkotmányos életének bűvárlatában.

Képződménye heves, ítélőtehetsége erős s kedélye a behatásokat könnyen fölfogó és továbbterjesztő vala.

Volt benne sok a költőből, sok a bölcselőből s nem kevés a szofistából.

Szónoki pártosa magával ragadta a közönséget, de néha a hatás kedvéért dagályosságra ragadta őt magát.

Szerencsésen tudta tömbözni az adatokat, hogy meggyőződést támasszon, s mégis megtörtént néha, hogy a figyelmet fárasztá.

Igéző költői képeket, ragyogó eszméket s csodálatosan eredeti, de találó hasonlításokat szokott vegyíteni a tárgyalások közé, s gyakran lelkesíté meg a száraz adatokat és érveket, hogy hassanak, hogy ostrommal vegyék be a szívet, és foglalatoskodtassák a képződményt, mielőtt az értelmet meghódítanák, s a logika izmos kezéből kifacsarnák a fegyvert.

Szónoklatai néha hevítettek, néha pedig csak elmés, hideg és finom doktrinerséggé hegyeződtek ki.

A lángész *szuverén* hatalmával tudott uralkodni a nehéz és bonyolított kérdések fölött; de megtörtént az is, hogy elborították általa, s aránytalanná vált szónoklata a műformát nélkülözé.

Többször hibátlan alaptételekből szötte ki okoskodását; azonban olykor a más nézetűeket megfosztá az ellenvetésektől, anélkül hogy meggyőzte volna véleményének igazsága felől.

Hangja tiszta s terjedékeny és erős volt. Előadása gyors, de az oratori hangsúly által, melyet gyakran kirívólag használt, egyenetlen.

Hibáit, melyek lelki tehetségeinek és műveltségének nagyságát majdnem úgy hirdetik, mint tökélyei, csak azért említem részrehajlatlan szigorral, hogy szintén az igazságnak hódolva elmondhassam, hogy én Szász Károlyt a legelső rangú magyar szónokok közé bátran merem sorolni. Sőt véleményem az, hogy e férfiú minél nagyobb nemzet parlamentjének lett volna tagja, annál több fényt árasztva tündöklött volna, s nem az ő képességének, de a keskeny körnek, melyben működött, kell tulajdonítani, ha szónoklatának jellemét nem ismerik általánosan, s ha az még az én igénytelen rajzomra is szorul.

Szász Károly tizenhárom évig élt kizárólag a tudományoknak, feledve a politika küzdőhomokját vagy csak a nyert sebek által emlékezve rá.

Eközben a pártok szerencsés közremunkálásával a szebeni országgyűlésen többnyire megoldatának azon alkotmányos kérdések, melyek az 1834-i diétán sikerre nem számíthattak.

Csak az volt még hátra, melyet Szász Károly, ha jól emlékszem, már 1839-ben a végső, de egyedül gyökeres megoldásnak tekintett, a *Magyarországgal egyesülés* ügye. S midőn kilátás nyílt rá, az egykori publicista és szónok a szám- és természettannak általa mindig kedvelt problémái közül kiragadtatni engedé magát, hogy a politika áldástalanabb megoldásaihoz térjen vissza.

Az erdélyi 1848-i országgyűlésen megjelenés maga után vont a magyarországra megválasztatást.

Ekkor már Szász Károly idegen körbe lépett, s az eszmék, melyek a közvéleményt mozgatták, noha fejlődéseik minden szakában eljutottak azon szerény teremig, hol ő a görebnél vegytani feloldásokba merült, vagy krétával kezében az *összemérhetlenek* és az *imaginaria quantítások tanának* új alapokra fektetéséről gondolkodott, noha mint mondtam, ezen politikai eszmék eljutottak hozzá, és ő ismeretes volt velők, mégis megfogható vala, ha nem érzé magát egészen otthonosnak közöttök.

Aztán évei és tapasztalatai, bár nem oltották ki, de mérséklék lelkesedését a kor „jelszavai” iránt, s inkább hitt az események alakulásainál bizonyos végzetszerűségben, mint az emberi ész számításaiban.

Innen szenvedőleges állása.

És az idő, a viszontagságok azt tevék az ő lelki tehetségeivel, mit a monumentális épületekkel szoktak; letörték az ékítményeket, elsötétíték a külsőt, de meghagyák azt, ami lényegesebb, amit bár az úton tovahaladó sokaság nem vesz észre, a műértő bámulva szemlél, ti. az architektonikus arányok szépségét és nagyságát.

Bevégeztem, amit Szász Károly politikai szerepéről emlékezetbe hozni szükséges vala. Hátra van még néhány rövid érintés tevékenységének többi ágazatairól is.

Ő az irodalmi munkásság terén szintén jeles, sőt kitűnő vala, s éppen ezen érdemeiért lőn 1833-ban a tudóstársaság levelező, 1834-ben rendes tagjává.

Elmeművei közül csak a főbbeket hozom fel.

Legelől kell említenem egy *latin* című és magyar bevezetéssel ellátott könyvét, mely noha csak okiratgyűjtemény, de a politikai irányú röpiratok gyűjtő hatásával és kelendőségével bírt. A *Sylloge tractatum sat.* a lipóti hitlevél keletkezését megelőző és szentesítését követő intézkedések, alkudozások és k. leiratok gyűjteménye, s kiterjeszkedik a Dunod páter által Erdélybe vitt szerződési javaslattól kezdve az Alvinczi nevét viselő válasszal és a szászok

sérelmeit kiegyenlítő accordával összefüggő hivatalos iratokig. Mindent közöl, ami az erdélyi alkotmányos követelések kulcsa, s ami az ellenzék eljárásának irányul és igazolásul szolgált.

Gróf Rhédey Ádám, ki Alvinczinek örököse volt, nyitá meg levéltárát a kutatásra, s így történt, hogy a *Syllogé*-ban megjelent hatvan okmány közül negyvenhét ekkor látott legelőször világot.

Nagy részvétellel fogadtaték Az *1831-ik esztendő története* is, melyet Szász az *Erdélyi Híradó* szerkesztőjének fölszólítására oly modorban írt, mint a külföldön s nálunk is szokás az események képét a folyóiratok számára rögtön, még az első behatások közt s többnyire csak hírlapi értesítésekből összeállítani. Ha e rögtönzött s pragmatikus szempontok nélkül írt művek maradandóságra számíthatnának, akkor a magyar irodalomban minden ily történeti visszatekintések között alkalmasint leginkább a Szász Károlyé vívta volna ki azt.

Jelentékeny vállalata volt a széles műveltségű férfiúnak a *Parthenon* is, melyből tudtomra csak öt füzet jelent meg két kötetben. Szász Károly feladatul tűzte volt minden tudományból a gimnázialis tanítók és tanulók számára kézikönyvet adni ki. De csak úttörő magyar nyelvtana hagyta el a sajtót, mely sajátságos felfogású s eredeti eszmékben gazdag mű. Nyelvünk fejlődésére azonban aránylag csekély befolyást gyakorolt, mert nem vette elég figyelembe a létező szabályokat és a meglevő helyest néha kétséges értékű újjal cserélte fel, s mert a többi nyelvtudósok hasonló eljárást követtek irányában, és helyes különvéleményeit is mellőzték a létező régibb miatt. Egyébiránt azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy a *Parthenon* forma tekintetében nem látszik célszerűnek, és szerzőjét minden tantárgynál túlságos terjedékenységre csábította volna.

Szász Károly matematikai munkáiban - jelesen a kezdők számára készült elemi számvetésében, továbbá „algebrai előzményei”-ben, különösen pedig halála után megjelent tudományos alapokon, új elvek szerint készült „Számтанában” - azon folytonos s gyakran sikeres törekvés tűnik föl: mindent teljesen érthetővé tenni, s úgy alkotni meg a rendszert, hogy abban semmi ne legyen anticipálva, s minden csupán az ész láncolatán függve a rendszeresen tanulónak egyszerre világossá váljék. Emellett ő, saját észjárását s éles és tiszta gondolkodását követve, kiszabadítani törekedett a számtant az iskolai pedantizmus nyűgéből. Világos értelmezéseket nyújtott a *negatív* számokról, a törtekről, a gyökér- és logaritmi képletekről. Az összemérhetlenek és az imaginaria quantitások tanát - mint szakértő férfiak állíták - új alapokra fektette, homály és nehézség nélkül a logikai észmenet útján vezetvén megértésekre.

Mily széles tér volt az övé a tudományok mezején! Valódi nagybirtokos, igazi oligarcha az ismeretek birodalmában.

De én mégsem e rangjáért hajlom meg előtte.

Csodálatosnak tartották tanuló társai, hogy már hároméves korában olvasott, hogy hétéves korában úgynevezett „constructionis error” nélkül fordított magyarból latinra, hogy tizenhárom évét alig töltve be „togátus diákká” lőn, s hogy a híres jogtudor *Fortini* rája célozva mondá: „ezt a tizenhét éves fickót ma bátran katedrába ültethetném.”

Csodálták a közpályán kortársai, hogy ő a rendkívüli emlékezőtehetséget erős ítélőtehetséggel egyesítette, hogy minden irányban működő ismeretszomját mélységgel, éles kritikával párosítá, s hogy élénk költői képzelődése mellett is nagy előszeretettel és nagy sikerrel mívelé a matematikai tudományokat.

Azonban amit én bámulok, lelkének páratlan nemessége és *kiválósága*. Az eszme és eszmény embere volt, s égre emelt szemekkel úgy haladt végig az élet pályáján, hogy semmi közönséges vagy aljas nem ragadt még sarujának talpára sem. A viszontagságok közt szelíd kedélye erélyessé és kitartóvá lőn anélkül, hogy makacssá vagy megátalkodóvá alakulna, s a megpró-

bálatásnak - mert e tisztító eszközt az ég tőle sem tagadta meg -, igen, a megpróbáltatásnak, mint Jákob álmában vele küzdő Istennek azt mondá: Nem bocsátalak el magamtól, míg meg nem áldatom általad.

Abból, mert lelkének tulajdonai jelentékenyebbek voltak fényes elmetehetségeinél is, tudom egyedül kimagyarázni a példátlan hatást, melyet az ifjúságra gyakorolt.

Ő mint jogtanár a szokás és visszaélések közt meggyengült alkotmányos érzelmeket ébreszté föl s fejté ki rendszeresen.

Kézikönyve a közjogot minden történeti mozzanataiban kíséré, s ahol a létező a jogossal meghasonlott, az elhajlásokat élesen jellemezte.

Magánjogi tankönyve, a roppant nehézségek dacára is, tiszta és könnyen áttekinthető rendszerben tárgyalá az arisztokratikus magyar, az alapjaiban demokratikus szász, a jogegyenlőségen nyugvó, de egészen sajátságos székely és az idegen minták után készült városi személy- s vagyonjogot.

S maga az oly bonyolódott erdélyi perrendtartás is világossá, nehézség nélkülivé vált, kivált azon táblák által, miket Szász a tankönyv mellé csatolt, és sajtó útján is közzé tőn.

Előadása oly érdekes volt, hogy tündér gyorsasággal repült el az óra, s tanítványai áthatott arccal távoztak a teremből, még sokáig vitatkozván afölött, amit hallottak, s ami mélyen nyomult emlékezetökbe.

Innen az ártatlan összeesküvés közöttök, mely megbélyegezte azt, ki Szász előadásaira nem jelent meg, és a jogot nem tudta - innen az, hogy e megbélyegzésre alig volt alkalom, mert mindenki ereje megfeszítésével igyekezett kitűnni vagy legalább hátra nem maradni.

Mint tudjuk, Szász 1837-ben a matematikai s azzal rokon tudományokhoz tétetett át, s ekkor rögtön divattá lőn az addig elhanyagolt reálirány, s a fiatal kebel lánggra gyulladt az iránt, mi a szív oly részrehajló dialektikája szerint a lelkesedést megérdemelte csak azért is, mert Szász Károly által képviseltetik.

Különben e nagyhírű tanár, ki a szép hivatású, de fájdalom, korán elhalt Zeyk Miklóssal együtt korszakos hatást gyakorolt a matézis és természettudomány megkedveltetésére, ellensége volt az eszmétlen materializmusnak, mely az anyagi jólétért az erkölcsi érdekekről megfeledkezik, s az egyiptomi húsofazékok mellett nem keresi Kánaánt, az ígéret földjét, és szolga akar maradni ahelyett, hogy szabad lelkű polgárrá legyen.

S nehéz volna eldönteni, hogy Szász az ifjú nemzedék értelmi vagy erkölcsi fejlődésére hatott-e inkább?

Gondolkodásra szoktatá tanítványait és fennkölt érzésekre.

Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen halmaza által nyomja le és erőtlentse el az elmét; ellenkezőleg, biztos tájékozási pontokat tűzött ki a tudomány széles mezején, hogy az önálló munkásság e jelzésekre figyelve vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.

Akik felügyelete alatt növekedtek, tudták a tanulás mesterségét, szükségökké vált az elmélkedés s a nyugtalan törekvés arra, hogy a tisztán értett eszméket szabatosan fejezzék ki.

De mit ér a felvilágosodás, ha sugárai az erkölcsi élet láthatárába nem hatnak be, hogy ott is termékenyítsenek!

Van-e áldás a rövidlátású önzőn, ki mindig csak magára néz, s midőn vágyainak kielégítéséért küzd, s midőn kényelmet, hatást és tiszteltetést szerzett, kénytelen érezni, hogy elveszté az önbecsülést.

Szász a nemes önértetű törekvék az ifjú nemzedékben kifejtési, azon lelkesedéssel együtt a szép és nagy iránt, mely hatni és áldozni kész, mely nem akar eszköznek tekinteni, de tud elfeledkezni magáról, hogy emlékeztessék kötelességeire.

Hirdeték az emberméltóságot, hirdeték a büszkeséget az aljassal, a hódolatot a kiválóval, az alázatosságot a fölöttünk uralkodó erkölcsi renddel szemben.

Megvetést csepegtetett a benyomásokra oly kész kedélyekbe az önzés azon silány aforizmái iránt, melyek az erényt elértéktelenítik, hogy a kényelmes bűnöket keresettekké tegyék, s melyek a hanyatlás korszakaiban mindig a bölcsesség arany szabályainak tekintetnek.

Tanítványai tudták, mert annyiszor hallák tőle, hogy vannak láthatlan és becsülés alá nem tartozó szellemi kincsek, melyeket az anyag minden bőség tartalmával nem bír se ellensúlyozni, s helyettesíteni, se feledtetni.

Tudták, hogy az egyén közre hatva nyeri valódi bevégeztségét, s hogy viszont minden hódítás az egyéni fejlődés terén a közéletet szilárdítja, erősíti.

Tudták végtére, hogy az élet az isten becses ajándéka ugyan, de van még felsőbb jó az életnél is, s minthogy van, kell lennie irányában szintén erkölcsi kötelezettségnek, mely a választás iránt kétséget nem hagy fenn.

A még romlatlan fiatal kedély a képzelődés bizonyos mozgékonyasága mellett hivatva van a bálványzás azon ártatlan nemére, mely az eszményt, hogy elérhetővé legyen, egyénben találja föl.

A szépek, jónak és igaznak általános fogalmai előbb mintaképekben tiszteltetnek, hogy a törekvés, az utánzás által megközelíttessenek.

Valamint a nő a szeretet eszményét keresi az egyénben, s ha téved is, ragaszkodik ahhoz, kiben azt föllelni vélte, szintúgy szüksége van az ifjúnak hajlamai szerint vagy a hősiesség vagy a lángész megszemélyesítésére.

Ezért sírt a gyermek Themistocles a marathoni hős oszlopa előtt, ezért támaszthat a nagy művész és költő iskolákat, s ezért kezdik a halhatatlan írók is első kísérleteiket utánzással.

Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt.

S e bár nem tökéletes, de szellemi és erkölcsi tulajdonain kívül azért is szerencsésen választott példány, mert az eredetiség külszínével csábító hibákkal nem bírt - valóban igenis alkalmas vala arra, hogy az ifjú nemzedék sorából a hazát aránylag nagy jutalékával lássa el azon derék férfiaknak, kik a becsületességgel a míveltséget, a lojalitással a szabadságszeretetet, a tudományos iránnyal a közre hatás szent vágyát egyesítik.

Szász Károlyt, a jó „öreget”, mert már így nevezték őt, 1850-ben a főegyházi tanács Marosvásárhelyre tette át, hol három évi munkásság után bevégezze földi pályáját.

Az akkor nyolcvan évesnél idősebb, de még mindig eleven elméjű és fiatal szívű Bolyai Farkas - ki akadémiánknak szintén tagja vala - szeretett tanártársának kimúlását a többek közt következő szavakkal jelenté: „Ifjak! tanítótokban csaknem minden Múzsák egyesült lángja aludt ki. A ritka, könnyű, villámsebes s annyiféle ész, és az annyi bíró lelki s testi erődús munkásság nincs többé. Megnémult a harminckilenc évig fáradhatlanul tanító nyelv, mely a természet örök igazságait oly elragadólag s oly kristálytisztaságban hirdeté.”

Tekintetes Akadémia! Midőn Szász Károly fölött emlékbeszédet tartani tisztemmé lőn téve, egyszersmind alkalom nyújtaték egyet leróni a szív azon adósságai közül, melyeket megtagadni önmagunk károsítása, lefizetni szellemi értékünk növekedése és ritka kiejert.

A hála kötelezettségére célok.

Én is az ő tanítványa voltam.

Mint gyermeket megkülönböztetett, mint alig tizenhét éves ifjat e szó teljes jelentőségében barátjának tekintett.

Elhíteté magával, hogy már felnőtt és ért eszű vagyok - tévedt; de nekem úgy tetszik, hogy mindig nőttem valami keveset e szilárd hite által.

Hol Savigny és Troxler felett vitatkozáink, s a római jog formatökélyeit bámulva kétségbe vontuk, vagy követeltük korunk törvényalkotási képességét, s ilyenkor ő a Napóleon-kódex elveit és szerkezeti előnyeit magyarázta nekem, hol az angol alkotmányt a franciával hasonlítá össze, s védte Britannia ősi szabadságait az én modern olvasmányaim ellen, melyekben a legszellemdúsabb helyeket mindig a legigazabbnak is szerettem volna tartani.

Néha latin remekírókat szavaltunk, néha újabbkori költőket s a hazaiak közül Kölcseyt, kit ő tán nem méltatott eléggé, Csokonait, kit előszeretettel kegyelt, s Vörösmartyt, kit mindketten versenyezve magasztalánk.

S mint óhajtotta, hogy a számtan iránt hajlammal viseltessem; de legfőljebb csak szorgalmat vőn észre bennem, s azt is csak azon magánórák alatt, melyeket egészen másnemű foglalkozások mellett is néhányunk számára kiszakítani szíves volt.

Többször olvasa fel nekem abból, amit éppen írt; mintha képes lettem volna oly nézőpontokból tenni észrevételeket, melyeknek még hasznát is lehet venni.

Nevelőm, oktatóm, tanácsadó volt, s védelmezőm akkor, midőn e nemeslelkű tény által helyzetét is kockáztathatá, vagy legalább nehezíté.

Áldás legyen emléken!

Tisztelt hallgatóim! A mostani nemzedék nehéz időben élt, s nehéz időktől tart. Ciklopszi küzdelmeknek vala tanúja, s világrázó változások által fenyegettetetik.

Századunk két Napóleont látott; látta az erőt mindent lesújtó spektrummal kezében, s látta a szélső tökélyig vitt számítást, diadori babérrel halántékain, tanácsokat, föladatokat, megoldásokat osztogatva Európának.

És e rendkívüli egyénnel romboló s alakító hatásban mérkőző eszmék és törekvések voltak visszaszorítva, s tolongnak ismét előtérbe.

De ámbár a világesemények végzetes befolyása oly nagy volt, s még mindig akkora, hogy kevés állam van Európában, melyben a belügyek iránti részvét ne tompult volna, s a kedélyek zsibbadása közt ne mutatkoznék bizonyos ingadozás, tétova megállapodás sőt visszaesés magában az irodalomban is, nekünk, magyaroknak a gondviselés kegyelme szenvedéseink kárpótlása végett adá osztályrészül azt a ritka szerencsét, hogy irodalmunk a nagy válság után az addiginál szélesebb körben, több eréllyel és sikerrel mozog.

S míg kivált 1830 óta 1848-ig a magyar irodalom aránylag keveset törődve a múlt eszmekincseivel és hagyományaival csak előre tekintett, s egybeköttetés nélkül a régivel, az átélttel kívánt élni a jelenben s hatni a jövőre - most már kezdi megnyerni a Janus-arcot, a vissza- és előrenézést, azon adományt, amely a nemzetek irodalmának férfikorát jelzi, s reményt nyújt százados művek alkotására.

Máris különös figyelem tárgyává lőn az irodalom története, s e téren továbbhaladva kilátásunk nyílt arra, hogy a nemzet eszmeéletének menetét minden szétágazásaival együtt szemünk előtt átvonulni láthatjuk, s teljes tudalmával eddigi haladásainknak, törhetünk biztos utat új vívmányokra.

E nagy eredményen kívül kisebb, bár vigasztaló vagy legalább a hiúságot kecsegtető az, hogy aki az irodalomnak némi sikerrel szentelte napjai szebb részét, remélheti - s a remény a csalódások által sem veszti el vonzerejét -, mondom, remélheti, hogy neve nemcsak a sírköven vagy legfeljebb a családfán marad valamivel tovább fönn, mint ameddig hordá küzdve és szenvedve a bölcső és koporsó közt fekvő arasznyi téren.

Kevésnek adatik művei által nemzedékről nemzedékre közvetlenül hatni; de nem csekély azoknak száma, kik, midőn az irodalomtörténész nemzeti kultúránk épületét rajzolja le, mint alapkövek, mint a tömör fal téglái, mint a részeket összekötő kapcsok, mint az íveket tartó talajok, mint homlok-oszlopzatok, mint architráv azokon, mint cirádák és domborművek a folyosón, a belső ékítményeken és a legbensőbb szentélyben említve lesznek, s bár kevés figyelő által, de mégis ismertetni fognak.

S ha az, ki Afrika homokrónáin vagy alig ismert tartományok jéghegyein bolyongva éppen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármi szilárdnak látszó tárgyba vésse, s emlegettetni vágyják, noha hihetőleg ebben csalódni fog; ha a tenger közepén süllyedező hajónak matrózai nevöket, kedveseikét és a megsemmisülendő hajóét palackba zárva engedik át a hullámoknak, azon reménytől ámíttatván, hogy találkozni fog, ki a tenger titkai közül legalább ezen egyet fölfedezendi: vajon miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezárul, hullám szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés vagy talán egyetlenegy, ki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklél, érdeket kíván azok iránt terjeszteni.

Akarom tehát, tudják meg azon kevesek, tudja meg azon egyetlen, hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök leg-többet.

1859

VÖRÖSMARTY EMLÉKEZETE

Azon közönségből, mely az 1855. év november 22-én a Váci utcában a Kappel-ház udvarát, lépcsőit, tornácait előzőnllette, és omló könnyével vagy a dermesztő fájdalommal, mely kegyetlenül elzárja a könny forrásait, tolmácsolná a határtalan veszteséget, mit Vörösmarty kimúlásával a haza szenvedett - azon gyászoló közönségből, mely úgy át volt hatva és le-sújtva, mintha családi csapást siratna, kétségkívül számosan jelentek meg ezen földíszított és vidám kinézésű teremben, hol a dicsőült költő fölött „emlékbeszédet” leszek tartandó. S ha most a tömött sorokon szemem végigtekint, minden arcon ama derült önérzetet látja, mely kielégítést, diadalt fejez ki.

Mily különböző e benyomás és az 1855. november 22-i, s mégis mennyire ugyanaz!

Akkor az vert le minket, hogy mit vesztett a haza Vörösmarty halálával; most az lelkesít föl, hogy mit nyert élete által.

Akkor egy koporsót tettünk a földbe, most azon diadaloszlopot, melyet a nemzet Vörösmarty dicsőségéből állított, s egyik legdrágább kincseként őriz, nekem is, többek és jelesbek után, meg kell koszorúzni.

A virág, mit én nyújtok, hamar el fog hervadni. Mit sem tesz, hisz az emléknek magában van a dísze, nem a ráaggatott apró ékítményekben, melyek a hozónak legföljebb csak szeretetét és hódolatát fejezik ki.

Valóban, nagy a költészet hatalma és a költő hivatása.

„Ha költő nevet csak az érdemel - mondja Kölcsey -, ki nemesített érzelmeket hordoz keblében, ki a természetre, az emberi szenvedélyekre vizsgáló tekintetet vete, ki a való életet magas szempontból vevé föl, s dalát a szépnek és jónak s az örök dicsőségnek szentelé, hogy általa minden ifjú kebel szent lángra gyulladjon: valljátok meg, akkor a költő bizonyos *jóltevője az emberiségnek*, s nevét hála és tisztelet érzelmei közt kell neveznünk.”

Kölcsey nem a maga babérajaira gondolt, midőn a költészet elevenítő és nemesítő erejére mutatott, és én, midőn azon nagy mozgalmat, melyet Vörösmarty lángesze az irodalomban s általa a *közéletben* előidézett, ecsetelni akarom, megfedkezem néhány percre *róla* és a *hazáról*, hogy általánosan szólhassak a költészet befolyásáról a közerkölcsiségre, a közérzületre, a társadalomra és a világeszmékre, melyeken mint sarkokon nyugszik ama viszony, mely az egyént az egyetemiséghöz fűzi, s a földet szellemi kapcsolatban tartja a földfelettil, a végest a végtelenbe olvasztja.

Új irányok csak úgy ömlenek a polgárisodásba, ha a költészet és bölcselem egymást áthatva vezetnek az eszméket és törekvéseket.

A fennálló rend, akár mint állam, akár mint társadalom, válságoktól tarthat, ha a költészetet nem tudja maga iránt lelkesíteni.

Vagy fejletlenség vagy hanyatlás jele, ha a közönség a szépirodalmat nem becsüli, s ha a költő önérzete nincs megsértve, midőn szolgálilag vadássza a tetszést, s hogy hasson, körébe nem tartozó, saját belvilágától idegen eszközökhöz folyamodik.

Az erkölcsi elvek az egyetemi közérzetben gyökereznek ugyan, s a nemünkben rejlő spirituális iránynak a bölcselem és hitesezmék által szabályzott tételei, azonban a kor behatásai szerint ostromoltatni szoktak, amint az anyagiasság irányában vagy igen szigorúaknak vagy igen engedékenyeknek tekintetnek. S nagy rázkódások előjele, ha a bölcselem és a költészet csak a hagyomány nyűgének, egy túlszárnyalt kor előítéletének tartja az anyagiasság benyomulása

ellen emelt korlátok minden nemét, s a szív öntagadási erejéből vesz mértéket az értelem azon együgyűségére, mely ítélni fél, hogy előítéleteket ne veszítsen. De még gyökeresebb válságokat sejtet az, ha a költészet frivolabb, mint a társadalom, s viszont ha a társadalom frivolitása kényszeríti a költészetet csak az érzékiesség eszményítése által hatni a közönségre, mely saját kedélyének sekélyességével a költőnek árt legtöbbet, megfosztván őt lelkesedésétől és a babértól.

Vigasztaló ellentét pedig az, hogy ritkán támad nagy költő anélkül, hogy csakhamar többen ne lépjenek nyomába, és valahányszor a társadalom szerencsétlenné érzi magát, mert idealizmusából sokat veszített, a költő már határozottan befolyt ezen érzés kifejtésére, s midőn új formákat és tartalmat adott a poézisnak, s a régi iskolával mást, mely küzd és győz, állított szembe; ugyanakkor már a társadalomba beoltá azon forrongási elemet, mely hasznos visszahatást idézend elő.

Íme a nagy költészeti iskolák összefüggése a közélettel, az állam és társadalom törekvéseivel.

De nemcsak az összes költészet hatása rendkívüli, akár gazdagítsa és termékenyítse a fennállót, akár támadja azt meg, és az újat, a jövőt előkészítse.

Vannak példák, midőn csak egy dal is elég arra, hogy egész törekvést fejezzon ki, s hogy általa egy hangulat milliók keblén rezegjen át, egy nemzet hivatását, egy korszak küzdelmei megoldását lássa maga előtt, és a szendergő sejtelem, mely a közérzésben homályosan élt és szőtt, rögtön határozott alakot nyerjen, a vágyakat eltökéléssé érlelje, s a küzdelemben a siker kezességeit föltüntesse.

Thomson, kinek szegénysége kortársai előtt ismertebb volt, mint fényes költői talentuma, midőn a „Rule Britanníát”, azon tengeri dalt írta, melynek refrénje „Uralkodjál, uralkodjál, Britannia, a hullámokon!” álmodhatott volna-e arról, hogy neve az admirálok dicsőségével olvad össze, és rímei annyi árut, annyi drága kincset segítnék a Temze raktáraiba összehalmozni, amennyit a legvadabb képzelődés sem hihetett volna létesíthetőnek?

E dal, mely egy színmű végére volt biggyesztve, s a könyvárusi boltokban a félretett művek közt hevert, csak akkor kezdett igazán élni, midőn a hajókra vitették, s az indulási jelre megcsendült a matrózok ajkain.

Holland, Franciaország és Anglia még csak vetélkedtek és osztoztak volt a tengereken. Egyik sem meré Neptun szigonyát átvenni mint sajátját. S ha a brit államférfiak érezték is, de a nép a Thomson dalából ismerte meg valódi hivatását. Négy nemzedék óta énekelték a matrózok, és éneklük most a világ minden pontján, ahová csak a gőz és vitorla hajókat viszen, a „Rule Britanníát”. S vajon kicsoda merné állítani, hogy a technika vívmányai, a hadtan újabb pusztítószerei, Anglia tengeri hatalmát a mostani fokra emelték volna - a lelkesítő dal nélkül, mely a brit hajósnépet, akárhol borongjon, hivatására emlékezteti, minden partnál eszébe juttatja „Uralkodj rajta”, minden veszélykor, minden merész vállalatkor megcsendül, hogy a védangyalok karával elénekeltesse: a brit nemzet a tengerek ura.

Midőn a francia forradalmat Európa invázióval fenyegette, egy ifjú tűzér egyetlenegy dalt költött, s aztán az események árjába, melyek fölött orkánként süvöltött a *Marseillaise*, maga is úgy elmerült, hogy nevét nemrég fedezték föl. S bármi közepszerűnek tartják sokan e dalmű becsét, s még többen bármely gyűlöletesnek irányát, az tény, hogy a francia nemzet érzését kifejezve a rajongásig fokozá, varázsszóként idézett elő zászlóaljokat, s vezette életmegvetéssel a harcba. S ki merné elhatározni, hogy a *valmy*-i és *jemappes*-i csatáktól kezdve *Dumouriez* és a köztársaság többi tábornoka folyt-e inkább be a győzedelemre, mint Rouget de Lisle dala?

Azonban az anyagi haladás egyoldalú magasztalói azt hiszik, csökkent a költészet hatása, mert az ismereteké terjedt. Mintha a tudomány maga nem szorulna a szépízlésre, hogy

terjedjen! Mintha a történész az előtte fekvő adatok halmazából a kor és a szerepvivő egyének jellemét művészi élethűséggel reprodukálhatná ugyanazon alkotó képzelődés nélkül, mellyel a költő teremt! Mintha az egzakt tudományok mezején is alkalmas volna fölfedezésekhez jutni az a hideg értelem, mely egy felötlő tény észlelésekor nem képes az emberi ész minden tulajdonait élénk mozgásba hozni, s a képzelődés hevélyei által szítani a kutatást, a feltevésektől a megoldásig, az esetlegesnek látszótól a változhatlan törvényig! Mintha a tudomány be nem látná, hogy az osztályozási ügyesség, a kutatási szorgalom és a rostáló kritika mellett még van valami olyasra szüksége, melyet a szörszálhasogatás nem lel meg, az eklekticizmus nem fejt ki, s amely az erős meggyőződést az inspirációig fokozza, és azon térszínre emeli, melyen a tudós a költővel együtt kénytelen érezni, hogy „Est deus in nobis, agitante calescimus illo!” Mintha a tudomány nem tudná éppen azt, hogy eszményiség és lelkesülés nélkül ismét csak oly polgárisodás támadhat, minő az alexandriai míveltség volt, mely az elevenítő erő hiánya miatt rothadásnak indult, s az ó-világ állami és társadalmi rendét a barbár népek berontásai nélkül sem menthette volna meg a szétmállástól.

Aztán eddig semmi okunk sincs attól tartani, hogy a költészet történelmi befolyását elveszítse, holott még a szónoklat is, midőn a meggyőződést szilárdító eszméket elősorolta, többnyire az érzéshez, sőt a szenvedélyekhez is folyamodik, hogy hatása elismertessék.

Igaz, az előrehaladott míveltség korában a bölcselem osztozik a költészettel, s néha ennek jogosultságát, bár siker nélkül, tagadja.

S megengedem, hogy a felvilágosodás és csiszoltság századaiban a költészet veszít naivságából és közvetlenségéből, de nyerhet mélységben, tartalmasságban, s az általános emberi helyett rendelkezésére áll az egyéninek és jellemzőnek kimeríthetlen kincsű tárháza, s midőn kezét a tiszta eszményi után többé nem nyújthatja ki, az élet, mint a prizma, minden mozzanattal új meg új színcsoportozatokat fog neki mutatni, és a reál-ideális irány, mely Shakespeare fejére hervadatlan babérokat tűzött, sohasem fog oly fukar lenni, hogy a költők kielégíttetésért hozzá ne folyamodhassanak, s nem a kor hibája, de tehetetlenségök jele leend, ha kényteleníttetnek ürességöket eleganciával takarni s a szertelen, a fantasztikus és bizarr által erőszakolni hatást és tapsot.

Az emberiség nem áll sem a szabadságnak, sem a míveltségnek egyenlő fokán, s valamint az egyének, úgy a nemzetek is alárendeltségbe süllyednek, vagy durva függetlenségöket megtartva a polgárisodásnak sem akarnak hódolni; midőn azonban akár a szolgaság, akár a míveltség és hátramaradás érzete szégyenpírt kezd terjeszteni az arcokra s vágyakat a honfikeblekben egy nemesebb átalakulás után, és a csüggedést életremény, az álomkórságot tevékenység váltja föl, meg lehetünk arról győződve, hogy ezen újjászületés előkészítésénél a költészetnek vezérszerepe volt.

S különösen a fejletlen vagy idegen míveltségű népeknél az irodalmi mozgalom destruktív és alkotó egyszersmind. Küzd az idegen műízlés vagy nyelv ellen, s hogy a nemzeti irány diadalát biztosíthassa, a költőt a nyelvújítás által teszi arra képessé, hogy midőn önálló lőn, egyszersmind művészi is lehessen, s nem zárva el magát a külbehatásoktól, utánzás helyett átalakítson, és mindenre saját nemzetisége jellemét nyomja.

Rendesen az ily irodalmi mozgalmakat nem előzik meg, hanem követik a politikai reformok.

És általában a nemzeti élet sehol sem lép új korszakba anélkül, hogy azt a költészet ne készítse elő, s ne ő adja meg a folyamatba indult törekvéseknek a legpregnansabb kifejezést.

Nálunk is így történt!

A költészet újjult meg, s a nyelvújítás küzdött a régi ellen hosszas ideig és szerencsés sikerrel, mielőtt a politikai reform tere megnyílhatott volna.

Kazinczy előzte meg Széchenyit.

Nem lehet jó és balszerencsében oly gazdag története a magyar nemzetnek, hogy érdekességét elveszítse azon írói csoportozat, mely az eszközök hiányát az erély teljével pótolta, s a csüggedésre csábító előjelek dacára a győzelem erős hitével küzdött, s midőn megnyerte az ügyet, mely a nemzet élete fölött dönt vala, már a kor alig talált babért számára, mert szónokai közt osztá szét, akiknek egyébiránt érdemeit csekélyleni nem akarom.

A nyelvharc és a költészet újjászületésének egyik válpontjához fordulok, s hallgatóimnak a benyomásokra engedékeny képzelődése, remélem, el fog engemet oda kísérni.

1822-ben Pest a nagyemlékű nádor védszárnyai alatt mindinkább kezdett csinosodni és épülni, de fővárosi büszkeséggel és tulajdonokkal még nem bírt. A magyar nyelv, ha jurátusok nem beszéltek, gyéren hangzott utcáin. A boltok és áruraktárak többnyire bécsi kereskedőkéi voltak, az országos Duna a közlekedésnek és szállítmányoknak igénytelen csatornájaként szerepelt. Pest művészi kevélységének tárgya a kitűnő személyzettel bíró s az európai elsőrangúakkal nagyságban versenyző német színház volt, melybe a többnyire németül társalgó arisztokrácia s a latinul iskolázott, a latin szónoklások- és tárgyalásokhoz szokott táblabíró foglalta el az előkelőbb helyeket.

S miért említsem, hogy az a rendkívüli férfiú, ki legtöbbet tőn Budapestnek a magyar műveltség központjává emelésére, Széchenyi gróf, még csak harminc sorral lépett a közönség elébe, panaszolván, hogy a felső-magyarországi Minerva papírja durva, s javasolván, hogy a magyarok nevezzék ezentúl a diplomot imolának. Megfogható, hogy keveset ígérő debütírozása csak a szerkesztő élces csillagozásaival vont magára némi figyelmet.

A nyelvújítás az új költői oskolával kézfogva s csaknem abba olvasztva, merészen és diadalok közt haladott nehéz pályáján; de a hírneves költők jelentékeny része még határozottan nem csatlakozék hozzá, s Pesten egy magyar érzelmű, Révai nyomdokain haladó, szépízléssel és tudományos műveltséggel bíró baráti kör szertelen tevékenységet fejtett ki a neologizmus mellett; de még csak egyetlen elsőrangú versíró mutathatott föl: Kisfaludy Károlyt!

Költőink az ország minden zugába szétszórva laktak, s még csak az sem voná őket Pesthez, hogy kölcsönösen hathatnak egymásra, vagy legalább munkáikra könnyebben találnak kiadót.

Kazinczy, a nyelvújítás és az iskola nagynevű vezére, Széphalmon, Kis János Sopronyban élt.

Virág, a szent öreg, egy eltörölt érdemdús szerzet tagja és Berzsenyinek előde a költészetben, már régóta az olcsó Budára vonult vissza, hogy évenként háromszáz váltóforinton, melyet a vallási alaptól kapott, tengesse napjait.

Senki sem volt hőbb lelkesedéssel a hon iránt. Néha azonban elcsüggedt és dalolá:

Cifra bokrétát ne remélj magadnak...
Nem magyar földön terem a borostyán;

Máskor erélyre tüzelé magát és rivalgá:

Én majd Budának bérceiről vitéz
Árpád kesergő magzatának magasb
Hangon kiáltom: Jobb szerencsénk
Hajnala kezd pirosodni, bízzunk!

De hasztalanul várta a virradást. Nemzetére dics nem sugárzott, s őt magát a szűkölködés helyett ínség fogta körül.

1822-ben már elaggva néha Horácból és Zsoltárokat fordítgatott; rendesen pedig a *Magyar századok* című történeti munkáját folytatá, hogy a mohácsi vészig elérkezhessek.

Berzsenyi, a mesterénél nagyobb tanítvány, ki meteorként tűnt fel és ragyogott a magyar klasszikai költészet egén, ki az 1791-1 lelkesedést felváltó lankadás miatt elkeseredve, még mint serdülő ifjú írta e halhatatlan ódáját: „Romlásnak indult hajdan erős magyar”, évek óta már a mélékor martaléka volt, s *niklai* magányában a költészettől is mindinkább idegenkedék. Kedélyhangulatát művészi, de nem szigorú élethűséggel festi e sorokban:

Már elestvéledtem,
Béborult az élet vidám álorcája!
Még két mulatótárs van ébren mellettem:
A szelíd szerelem hamvadó szikrája
S bús melancholiám szomorgó nótája.

Berzsenyi voltaképp nem is tartozott a nyelvújító költői iskolához. Konok ízlésnek tartá a mértéket a rímmel együtt használni. Verseiben szokatlan erőben és fényben tűnt föl a nyelv. Kevés új szót csinált, s keveset rövidített meg; de a használt szavaknak gyakran adott sajátos értelmet, és szófüzései a bámulásig merészek voltak. Az ósdiak ezért támadták meg őt Kazinczyval együtt.

Kisfaludy Sándor szintén Pesttől távol, Sümegen és környékén élt, s költészetének is alig volt bármi érintkezési pontja a Kazinczy-féle irodalmi mozgalommal. Avignonban és Vaucluse regényes völgyében írta szerelmi dalai egy részét. Az olasz költők s különösen Petrarca voltak kedvelt tanulmányai. Regéit a közönség a század elején elragadtatással s utóbb kegyelettel olvasta. De az új iskola kritikusai nem bírtak e regék műbecse iránt tisztába jönni. A ballada nemhez sorozván hibás szempontból fogták föl. Kisfaludy a régi romantikusok szerint verses novellákat írt, tárgyait a magyar történetből szemelve. A stanza, melyet alkotott, egyhangúsága mellett is kedvelteték, de igazi műértékkel nem bírt, s minden utánzót tönkrejuttatott. Kisfaludy régi szabású táblabíró, derék és lelkes magyar ember volt, de az újításoktól a nyelvben és politikában egyaránt idegenkedék, s a nemesi fölkelés védelme vala utolsó műve, melyet 1843-ban a demokratikus irányú *Pesti Hírlap* egy pár élces megjegyzései ellen írt.

Még csak két versírot hagytam említetlen a szerepvivők közül.

Kölcsey, ki Kazinczy- és Kisfaludy Károlyon kívül az új irány legjelentékenyebb képviselője volt, Szatmár megyében lakott, s bár a harminc évet meghaladta, költeményeivel még kevés figyelmet ébresztett. Ellenben bírálati által az elfogult s tömjénezéshez szoktatott korban sokak neheztelését vonta magára, s tán ennek is tulajdonítható, hogy másoknál többet kellett küzdenie, míg költői hírnevét megalapíthatta.

Kecskeméten pedig egy rendkívüli hivatású drámaíró sindevészett, ki még ahhoz sem juthata, hogy nevét városa homokbuckáin túl említsék s hogy városában is más okból, mint becsületes hivatalkodásáért. A magyar irodalom keletkezése óta Katona volt az első, ki valódi tragédiát írt. *Bánk bán*-ja oly mű, melynek túlszárnyaltatása korszakos diadal fogna lenni. S bár történetük meg mielőbb! Jellemezni, a szenvedélyek nyelvén beszélni, drámai helyzeteket teremteni, a cselekvényt mesterileg szöni és oldani meg, oly tulajdonok, melyek tündökölnék *Bánk bán*-ban, s alig csillámlanak föl a vele egykorú szomorújátékokban. Talánynak fog maradni, hogy *Bánk bán* 1815-ben, mint figyelemre nem méltó, a kolozsvári színpadra nem vitethetett, s 1821-ben Pesten kinyomtatván, semmi elismerést nem lelt. Pedig a művészi becs mellett a célzatosság is támogathatta volna. Az aranybulla korszakát hozá azon nemzedéknek is emlékezetbe, mely csak az alkotmány holt betűit bírta. Az alattvalói hűséget az ellenzési kötelességgel együtt szerepeltette, oly években, midőn a honfigond, ha még nem aludt ki, csak ily összeütközéseken virraszthatott. Igaz, Katona nem tartozott e nyelvújítók közé, az ő erődús, bár gyakran nyers kifejezései oly távol estek a sima, keresett, elegáns modortól, mint szenvedélyektől zaklatott egyéniségei, a színpad tipikus alakjaitól; de még ez nem magyarázná meg a részvétlenséget, ha a politikai élet sekélyességét a számításból kihagyjuk.

Nemde e rövid körvonalazásból is látszik, mily kevésbé volt még Pest az irodalmi mozgalom gyűlpontja. Kazinczy Ferenc a régi írókhoz és a serdülő tehetségekhez az ország egyik széléről intézett levelezéseivel tartá fönn az összeköttetést, s bár a neologizmus nevezetes haladásokat tőn, a csata eldöntve nem volt.

Azonban Kisfaludy Károly 1822. évben már megindítá *Aurora*-ját, s remélhető vala, hogy ezáltal közeget szerzett az új költői iskola számára, mely a nyelvújításnak hódolt, a rímet mértékkel párosítá, s a nyugot-európai s különösen a német költészet nagy mestereihez fordult, és lantos verseit ritkábban tarkázá hitregei istenekkel.

Csak az hiányzott még, hogy elsőrangú költői között egy sem volt, ki túlhaladja azon nagy neveket, kik a nyelvújító párthoz nem tartoztak.

1823-ban egy ismeretlen nevű, egy igénytelen kinézésű és sorsú ifjú érkezett Pestre, s a királyi táblánál jegyzőnek esküdt fel. Növendékeit hozta magával és hozta költői sugalmait, melyeknek becsét sem maga, sem a világ nem sejté.

Az ifjút Vörösmarty Mihálynak hívták. Atyja gazdatiszt volt, ő meg ügyvéd szándékozott lenni.

Nem látszott külsején, társalgási modorán s egész magatartásán semmi olyas, mintha mondaná: eljöttem, hogy ismerjete, itt vagyok, hogy hódítsak. Aki vele találkozott azon körben, melyben volt, alkalmasint nem őt vette előbb észre. Vörösmarty komoly, hallgató vala, nem szereté véleményét előtérbe tolni, meggondolta, amit mond, s inkább fősvény a szavakban, mintsem olyat ejtsen ki, mi elhamarkodás és gáncsot érdemel. Biztos baráti körben olykor földerült, s hihetőleg adomákat is mesélt, mint később szokása vala. Megtörtént, hogy vitakozék; de polemikus hangig nem hevült fel.

Keblében meg-megrezeghetett egy mélabús húr, melynek horderejét akkor nem sejtették.

A hazai állapotok mélyen fészkeltek szívében, s aggodó arcára gyakran vethettek árnyat. Csak 20 éves volt s boldog isten, mit nem érezhetett s mit nem bírt eltakarni, ha a közélet minden érlüktetése érinté és áthatá!

Az 1791-1 lelkesülést tudniillik lankadás váltotta föl.

Az európai nagy háborúk ciklusa megnyílt. Áldozatra áldozat halmoztaték, s Magyarországnak is dús részt kellett azokban venni, anélkül, hogy alkotmányát védve vagy legalább kímélve lássa.

A békekötések után nyomban következtek a devalváció neve alá takart nagy államcsődök.

Országgyűlések ritkán és siker nélkül tartattak.

Az alkotmány a hangadó bécsi körökben avultnak nyilvánítotték, s anélkül, hogy azon munkálatok tárgyalásaira, melyeket az 1791-i országos bizottságok készítettek, sor engedtetett volna.

Néha a köznép hangulata hozatott fel megdöbbentésül, de az úrbéri viszonyoknak törvényes rendezésére alkalom nem nyújtaték.

A magyar nemes, ha magával és az ország állapotaival elégületlen volt, legalább azzal vigasztalódék, hogy ő vitéz és katonai híré a világ ismeri; mégis 1808-ban, midőn a nemesi fölkelés szóban forgott, ellenzéki követek utaltak azon eshetőségre, hogy a franciák acéla által a *nemesség virága* semmisíthetnék meg - a kormány pedig ígéré, hogy figyelni fog, nehogy a birodalom *őrei* és *védői* fölösleges veszélynek tétessenek ki, s jobb lesz - mondá -, ha a nemesi fölkelés mentől később indul el, mert annál biztosítottabb a haza jóléte. Gondoskodjanak csak rendes katonaságról.

A többség ily tekintetek szőnyegre hozatala után húszezer újoncot ajánlott meg.

S nem hathatott-e ez leverőleg, és nem tűnhetett-e föl a korcsosodás jeleként?

Később más csalálmak is szétfoslottak.

Az inszurrekció, mely Berzsenyit egykor fellengős ódákra tüzelé, az ellennel szemben egy csekély összeapást nem tudott kiállani.

Dicsköre rögtön szétfoslék.

Akik e balesetet a vezérek mulasztásain kívül a magyar nemesség hősi erénye megcsökkenésének tulajdoníták, a nemzet elpuhulásán könnyeztek.

Akik pedig belátták, hogy a hadtudomány roppant haladásai miatt okvetlenül meg kell veretni oly seregnek, mely nincs rendes katonai fegyelem alatt, és csak az ország határának fenyegetésekor pattan lóra, s ragad kezébe fegyvert, az alkotmány és vele együtt a magyar uralom megsemmisülésétől rettegtek. Mert ha a nemesi fölkelés céltalan s méghozzá nevetséges is, akkor a nemesség adómentessége és kiváltságai igazságtalanok, akkor politikai befolyása megszűnik - akkor igaz, amit Bécsben mondtak, hogy a magyar alkotmány elavult.

A kor, melybe a közönséget vezettem, a rendi szabadalmakat még egynek tartá az ország szabadságaival, s oly megoldásoktól nem volt áthatva, melyek az előjogok elvesztésével biztosították volna az alkotmányt. És hasztalan is lett volna ily remény, mert azon években a birodalmi kormány a legmozdulatlanabb abszolutizmuson nyugvék, s ha dicsérni akarta a magyart, érdemül azt hozá fel, hogy ment minden újítási viszketegtől, és az idegen eszméket visszautasítja. Következőleg, midőn Bécsben azt állították, hogy a magyar constitúció elavult, nem azt értették rajta, hogy kijavítandó, hanem hogy nem használandó.

Az 1811-i országgyűlésen nyilvánosságra is jött e törekvés, mert a rendek a financ-patenst visszautasítván, oly választ kaptak, melyből meggyőződhetek, hogy nem egyhamar fognak alkotmányosan kormányoztatni. Utolsó feliratukban tehát nyilváníták, mennyire nem ringatják magokat azon csalálmában, hogy mostanság országgyűlés tartassék. Nyilváníták, miként nem bírnak eszközökkel a törvénytelenések gátlására, s a tényekkel szemben a szenvedőleges ellentálláshoz fognak folyamodni.

1811 óta 1823-ig, midőn Vörösmarty királyi táblai jegyzővé lön, és egy nagy hősköltemény tervével foglalkozott, már tizenkét szomorú és tétlen év folyt le. Iszonyú kor, vészteljes pangás oly nemzetnél, mely a régi fenntarthatása iránt kétkedni kezdett, új eszmék által nem vala lelkesítve, és jellemét semmi különösebb nyomás súlya nem acélozható erélyre, visszahatásra. A magyar történet ürességét a forrás kiapadásának, a vég kezdetének tekintheté, saját tétlenségében erőtlenséget, elkorcsosodást látott, s e hite könnyen összhangzásban lehetett volna a valósággal, ha azon kis irodalmi kör, mely a nyelvújítás zászlóját tűzte ki, a tapasztalt csekély rokonszenv dacára is ernyedetlenül nem működik, s ha nem is volt közönsége, folyvást nem írt, s egymás munkáját nem vásárolja és olvassa.

Vörösmarty szívébe e hazai állapotok mélyen fészkeltek be magukat. Nem nyughaték miattok. Körülzsibongák a hon nagyságának és süllyedésének emlékei, a fényes múlt, a borongó jelen. A komoly, csendes ifjú fantáziája a mértéken túl erős és képekben bővelkedő volt. S csoda-e, ha míg Kazinczy a művészi szépet és szabályost az antik költészetben és Goethében kémlé, hogy reprodukálhassa s fáradatlanul fordított, mert csínt, eleganciát, szóbőséget és ornata szintaxist akart megalapítani, csoda-e, ismétlem, hogy addig az ifjú Vörösmarty, Árpádnak, a hon alapítójának s ama daliás kornak, melyben egy kóbor nép hazát szerzett, nagy alakjait látta maga előtt azon fájdalmas benyomás képeivel vegyítve, melyet a sivár jelen vont szeme elébe; csoda-e, hogy a feledékeny, a szórakozásban élő, a hivatását nem ismerő vagy kevésbé érző nemzedéknek azt akarta elmondani: őseitek, kiknek tanyájuk csak sátoruk

és szekerek volt, hazát szereztek maguknak, míg ti a hont, mely birtokokban van, elveszít-
hetitek tunyaságból és tehetetlenségekkel, ébredjetek, küzdjetek. A törekvőé a pálma!

Ily hangulat közt fogant és lőn megalkotva Vörösmarty nagy hőskölteménye: a *Zalán futása*.

Ezért találják fel önök e műben az invokációtól kezdve gyakran belészöve azon elégiai bána-
tot, mely a múlt rajza közt ki-kitör, s a kornak, melyben iratott, szomorú állapotát rajzolja.

Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül!

A szerző hőskölteményét e szavakkal nyitja meg, s legott a jelenre térve át, így szól:

A tehetetlen kor jött el, puhaságra serényebb
Gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól.
Engem is, a nyugalom napján, ily év hozza fényre
Már késő unokát...

Még pregnánsabbá válik e hangulat kinyomata, midőn Vörösmarty Zalán táborának Görög-
országból jött csapatain szemlét tart, fölsóhajtván:

Hősök, tudniillik mint akkor voltak, eléggé
Jártasok a hadban, de puhák a csendes időben,
És ha nem is bátorságban, megfogytak erőben...
Mert immár elmúla dicső korod, Epaminonda,
Miltiades, véres Marathonnak hőse, öröklő
Lelkek! Azon kor már elmúlt, mely híreteké volt:
Régi dicsőségek szikrája aluddogal és vész.
Oh mert a hosszú nyugalom henyesége lerontja
A nagy nemzeteket s a sas fia gyáva galamb lesz;
Megfordúl a hajdan erős természet egészen,
S mely nép villongó vasakat csördíte örömmel,
Éjjeli mécsseknél zabolátlan vétkei üzi,
S éltenek gyilkos kézzel szagatja virágát,
Míg végtére kidől s maga lesz temetője nevének!
Romlatlan vala nemzetem is, szilaj, ép erejében
Fél Európának hajdan megrázta határit:
Szűkre szorult most, és kevesét sem bírva hanyatlik,
S a puhaság fertőjében megemészti hatalmát...
...Hova lettünk nemzetem? Ah de
Mely bús útra jövék? komoly elme ne menj tova, hagyd el
A gyászunkra jelent nagy idő haladásait, és a
Régi dicsőségnek bátran térj vissza nyomára.

Minő bánat és minő serkentés minden szóban.

Önök jól tudják, hogy Vörösmarty előtt két rendkívüli elme fektetett nagy költői művébe
politikai célzatot.

A „Zrínyiász” halhatatlan írója, midőn nagybátyjának, a szigetvári bajnoknak hős halálát
epikai tárgyá tévé, már a végzet könyvébe volt írva a magyar nemzet pusztulása; de az Isten
a darab végén dicsőségének fényében az egen láthatóvá lőn, s kijelenté, hogy meg van mentve
e faj, mert voltak, kik érte fölládozták magukat, s a pogányság elleni küzdelem el fogja
hárítani régi bűneiért a megtorlást. Zrínyi Miklós, a költő, egy röpirat által is kívánt arra hatni,
hogy az egész ország fogjon fegyvert az oszmánok kiűzésére. De a kor, mely a protestan-

tizmus szabad fejlődhetése miatt nem volt - a létező körülmények közt - az ország egysége számára egészen megnyerhető, hidegen és megoszlott érzéssel fogadta mind a ragyogó hőskölteményt, mind az izgató röpiratot. A Zrínyiász tehát könnyen elfeledteték, s ritka költői becse mellett újabb korunk rehabilitációjára szorult; mire, bár másodrendűleg, nyelvének és verselésének hiányai is befolyhathattak.

Katona, a Zrínyi Miklóssal versenyző lángész nagy tragédiájának, mint már említém, politikai célzatát művészileg tüntette ki az alattvalói hűség és ellenzéki kötelesség küzdelme által, s az „aranybulla” korát varázsolta a csüggedő és hitvesztett nemzedék elébe. Ő nem sokkal azután, hogy az 1811-i országgyűlés el lőn oszlatva, kezdett művéhez, s 1814-ben a színpadra küldé.

De a lanyha kor, mely Tacitus szerint szavával emlékezetét is elvesztette vala, ha oly könnyű volna feledni, mint hallgatni, nem hitte figyelemre méltónak a kecskeméti ügyvéd irkáit, s csak az újabb ivadék szolgáltatott igazságot a már megholt ismeretlennek.

Vörösmarty, a harmadik, ki nagy költői művébe politikai célzatot fektetett, már szerencsésebb vala.

Zalán futása, mely 1825-ben jelent meg, felvillanyozta a kedélyeket.

Olvasták, bámulták, lelkesültek általa.

A megyéken megkísértett önkényes szabályok után, a hazafiasság térszínének emelkedésével, az országgyűlés összehívásával minden arra munkált, hogy azon költő, ki a közhangulatot keblébe összpontosítja, és művészileg fejezi ki, közelismertetésben részesüljön.

Az ifjú versíróból egyszerre elsőrangú nevezetesség lőn, és az új iskola feltalálta benne azon támaszt, melyre szüksége volt, oly lángészt tudniillik, ki ragyogó képzelődésével túlszárnyalta ama híres költőket, kik bár hivatásukat befejezik, még éltek, még bámultattak, dacára annak, hogy a neologizmus körén kívül állottak.

A közönségnél nyert teljes siker természetesen nem zárja ki a fogyatkozásokat, s az ítéshoz jogosítva van a sajtó által közzétett műveket széptani céljai szerint akár tárgyilagosan bonckés alá venni, akár csupán egyoldalúlag azoknak csak hibáit kutatni vagy csak szépségeit ragyogtatni.

A Zalán futása a magasztalás mellett gáncsolásokban is részesült.

Kazinczy, minthogy a képzelődés merészségét könnyen hivé korlátatlanságnak, az erőnél inkább szereté a bájt és az eredetiségnél inkább a széparányosságot, Vörösmartynak egy kisgyermek halálára írt kedves alagyáját - mint mondá - oda nem adta volna *Zalán futása*-ért. Neki a klasszikai iskola szempontjából igaza is lehetett, valamint Voltaire-nak, midőn Shakespeare-t hóbotos és faragatlan lángésznek tartá.

Megengedem, hogy Zrínyi hőskölteménye a Vörösmartyénál szilárdabb szerkezetű, de ha a nagyszerű és tömeges epikai főkelléknek tekintetük, akkor a honszerző nemzet maga kétségkívül a legegypikaibb anyag, s midőn Vörösmarty az Árpád mondakörből ritka történeti és műérzékkel éppen azt választotta ki, amely a hódítások legfontosabb mozzanatát képezi, költeményének tárgyára nézve Zrínyi fölött áll.

Állítatuk s nem ok nélkül, hogy *Zalán futása* epizódokkal van halmazva. De ha szigorúan csak azt értjük epizódnak, mi a főcselekményre, akár mint lendület, akár mint történet nem hat, akkor e vád szűkebb korlátok közé van szorítva. Amennyiben pedig egészen igaz, a kompozíció szorosabb egységének hiányát elfeledtetik a gyönyörű s néhol elragadtatásig szép részletek.

Zalán futásának epizódjai többnyire egy különvált s Magyarország felsőbb részein működő csapattal és ott lakó teleppel függnek össze. E helyen szerepel Ete, a hősköltemény leg-

regényesebb alakja, kalandjaival és vitézségével némileg háttérbe szorítva a hadat intéző Árpádot és a főcselekvényt. Itt szövettek a délszaki tündér és a földdel összeköttetésben álló szellemvilág fantasztikus lényeinek élményei a földhöz közeledés és szenvedései az égtől eltávozás miatt. S Vörösmarty képzelőtehetsége mindent megtett, ami ősmondák nélkül lehetséges, hogy a rendkívüli és természetfeletti, mely a hősköltemények lényegéhez tartozónak állítatik, érvényt szerezzen magának.

Nézetem szerint a honszerzési mondakör igen szegény hitregékben. A közbeszéd nyomán a magyaroknak külön istenök volt, de az alig lehetett olyas, mint az Izraelé. Alkalmasint csak a nemzetnek kedvező szerencsét értették alatta, azt amit Zrínyi jelmondatul választott: „*Sors bona, nihil aliud.*” Ez pedig oly tapasztalati, oly elvont fogalom, melyről hiteszme alakjában semmit sem tudhatott a hét vezér és csapatja.

Az tény, hogy honszerzőink források mellett lovakat áldoztak; de vajon a korlátlan természeti erőknél-e, melyektől rettegetek, vagy a szabályozó legfelsőbb értelemnek, melynek engedelmeskedtek: ezt döntsék el, ha bírják, a szakférfiak.

Honszerzőink a táltosoknak, kik a lovat szertartások mellett karddal átszúrták, csodás elmenagyságáról, úgy látszik, meg voltak győződve, és mint lovon élő nép s mint akik a lovat azzal becsülték meg, hogy a feláldoztatásra egyedül méltó tárgynak tarták, nem tettek a primitív népek nézetével ellenkezőt, midőn a táltosi tulajdont, ti. az értelmet, a jóstehetségeket, a beszéd hatalmát varázslat útján egyes ménekbe is beoltottnak képelték.

Őseinknél a végzet útjainak kijelentését gyakran az álmok eszközlék; néha pedig egy karvaly és szarvas volt, mely azon tömkelegből nyílást lelt, ahol az emberi elme kifáradt vagy eltévedt.

Valóban szegény és a képzelődést kevésbé ingerlő hitregék ezek arra, hogy egy hősköltemény számára követelt rendkívülit és csodást nagy sikerrel képviselhessék.

Vörösmarty saját inspirációiból népesíté meg a mondakörnek tartalmatlan és töredékes hitregéit.

Tündérek röpkedtek az égen, és szennyeztek be szárnyaikat, érintve a földet és a földi szenvedélyeket.

A délszaki tündér a visszautasított szerelem miatt szórakozottságból hanyagolta el kötelességét, és atyjától száműzve az ég alján naponként föléled és elhal.

A szellem-anyja gyermeke, egy kis nemtő, őrzi a szelíd szép Hajnát, midőn a Bodrog hullámitól partra vettetve alszik.

Rémek ferde alakjai röpkedik körül s gátolják azon küzdő bajnokokat, kik a közveszély elhárításáért halálra följánlák magukat.

Szóval a démonológia bőven vegyül a *Zalán futása*-ba.

A mindenség fölött pedig uralkodik Ormuzd, a jó kútfeje, kit Vörösmarty Aranyosrákosi Székely Sándor után Hadúrnak nevez, és *Ariman*, a gonoszság elve, kit *Ármánynak* mond.

Tudjuk, hogy ezen zoroaszteri hittan Baktria fennsíkjain hirdettetik, s az *áriai* népfajok közt élt és terjedt, kikkel mi semmi rokonságban nem voltunk.

Lehet, hogy Vörösmarty Horvát István östörténeti kutatásainak ösvényén tévedt ezen dualisztikus hiteszméhez; de ha a tudományos ítézet könnyen be is bizonyíthatja költőnk e botlását, önök szépirodalmi műérzéküknél fogva csak idvözölhetnek őt azért, hogy botlott, s hogy hőskölteményébe olvaszthatá azon spiritualisztikus nézet- és érzéskört, mely nyilvánulásaiban a keresztyénihez hasonlít. Hadúr a világrendet intézi, Ármány csak a *Sátán* szerepét viszi, s

kacagányos apáink a romantika bűbájos körében sajátos kellemmel és otthoniassággal mozognak.

Valóban Vörösmarty *Zalán futása*-nak hatásáról semmi sem nyújt biztosabb mértéket, mint az, hogy az egész magyar nemzet rögtön indigenátusi jogot adott Hadúrnak és Ármánynak, s nincs költő, ki ha a honszerzési, sőt még ha a hun korra is áttér, hitregeként ne szője be a természeti erők jelvényei helyett a jó és a gonosz elvének személyesítését Hadúrban és Ármányban.

1826-tól kezdve 1831-ig Vörösmarty még mindig kiváló előszeretettel viseltetik ama költői nem iránt, melynek dicsőségét köszöni.

Évenként készített kisebb epopeákat, költői beszélyeket, melyek többnyire az *Aurora*-ban jelentek meg, s egypár fantasztikus és szétfolyó tündérrege meg allegóriai töredék kivételével utódaink által is irodalmi kincstárunk legtündöklőbb szoliterai közé fognak soroltatni.

Melyiket illeti meg közülök az elsőség? Ez iránt a vélemények különbözhetnek.

Cserhalom nagy elragadtatással fogadtaték, ámbár szervezete oly szétoszló, hogy ami epizód-nak látszik, voltaképp a darab alapeszméjét tartja fenn. A kunok Magyarországra törnek zsákmányolni, földülják Erneyi házát is, s elrabolják leányát, „a szöghajú nyájas Etelkét.” Az agg apa átkokat szór az ég ellen; azonban csakhamar kétségbeesését erély váltja föl. Megindul, hogy harcra riassza Salamon királyt s Béla dicső fiait, Gézát és Lászlót. Bejárta a várakat, ahol csak fölkelésre kész bajnokok laktak.

S Erneyi kürtjétől hangzott széltében az ország.

Szóval az, ami a klasszikai alakú Heléna elrablása miatt a görögöknél történt, ismételtetik nálunk a szöghajú nyájas Etelke megmentése végett.

Természetesen a magyarok győztek, s a lovagiasság tükre, a szekercecsapással rettenetes László a leányablót, a hős Árbocot megölvén.

Néma szelídséggel vezeté atyjához Etelkét.

Ebből áll a ragyogó költői beszély egész meséje a cserhalmi csata folyamának leírása nélkül.

A középkori lovagiasság és a nők iránti gyöngédség alkotják azon varázskört, melyben nemcsak a magyar, de a kun tábor alakjai is mozognak.

A pogány hitű ellenség a mi leventéinkkel versenyez a regényes tulajdonokban, mint a spanyol mondákban a mór hős a kasztíliai bajnokokkal.

De ha *Cserhalom* egy kies tündérvölgy virágillattal, ezüst hullámú patakokkal, smaragdzöld gyeppel, azúrkék éggel, akkor a *Két szomszédvár*, Vörösmarty legmegrendítőbb költői beszélye zord hegyvidék merev szirtekkel, tátongó mélységekkel, köddel, mely a lélekzést fojtja, sikamos ösvényekkel, melyeken a leggyakorlottabb képzelődés is elbukhatik.

Berzsenyi a *Két szomszédvár*-t *kannibali* műnek nevezi. Az igaz, hogy e remek költői beszély meséje nem idill, hangja nem alagyai, személyei nem érzelegnek, s nem engedik át magukat szelíd és széparányú fájdalomnak. A szenvedély, mely a *Két szomszédvár*-t minden élőlényével együtt a föld színéről elsodorta, oly nagyszerű és szabálytalan volt, mint amily tragikai és borzasztón felséges a költői elégtétel, melynek kiszolgáltatásakor Vörösmarty lángesze saját magát haladta túl.

Különös, hogy a *Zalán futása*-nak szerzője, ki nyolc hős- és regényes költeményt alkotott, midőn e nemből a legtökéletesebbet, a *Két szomszédvár*-t befejezte, örökre lemondott az epopeákról.

Történetes volt-e e babértermő vidékből kibújdosása, vagy géniuszának természete ellenállhatlan erővel ragadta a költészet más tájékaira, ezen igen jellemző kérdés megoldása, mint hiszem, nemzeti életünk peripetiáival szoros összeköttetésben áll.

Az 1825-i országgyűlésen a király visszavonta a törvényes formákba ütköző rendeleteket, s az alkotmányt fejedelmi szavával és szentesített törvények által biztosította. A nemzet, mely már két évnél tovább a megyei gyűléseken ős jogai védelmében szertelen erélyt fejtett ki, az ország termében is a sérelmek orvoslását oly szívóssággal sürgette, mint bármikor. De a szellem már nem volt egészen az, aminőnek a régi állapotokra történt folytonos hivatkozások szerint gyanítani lehetett. Az európai eszméknek és mozgalmaknak behatásai sűrűbben kezdének jelentkezni. Voltak, kik sejdíték, hogy „a tehetetlen kor” vádja a múlt restaurációja által még el nem hárítható, s nemcsak a fönntartás, de az alkotás is mellőzhetlen jellemvonása oly kornak, mely a korcsosodástól fél, a tehetlenségért pirul, büszkeségében érzi, hogy „*halál a névtelen élet*”, s higgadt fontolással már átlátta, hogy nemcsak a *pallér*ra, de a *politikus*ra is illik: „Rontott, mert építeni akart Palladio”, és csak célszerűen újítva lehet a régit leghűbben védeni.

Az 1830-i cikkek közül a 8., mely a magyar nyelvnek az országos ügyek vezetésénél figyelemre méltó tért engedett át, már a múlttal nevezetes szakítást árult el, és új irányt jelez. A magyar Akadémia igazgatóságának Pozsonyban november 17-én tartott alakító gyűlése a tagok kinevezésével megkezdte ezen nagy befolyású intézet működését.

Köz- és magánjogi intézményeinknek hiányai felé fordult a figyelem, hátramaradásaink emlegetését mindig keskenyülőbb kör tartá hazafitlanságnak, a júliusi forradalom az európai eszmék iránt, melyek Canning minisztériuma óta hozzánk már bejáratot nyertek, rokonszenvet ébresztett, és Széchenyi István *végzetes* pályáját már megkezdé szibillai jóslatként kiáltván az igék csodaszerűsége miatt ámuló nemzet fülébe:

„*A magyar nem volt, hanem lesz.*”

Ezrek érezték egyszerre félve és remélve, hogy új korszakba léptünk, s az *ismeretlen* kapuja megnyílt, s tarkán tódulnak be a kérdések, melyek megoldásra föltéve még nem voltak, és az alakulások, melyeknek hordereje eddig alig lőn kémlet alá vetve.

S ugyan ki érezi előbb meg a politikai és társadalmi légkör változásait, mint éppen a költő?

Kölcsey is, noha klasszikai tanulmányai a romantikus behatásoknak képzelődésére kevesebb tért engedtek, most már egy rongált vár előtt visszazengé a jelszavakat, melyekkel Széchenyi a jövő nevében a múlttal le akart számolni:

Bús düledékeiden, Husztnak romvára, megállék;
Csend vala, felleg alól szállt fel az éjjeli hold.
Szél kele most, mint sír szele kél; s a csarnok elontott
Oszlopi közt lebegő rémalak inte felém.
És mond: Honfi! mit ér epedő kebel e romok ormán?
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövődővel komolyan vess öszve jelenkort:
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!

Ezt éneklé Kölcsey a porló, a málló múlt előtt.

És vajon a régi kor árnya felé miért merengett volna vissza éppen Vörösmarty, ki kortársai közt legélénkebben érezé, legmélyebben volt áthatva a hazafi törekvések minden érlüktetésétől?

Ő már megkoszorúzta volt a romokat költészetének örökzöld folyondáraival. Ő már minden szép és tette buzdító emlékre hivatkozott, hogy nemzetét a tehetetlenségből kiragadjá.

S mire használhatta volna a költészet epikai nemét, midőn a jelen törekvései varázserővel magukhoz vonák?

A tragédia, mely a nemes természetűeket az erkölcsi rendből kilépésükért a Nemezis hatalmába ejti, s a tévedésektől a megtorláshoz vezet, és bár a bukott iránt szánakozást gerjeszt, minket a végzettel kibékít; a költészet ezen kegyetlen s mégis igazságos neme legjobban talál azon korhoz, mely küzdő, cselekvő, mely a tevékenység mértéke szerint kell, hogy ébren tartsa a felelősség érzetét, élesítse a lelkiismeretet, és győzze meg arról azokat, kik mernek és kockáztatnak, hogy mint Dante írja: a pokol „jó szándékkal van tömve”, és a bűn s a tévedés a kiváló egyéniségeket is oly válságokba sodorhatja, melyek áradatként ragadják magukkal az örvénybe, s midőn már az ellenállási erő megtört... a tengerpartra veti halottjait.

Ismétlem, a törekvő és vállalkozó kornak a dráma való és a líra, mely buzdít, mely a célt eszményi tisztaságában tűzi a szem elébe, mely megkoszorúzza a bukott bajnokot, erőt lehel a csüggedőkbe, a meghiúsult remények naeniáját zengi el, s méltó haragra gyúl, ha Patroklosz elesett, de Therszitész hazajön.

Vörösmarty, ki még *Zalán futása* előtt írta, bár utóbb adá ki *Salamon király* nevű szomorújátékát, s ki 1828-ban egy drámai költeménnyel s egy öt felvonásos színművel lépett föl, a haladási korszak küszöbén kettőzött eréllyel kereste Thalia kegyét. *Vérnász* szomorújátékával akadémiai díjat nyert. Állandó látogatója lőn a budai színháznak. A vígjáték terén is kísérletet tőn, s 1836-ban a pesti színház megnyitására *Árpád ébredése* című előjátékot készített, és a következő években *Marót bán*, *Czillei és a Hunyadiak*, *Az áldozat* és Shakespeare-nek kitűnő sikerrel fordított *Julius Caesar*-ja tesznek tanúságot fáradhatlan buzgalmáról.

Igaza volt, midőn fölismeré a drámai irodalom rendkívüli fontosságát általában s különösen viszonyaink közt, midőn a színpad nálunk nemcsak szépművészeti, de nemzeti intézetnek is, nyelvünk és szellemünk terjesztőjének tekintetett. De a lángész sem uralkodhatik egyenlő hatalommal a költészet roppant birodalmának egész területén, s a világliteratúrában ritkán történt, hogy aki az elbeszélő költészetben halhatatlan műveket teremtett, azokat a drámában túlhaladja, vagy csak versenyezzen is velők. Különösen pedig nem emlékszem nagy epikusra, ki a színpadon elsőrangú tehetségként ismertetett volna el.

Vörösmarty gyönyörű, gyakran magával ragadó és fellengős leíró modora nem volt előnyös a színpadon, mely előadás helyett cselekvényeket kíván. Fényes dikciója nem talált a tragikai nyelvvel, mely a szenvedélyeké levén, összeszorított, egyenetlen, szaggatott s néha egy fölkiáltással, egy odavetett szóval, mint a villám a sötét láthatárt, földéri a kebelbe rejtett rémítő titkok és küzdelmek egész tartalmát. Vörösmarty nem volt járatlan az egyénítésben, de a színpadon nagy vonásokkal kell jellemzeni, s a finom árnyalások többnyire észre nem vétetnek. A *Két szomszédvár* halhatatlan írója a tragikai megoldást, a költői igazságszolgáltatást e remekművében túl nem haladható tökélytel kezelte; de ami egy verses beszélyben vagy regényben művészi és lélektani pontossággal megalkotott tragikai vég, az igen gyakran vagy nem alkalmazható a színpadra, vagy csak a katasztróf kezdetének látszanék. S Vörösmarty szomorújátékaiban a *Nemezist* kevesebb sikerrel szerepeltette, mint akár a *Két szomszédvár*-ban, akár a csekélyebb becű *Széplak* című beszélyben.

De mily diadallal haladott Vörösmarty a nagy sikerről mindig még nagyobbra ama másik téren, melyre 1831 óta költői erejének legjavát fordítja.

Ő ugyan már akkor is, midőn az epikai nemre veté a fősúlyt, elsőrangú lírikusaink közt foglalt helyet. Voltak oly dalai, melyek magasztaltattak s oly románcai és balladái, melyek nagy beccsel bírnak. Sőt volt egy legendája, *Hedvig*, melyet irodalmunkban még eddigelé egy

műköltő sem győzött le, s csak a Kriza által kiadott „Székely” népköltési gyűjteményben találtam olyanra, mely utánozhatlan gyöngédségében, felséges egyszerűségében és a szent áthatottságban tán *Hedvig*-et is túlhaladja. E csodálatos legenda címe *Júlia szép leány*, s mint az alkotásból gyanítom, a szombatosok ábrándos és üldözött szektájához tartozó egyén írhatta.

De ámbár Vörösmarty már eposzi korszakában is kitűnő lírikus volt, legdöntőbb győzelmeit később ünnepelte.

Senki sincs lírikusaink között, ki oly széles körben működött volna. A daltól a ditirambig és ódáig, a zsánerképektől és a helyzetek s hangulatok festésétől a meséken, parabolákon, allegóriákon át a fantasztikus rajzokig, a románcból és a költői beszélykétől kezdve az elénekelhető balladáig és az eposzei nemhez közelítő verses novellettáig, a didaktikus irányú elmélkedésektől az epigrammokig mindenre kiterjedt hatalmas inspirációja.

Az egyszerű dal, melyben az érzések bensőségét nem zavarja semmi idegen elem, melyben a képzelődés úgy beolvadt a kedély hangba, hogy attól külön nem válhat, s egyetlen hasonlatosság vagy ciráda által sem árulja el magát - ezen neme a dalnak volt Vörösmarty génuszával legnehezebben egyeztethető. S mégis, hogy többet ne említsek, *A kis leány dala* kimondhatatlanul kedves és korrekt.

Vörösmarty patetikus dalai általában nagy hatásúak s gyakran művészileg kikerekítettek. A Cs. M. kisasszonyhoz írt a leghőbb szerelemnek áradozása ditirambikus szökellésekkel s benne a forma a tartalommal teljesen egybenőtt.

Szintazon magyar mértékű és cezúrájú ez, mint a bordalok fejedelme, ama merész és szeszélyes ditiramb, mely a poharazó magyar táblabírónak egész érzés- és nézetkörét átkarolta, hogy művészileg visszaadja. A *Fóti dal*-t értem, melynek előnye és hátránya, hogy valamint 1848 előtt minden kedélyt föl villanyozott, szintúgy csak addig fog rendkívüli varázssal bírni, míg a szellem, melynek teljes érvű kinyomata, a viszontagságok és az új korirány miatt át nem alakuland.

Nem hagyhatom még említetlenül a *Keserű pohár* című szilaj dalt, melynek alapeszméje:

Gondolj merészet és nagyot,
És tedd rá éltedet:
Nincs veszve bármi sors alatt
Ki el nem csüggedett.

Vörösmarty e dalban mesterileg fejti a csalatkozások behatását oly dacos természetre, mely szívét - ha kell - hahoták közt hagyná elvérzeni, s mely az el nem csüggedésre erőt egyedül az élet megvetésétől nyer.

Vörösmarty két magasztalt költőnek - Berzsenyi és Kisfaludy Károlynak - halálát kísérel fellengős ódával; s ha éppen az egyik óda tárgya, Berzsenyi, e nemben az ókor remekíróival egyenlő magasságon nem állt volna, önök tán csekélylésnek vennék, ha állítom, hogy egy romantikus költő a tőle idegen teren és alkaikus versekkel meg tudta közelíteni e nagy mestert.

Ellenben saját elemében mozgott Vörösmarty azon ódában, melyet egy világhírű magyar zenésznek Pesten föllépésekor költött. Több pátoszt, kevesebb dagály bevegyítésével alig találunk hasonló emelkedettségű verseiben. Hatalmasan hömpölyögnek a teli medrű strófák, mint egy országos folyam, melynek zúgása a mindenfelől beleomló áradatok által végre harsogássá kezd válni. Vörösmarty itt, mint Pindarról mondák, „ruit profundo ore”. Ódája a hazafi lelkesedés duzzadozó erejével ragadja egymás után fölszínre a múlt dicsőségét és gyászát, a jelen reményeit és küzdelmeit. A képek, érzések, hangulatok gyorsan változnak; de a lelkesedés mindig nő, mígnem szertelenné kezdene válni; azonban ekkor egy szerencsés fordulat által féket vet rohamának, s azt művészi ügyességgel fejezi be.

Vörösmarty Kisfaludy Károly példájától buzdítva és Czuczortól követtetve jeles népdalokat is írt, melyekben a sajátos hang többször van jól ellesve és reprodukálva. E koszorús költőknek nagy nehézségekkel kelle küzdeniök, miután népdalaink, hogy szellemöket föltárhassák, még nem voltak összegyűjtve.

Költőnk mint epigramm-író általában az elsőrangúak közé tartozik. A görög antológia leg-szebb virágaival vetélkednek a komoly nemben írtak, míg a martialis modorúakban is elég találó élesség van.

A balladákban három kortárral: Kisfaludy Károllyal, Kölcseyvel és Czuczorral versenyzett, mindeniken valami kiválóbb tulajdon által felülemelkedve.

Kisfaludy Károly balladáiból kiérzik a német költészet befolyása, míg Vörösmarty többnyire eredeti, s ahol tán idegen szikrák hevíték képzelődését, nehéz volna rámutatni a tűzhelyre, mely reá gerjesztőleg hatott.

Kölcseynek kevés valódi balladája van, s bár kortársai a költészet e neméért magasztalják, az ő balladáit jobbra csak kecses alakú románcok.

Én legalább nem találtam nála öt oly költeménynél többet, melyet a balladák közé tudnék sorolni, s ezek közt legtisztább szervezetű, *Dobozi*, melyet Vörösmartynak *Szilágyi és Hajmási*-ja szintazon tulajdonban túlszárnyal.

Czuczor egypár balladájában a forma szigorú megtartásával sajátos magyar zamat és szellem frigyesül; azonban ezen előnyök Vörösmartyban sem hiányzanak a költészet nagyobb erejével együtt. Nincs miért említsem *Salamon király*-t, hisz ki ne ismerné közülünk?

S mennyi és mily jeles költői beszélykéket nem írt ő! Visszaélnék önök türelmével, ha a kitűnőbbeket mind elősorolnám. Csak az ősz bajnokot említem és a *Szép Ilonká*-t, kinek

Hervadása líliomhullás volt:
Ártatlanság képe s bánaté.

És rámutatok a *Tót deák dalá*-ra, azon kipusztíthatlan humorú zsánerképre, melynél eredetibb és épebb alakot a németalföldi iskola mesterei sem tettek soha vászonra.

Rámutatok *A sors és a magyar ember* című regére, mely a legszeretetre méltóbb irónia és kedélyesség vegyületéből támadt.

S végre az egyszerűsége által fenséges *Szegény asszony könyvé*-re, melyben halhatatlan költőnk saját édesanyjának kedves képe lép előnkbe.

Hátra van még feladatomban legnehezebbjének megkísértése.

Szeretném pontosan kijelölni a helyet, melyet Vörösmarty a szépirodalomban elfoglalt.

És szeretném írói jellemének képét adni.

Hogy pedig ezt tehessem, kénytelen vagyok kortársaira is olykor figyelő tekintetet vetni.

Említettem, hogy Vörösmarty fellépésével a nyelvharcot a neológok részére rögtön eldöntette.

Költői felsősége is nagyszerűen befolyt e diadalra; azonban meg kell vallani, hogy a nyelv, mellyel ő a közönséget meghódítá, s az ósdiak ellenhatását lefegyverzé, szorosan véve nem az a szómetező, sima, válogatott, csiszolt, feszes, idegen kifejezéseket lefordító, német szófüzéseket átültető és a gyári munkát eláruló nyelv vala, melyet a régivel szakított és a népiest megvető mesterek készítenek. Vörösmarty nyelve hangzatos, merész, színező, erődús s ahol kellett, simulékony, lágy és zengő. Szeretett újítani, de mindig a magyar nyelv szelleme szerint, s óvakodék idegen átültetéstől. A régi írói nyelvkincset kutató, hogy költészetét gazda-

gítsa; a népies kifejezéseket s olykor a tájszavakat is igénybe vette, hogy találón, közvetlenséggel, gyermekesen s midőn illet, nyersen szólhasson, s ha dikcióját a festői epithetonok és a jellemző szófüzések néha túlterhelte és dagályossá tették is, többször kölcsönöztek annak rendkívüli búbját s ragyogó szint. Vörösmarty Berzsenyi azon sajátját, mely egy ismert szónak új vagy átvitt értelmet adott, még nagyobb tökélyre vitte, és sohasem esett azon hibába, hogy emiatt, mint Berzsenyivel történt, meg ne értesék. Szóval Vörösmarty határozottan neológ volt; de szintűgy használt helyes archaizmusokat, mint új szavakat és eredeti szófüzéseket.

Innen magyarázható, hogy a Kazinczy által megkezdett hosszas nyelvcsata Vörösmarty fellépése után hamar be lön végezve.

Továbbá Vörösmarty írói párhelyzetének az a sajátja vala, hogy akikkel együttműködött, azoknak a széptani irányt tekintve vagy ellentéte volt vagy legalább antagonistája, nem polémiák által, hanem saját géniuszának természeténél fogva.

Kazinczy és társai - Kisfaludy Károlyon kívül - a *klasszicizmus* emlőin nevelkedtek. Vörösmarty romantikus vala.

Íme a nagy különbség! Kazinczy a latin költőkön kívül a görög irodalmat is tanulmányozta. Ismeré Franciaország remekíróit, de kiváló előszeretettel a német költészet s különösen Goethe iránt viseltetik.

Tudjuk, hogy Goethe csodálatos tárgyilagossága az ellentéteket is egyesítette, és saját költői természetébe olvasztá.

Ő romantikus volt *Faust*-ban, antik *Iphigeniá*-ban; szilajul zúzta szét - mielőtt Hugó Viktor született volna - az arisztoteleszi egységeket és Shakespeare-ként egyénített *Götz von Berlichingen*-ben, míg a szabálynak, a széparányúságnak és a dikció összhangjának hódolt Tassóban s más színműveiben. Balladáit többnyire romantikusok voltak. Verseinek egy része a szelíd szenvedély és az úgynevezett *szép ideál* formáihoz simult, míg más része a képzelet szabadságát vívta ki s az erős érzelmeket, sőt a lüktető indulatokat is saját alakjukban tünteté föl.

S vajon Kazinczy mit bámult Goethében?

Iphigeniá-t s általában az antikot.

S miket sajátított el tőle néha az utánzásig?

Amik a *szép ideál* rovatába tartoztak. Amik a mérsékelt érzéseket válogatott szavakkal és csinos szervezetben léptették föl. Amin a ráspoly és csiszolás kiérezhető volt. Amiből az *esprit* csillámlott, a finom élc és a szeretetreméltó gunyor kacsintott ki.

Kölcsey disztíngvált, érzelmes és tisztaságot szerető költői egyénisége bírt pátosszal, emelkedettséggel és szónoki meghatottsággal. A görög remekírókon s a német nagy szellemi műveken mívelte ki széptani ízlését. Ő is a képzelődés merészebb követeléseit és a *szép ideál* formáiba férkezni nem akaró szenvedélyeket a Parnasszról eltiltá, s erre neki egy joggal többje vala, mint Kazinczynak. Mert Kölcsey a német költők után és saját természetének igényeinél fogva szentimentális volt, s ezen merengő, búsongó hangulat az életben és a művészetben leginkább szokott irtózni attól, mit zajosnak, nyersnek, korlátlanak tart.

Mindketten - Kazinczy és Kölcsey - az erődűst, a közvetlent, a népiest könnyen félreérthették, durvának, leplezetlennek és póriasnak képzelvén.

Vörösmarty a tanulmányokat illetőleg e kitűnő férfiaknál hátrább állott, s műízlésben lényegesen különbözött tőlök.

A latin költőkön kívül fiatal korában Tassót, Ariostót és általában az olasz írókat és a spanyolok közül Calderónt olvasá. Később az angol nyelvet megtanulván, Shakespeare-t bámulta; de Osszián ködös alakjai is érdeklék. Az arab regék, a tündéri és kalandos szintén megnépesíték képzelődését. A francia klasszikusokból keveset s csak fordításban ismerhetett. A német költészet - bár méltányoltaték általa - nem bírt rá vonzerőt gyakorolni. Klopstock olvasását, mert főfájdalmat okozott, félbehagyta. Szeretett azon magyar történetbe merülni, melyről Kölcsey állítá, hogy nem nyújt elég költői és drámai tárgyat. A közéletnek - mint már említém - minden lüktetését keblében fölfogá, s folyvást sugalmaztaték általa. Egyedül e pontban találkozott Kölcseyvel, ki hazafiságának emlékét művészi szónoklatok- és nagy hatású dalokban hagyta reánk.

Vörösmarty az Olympot minden isteneivel és egész mondakörével együtt kiküszöbölte költészetünkből. A képzelet szabadságát reklamálván a „szép ideál”, „a szelíd fájdalmak”, „a ritmikus, széparányos és meglégített” szenvedélyek barátja nem lehetett. Erős fantáziája ragadta a nagyszerű s néha a szertelen felé. Bele nem férhetvén a klasszikai formákba, tágított rajtok, s a konvenció szabályai alól fölmenté magát, ha azok kényelmetlenek voltak. A költészeti középfaszokat szintén művelés alá vette, s nem tekinté a népiest művészietlennek.

Kölcsönzött-e ő valamit a francia romantikából?

Alig hiszem.

Hugo Viktor nála két évvel volt fiatalabb.

A francia új iskola 1825 körül kezdett derekasabban működni, midőn már Vörösmarty *Zalán futása*-t megírta s költői jelleme kifejlődve volt. Ő nem is bír azon sajátságokkal, melyek ne volnának az általános romantika tulajdonai, hanem csak a francia új iskoláéi. Nem vadássza az ellentételeket, s ha a bizarrt és szertelent nem is óvakodik kerülni, a groteszket nem is merte, a szörny és disszonáns iránt nem törekvék költői részvétet ébresztetni, a bűnök apológiáját kedélyének nemes egyszerűsége visszautasítá, s az aljasságért és vétkekért nem sietett a társadalmat felelőssé tenni.

Aztán a francia romanticizmus nálunk a júliusi forradalom után kezdett terjedni, a lantos költészetben aránylag kevés helyet foglalt el, befolyása tetemes csak a regények, a tragédiák s a színpadon meghonosult melodramai hatású, népies és célzatos színművek által volt.

Emlékbeszédem vége felé sietvén, különösen ki kell még emelnem, mit helyenként feltűntetni el nem mulasztottam, hogy Vörösmarty költészetének főjellemvonása a hazafiasság, mely nála 1830-tól kezdve haladási ügyfolyamunktól nyert lelkesülést vagy árasztott arra vissza.

Ma, mint Tyrtaeus bátorított a küzdelemre, holnap mint Pindar megkoszorúzá a diadalt; most sugalmazásai előzték meg az eseményeket, majd pedig azoknak adtak költői kifejezést.

Néha gúnyolt, mert szeretett, néha tűnődve remélt, s biztatásai hasonlítottak a csüggedéshez.

Ki mondja meg, mit ád az ég?

.....

Gyűlöltünk mint kuruc, tatár,

Bánkódtunk, mint a pusztá vár;

Ügyünk azért

Sikert nem ért.

Pedig neked virulnod kell, oh hon,

Lelkünk kihalna hervadásodon.

Olykor sötét színben látott mindent, s génusza a lehangoló eszmék tömkelegéből csak alig bontakozott ki, s bágyadtan mondá:

És mégis - mégis fáradozni kell.
Egy újabb szellem kezd felküzdeni,
Egy új irány tör át a lelkeken:
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják...
Ez az, miért csüggedni nem szabad.

Azonban volt pillanat, midőn egészen elcsüggedett s fölkiálta:

Mi dús a föld, s emberkezek még
Dúsabbá teszik azt,
És mégis szerte dül az inség
S rút szolgaság nyomaszt.
Így kell-e lenni? vagy ha nem
Mért oly idős e gyötrelmem?
Mi a kevés? erő vagy erény?
Nincsen remény.

Csodálatos, hogy Széchenyi, ki azon büszke jelszóval tűzte ki a reform zászlóját, hogy *a magyar nem volt, hanem lesz*, s tehát a Nagy Lajos és Corvin koránál is fényesebbet tudott számunkra képzelni, néha vagy a fejleményektől vagy a gátló akadályok miatt megdöbbenve azon töprenkedék: nem lett volna-e jobb a magyar nemzetet föl nem rázni álomkórságából? Rettegett az átalakulás végeredményeitől, félt, hogy eszméink, melyeket harcba vezetünk, magunk ellen fordulnak. Mondá: napjaink meg lehetnek számlálva! Indítványozá: állítsunk Üdveldét, hová nagy halottainkat egy nemzeti areopág helyezze be. Hadd tartsa fenn a gránitba vésett felirat a neveket... Mintha élő történetünkben nem bízott volna.

A jövőnkbe vetett hitet és jövőnk iránt néha folyamatba hozott csüggedést, ezen hányatást a lelkesülés és levertség közt a reform korszaka alatt nemegyszer feltaláljuk pártfőnökeinknél és a közhangulatban.

Nem lehet tagadni, hogy a meghasonlott érzés szintén költői motívum, s hogy a kétes megoldást leljen jobbra vagy balra: a szenvedély dialektikájához tartozik.

Ez magyarázza meg Vörösmarty egyik nagyhatású költeményét, melynek műbecse - bár jelentékeny - túlszárnyalva van azáltal, hogy a nemzet hangulatának adott költői kifejezést.

A *Szózat*-ot értem, mely mindaddig, míg az ellentétek egy óhajtott összhangba fel nem olvadnak, a maga nemében azon kivételes dalok sorában foglal helyet, ahová a közérzés emelte a „Rule Britanníát” és Rouget de Lisle stanzáit, melyek nemcsak műbecsük szerint kegyeltetnek.

Minden nagy elme, ha mívelt nép tagja, nem lehet hazafi költővé anélkül, hogy az emberiség és a polgárisodás általános érdekei sugalmazólag ne hassanak rá.

Ezért nevezé Vörösmarty a világot „népek hazájának”, mélyen érezvén, hogy valamint a szentírás szerint mint egyének mindnyájan testvérek vagyunk, a tökéletesedés eszményképe az volna, ha minden nemzet testvérisége érzéseinkbe oltott törekvésként ismertetnék el.

De bár a végcélta tudta, rokonszenveiben konkrét volt, az európai koreszmék esetenként csak egy-egy hűrt pendítettek meg keblében, s inkább a szerencsétlen népek szenvedései izgatták, mint a kozmopolitikus elvek csatározásai.

Így tűnt fel képzelődésében a lengyel nemzet élő szoborként, mely a merev mozdulatlan-
sággal, a tetszhalállal küzd, míg végre a megkövült tagok engednek az érzés erejének, s a
márványkebelből kitör ezen intő és megrendítő hang:

Kevés, de nagy mit szólni akarok:
Ember, világ, természet, nemzetek!
Ha van jog földön, égben irgalom:
Reám és kínaimra nézzetek!

Minden költő foglalkozik a halállal - s mert szereti a dicsőséget - a földi halhatatlanság
eszméivel is. Jólesnék, ha neve fönnmaradna, bár büszkén nem is vallja be, mint Horác, hogy
ércnél erősebb emléket emelt magának.

A költő műveiben rendszerint valahová be van szöve: miként kívánna meghalni, s mi áron
barátkoznék meg az elfeledtetéssel. Vörösmarty munkáiban is találunk ily helyre. *Cserhalom*
című hőskölteményének tulajdonított nagy becset, s később ahhoz egy utóhangot is írt.

Ebben a csata helyéről mondja:

Még te soká harcolsz ezután is enyészeted ellen,
Még sokszor tavasz új díszzeit elhinti meződön.

Ekkor a költőre, tudniillik magára tér át, ki a cserhalmi győzelmet megénekelte, s így szól:

Őt hamar a sor erős vas karja lehúzza örökre,
És benövik sírját a vad fák ágai: akkor
Még ki fog emlékezni felőle? ki tudja, hogy ott is
Megfáradt ember hamvára nehézkedik a domb?
Aki rövid pályát futván, a szárnyas idővel
Feljöve, és az eget s a földnek zsenge virágít -
Mert mi egy életidő? - megnéze, s elvesze köztök.
Nem tudják; de ne is tudják: csak az ősi dicsőség
Híre maradjon fenn, s *unokánk tettekre hevüljön.*

Igen, Vörösmarty csak a haza dicsősége árán fogadja el a feledtetést.

Ellenben Petőfinek, a rendkívüli lángésznek korlátlan kedélyét csak a *világszabadság* tudta
egészen betölteni.

Ott essem el én - szólt -
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjui vér ki szivembül,
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
Hadd nyelje el azt az acéli zörej,
A trombita hangja, az ágyudörej,
S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivivott diadalra,
S ott hagyjanak engemet összetiporva.

Így válik el két korszak, két törekvés vezérköltőjének nézete a dicsőségről és halálról.

Még csak néhány szavam van önökhöz és Vörösmarty árnyához.

A romantikus képzelődés a kísértetes órákon a halottak árnyait felkölti sírjaikból, s azok
lebegnek, de nem oly helyeken, hol a boldogság mosolygott; a fájdalom, a kétségbeesés
emlékeit keresik föl.

Ha a mély, de vigasztalan szerelem hatalmának lehetséges volna a természet törvényei által kitűzött határokat széttörni, vajon nem lehet-e üldözőbb szerencsétlenség, mint szívünknek, mely vonzalmát egyetlen lényhez kötő, csalatkozása vagy kielégítlensége; nyugodhatnának-e csendesen azon porok, melyek míg léteggel és lélekkel bírtak, szenvedélyesen ragaszkodtak egy nagy eszméhez, egy nagy törekvéshez, de midőn a földi vándorlás végéhez értek, azon hittal roskadtak a kereszt alá, hogy reményeiknek nem volt, vagy elenyészett az alapja?

Különösen nem lehetne egy nagy költőre nézve kétségbeejtőbb, mintha az időjelekből éreznie volna kénytelen, hogy ő zárja be a hivatott egyéniségek ciklusát, s utána csak *epigonok* következhetnek.

Vörösmarty, ki ereje teljében találkozott a szintén erőben duzzadozó ifjú Petőfivel, s ki újabb irodalmi mozgalmainkat elfogulatlan kedéllyel ítélte meg, nem félt azon iszonyú csapástól, hogy a maradék, az „ultima *Thule*”-ra emeli föl az ő emlékét, melyen túl csak egy sivár tenger beláthatlan egyformasága hullámoz, és a szem semmi emelkedett ponton nem pihenhet meg.

Ő hitt irodalmunk folyvást tartó virágzásában. Láta, hogy ellentétes törekvések közt foly és egyenlített ki a politikai és irodalmi élet.

Érzé, hogy ami süllyedésnek látszik, gyakran az emelkedés alapja.

Különösen a költészet olykor Antaeushoz hasonlít, ki a légbe emelve életveszélyben forog, s erejét tüstént visszanyeri, ha az anyaföldhez sújtatik. A népies a bágyadt idealizmusba erőt lövell, s viszont az ideális irány vonzereje megmészeíti, amit a népiesből felölelt.

Ezen körben forog az irodalom; de e forgásban az éles szem a haladás törvényeit észreveszi.

A mi költőfejedelmek képcsarnoka nem hasonlít a frankfurti „Rómaiak terméhez”, melyben a magas halottak képei számára szánt falak utolsó helye is el van már foglalva.

Íróink panteonában még alig őrzünk néhány feledhetlen emléket; a többit a jövődtől várjuk, s ha hitünk erős, be is fog tölteni.

S addig csüggedni nincs okunk, míg a közönség nem fog csekélylással tekinteni az irodalomra, s míg az írók a részvétlenség miatt nem veszítik el bizalmukat hivatásuk iránt.

Midőn pedig ez megtörténne - de mért szóljak a lehetetlenségről -, igen, midőn ez megtörténne, akkor a nemzetet semmi kéz nem tarthatná vissza a süllyedéstől.

Én hiszek hazám áldásdús jövőjében.

1864